

Истиқдол қаҳрамонлари

Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**



Абдурауф
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

V жилд

ИЛМИЙ РИСОЛАЛАР

ТОШКЕНТ «МАҲНАВИЯТ» 2010

Таҳрир ҳайъати:
Тўра Мирзаев, Наим Каримов, Диляром Алимова,
Нажмиддин Комилов, Суннат Аҳмедов

Абдурауф Фитратнинг қўлингиздаги V жилдига ўзида фалсафий қарашларни мужассам этган «Бедил» («Бир мажлисда»), «Мухтасар ислом тарихи», «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») ҳамда аруз вазни тадқиқига багишланган «Аруз ҳақида» илмий-маърифий рисолалари киритилди.

Масъул муҳаррир
филология фанлари доктори, профессор Н. Каримов

Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи
филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Болтабоев

84(5Ў)6
Ф71

Фитрат, Абдурауф.

Танланган асарлар: 6 жилдлик / А. Фитрат; нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: «Маънавият», 2010. – (Истиқлол қаҳрамонлари.)

Ж. V: Илмий рисолалар. – 304 б.

ББК 84 (Ў)6

Ф 4702620204–03
М25(04)–10

ISBN 978-9943-04-111-0

© «Маънавият», 2010



БЕДИЛ

(Бир мажлисда)

— Мумкинми?!

— Ў... Рустамми, кел, ўртоқ, кел!

Рустам: Оврўпача тўшалган бу кичкина бўлмага киргач, ўртоғи Кутлугни чиройлик лампанинг ёргуда бирбирининг устида очилиб ётған мусулмонча, русча китобларга тикилган бир ҳолда кўрди. Кўрушиб ўтиридилар.

— Янами мутолаа! Масковда шунча ўқуганинг етишмадими?!

— Таътил пайтини Бухорода ўткармак учун келганимнинг биринчи сабаби юртимизнинг тарихий, иқтисодий, адабий ҳолларини яқиндан текширмакдир. Бухоро тарихини текшириб тураман¹.

— Ўртоқ! Таътилни Бухорода ўткармоқчи экансан, ҳарҳолда бир-икки ой бунда қолсанг керак. Бунда қолганинг чоғда салла-чопон қилиб юрсанг яхши бўлмасми?

— Хўш, бу сўз қаердан чиқиб қолди?!

— Бизнинг элнинг қандайлигини биласан. Сенинг бундай юрушинг ҳеч кимга ёқмайдир.

Масковда мактабнинг сўнг синф имтиҳонларини юқори даражада битириб, таътил пайтини Бухорода ўткармак учун қайтған Кутлуг деганимиз бу йигит: Бухоро мадрасаларида ўқугани пайларда ҳам шерикларида кўрилмаган бир эрк, бир озодлиқ кўрсатиб юрар эди. Масков тарбияси эса, бунга айрича озод, мустақил бир тушуниш берган эди. Ўртоғи Рустамнинг бу сўзига кулибгина кўйди. Жавоб бермади.

— Чой ичасанми? — деди.

— Йўқ, ичмайман. Нега кулдинг? Меним сўзимнинг сабаби бор-а!

— Қани, сабабини онглайлиқ-чи?

— Бугун «...»ни кўрдим. Айтдиларким: Кутлугнинг бундай юриши элнинг ихлосини биздан² қайтарадир. Унга айтинг, Бухорода салла-чопон қилиб юрсин. Яна Масковга борғач, ўз кишиликларин кияр.

— Сиз «...» жаноблариға айтинг: элнинг ихлосини ўзла-ридан қайтармоқ истамасалар, унга фойда еткузмоқ йўлини топсунлар. Элни ўзунгизга ишонтироқ учун унга салла-чопон эмас, фойда кўрсатингиз. Сиз ҳам элни салла-чопон билан алдаб тутамиз десангиз, эски ҳукумат одамлари билан орангизда айирма қолмайдир.

Рустамнинг чиқарған папиёрс қутисидан бир папиёрс олди. Қалин бир китобнинг остинда қолған гугурт қутиси-ни топиб Рустамнинг-да, ўзининг-да папиёрсини ёқди. Рустам Кутлугни бир оз гапуртмак истар эди, сўзини би-тиrmади-да:

— «Афкори умумия»ни³ кўзга олмасдан қайдан ишлаб бўладир?! — деди.

— Мени гапга солма! Бизда «афкори умумия» йўқдур. Бу ясама жумла: ишдан кўрқсан бир тўда эл ходимлари-нинг оқсоқ, ялқов мантиқлариндан бошқа нарса эмасдир. Үнларга янги бир йўл, янги бир иш кўрсатсанг, мантиқий бир суратда сўзингни қайтара олмай, ҳалиги ясама жумлани лўп этиб олдингфа қўйуб, кўзларини кўзларингга тикиб ўтураладар. Сўнг кунларда эса бу жумлани жуда ўз йўлинда чиқардилар. Бутун ялқовлар буни ўзларига қурол қилиб олдилар. Ҳар қандай бир ишни истамасалар, «афкори уму-мия»га тўғри келмайдир, деб ўзларини қутқаралар. Ўртоғим, шунга ишонким: бу қора жумланинг бизга берган зиёни истибодд ҳукуматининг берган зиёнларидан ортиқроқдир.

— Сен кўп қизиқ гаплар гапурасан! Модомики, умум бордир, унинг афкори ҳам бўлмоғи керак. Жаннат, жа-ханнам каби диний фикрлар эл орасинда умумий эмасми?

— Янглишингиз шунда... Элимизда афкори умумия йўқ. Бошлиқларга эргашмоқ хусусияти бор. Бошлиқлари нима десалар, эл шунга ишонадир. Бизни элга ёмон кўрсатган ҳам унинг бошлиқлари — муллолар, беклар, ҳокимлар эдилар. Қачонким шунлар эзилиб, иш бошидан йўқолди-лар, шу кундан бошлаб, биз эл кўзига яхши кўрундиқ. Жаннат, жаҳаннам каби диний фикрларни ҳам элимиз ўз фикри қилиб сингдириб олган эмас, бошлиқларнинг сўзла-рига эргашибина қабул этган.

— Эл шуларға ишонадирми?

— Ишонадир.

— Масъала битди. Шулар фикр этса, эл шуларға ишон-са, демак бизда «афкори умумия» бор.

— Азизим! Биз шул «афкори умумия» деган сўзни Оврўпани таниғандан сўнг ундан олдиқ. «Афкори умумия»-дан хуркмакни ҳам шундан ўргандик. Оврўпада «афкори умумия» деган кучли қурол чиндан-да бор ҳамда оврўпалилар ундан кўрқалар. Оврўпада эл бир фикрнинг теграсинда тўпланса, уни яшатмоқ йўлинда жондан, молдан кечадир. Мана сенга бир мисол: Русиянинг ишчи халқи «ижтимоий инқилоб» фикри умумиясини майдонга кўймоқчи бўлди. Бутун Оврўпа, Америка жаҳонгирларининг бутун ҳийалари, тадбирлари, таҳдидлари, кучларига қаршу турди. Кўкрак берди, йўққа чиқарди-да, ўз фикрини яшатди, ўз тилакларига эришди. Мана «афкори умумия» деб, бунга дейлар, бу билан жаҳаннам каби фикрлар бўлса ҳам, улар бу фикрлар учун жонлари нари туrsин, нонларини-да бермайлар. Мен бундан қўрқуб, энг сўл фикрларимдан ҳам бир одим кейин қайтмоқ истамайман. Сен эсанг, менга салла-чопон кийгизмак савдосинда юрасан, кўй, ўртоғим, кўй! Элни алдаб, қоринларини тўйдирганлар салла-чопон қилиб, тасбех қайтара берсинглар. Меним энг сўнг фикрим шу: Инсон ўзини бўлгани каби кўрсатсан, ё кўрсатгани каби бўлсун!

Рустам сўзни бундан ортиқ чўзмакнинг маъносиз бўлурини сезди.

— Кутлуг! Кўб чарчадинг. Кел сени бир жойга олиб борайин, — деди.

— Қандай жой?

— Сўраб нима қиласан? Шу кечани яхши ўткарайми, йўқми?

— Кимниги борамиз?

— Ҳамидникиги. Жуда яхши адабий мажлислари бор.

Кутлуг папирўс кутисини киссасига солиб, жойидан турди. Кичкинагина фонусни олиб ёқди, телпагини бошиға қўйди.

— Салла-чопон қилайми? — деб қўйди.

— Қўйинг эмди, калтак қилманг, бизда «афкори умумия» йўқ экан, истаганингиз каби юра беринг!

Кулиб уйдан чиқдилар. Ташқари қопқани бекитиб, кўчада юра бошладилар. Кўчалар жимжит. Кимса йўқ. Хуфтон намозини ўқуб, уйлариға кирган «мўмин бандалар»-нинг ҳаммалари ухлаган, ора-сира бу йўлчиларнинг оёқ товушларига қаршу фуру(л)лаб қўйған ит товушлариндан

бошқа ҳеч бир ҳодисаға учрамаган бу икки ўртоқ бир-бирларига гапирмасдан эрксизча юрар эдилар. Бир оз юрғач, Рустам бир қопқа олдинда туриб тақиљлатди.

— Ким??

— Ошна.

— Қопқа очилди. Икки ўртоқ кирдилар. Қопқани очған кишининг ким эканига қарамайин юрдилар. Тор, қоронғу бир йўлдан юриб, яна тор, қоронғу, эгри-буғри босқичларға эришдилар, қўлларидағи фонус ҳам томдағи лампа-нинг ёруғи билан болаҳонаға чиқдилар. Болаҳонанинг айвонида қўноқлари билан ўтурған Ҳамид буларни кўргач, иргиб турди.

— Ў...марҳамат. Қутлуғ ўртоқ, марҳамат! Бизни сўрага-нингизга қуллук.

Кучоқлашиб кўришдилар.

Бухоро муллолари орасинда форсча гўзал шеърлар ёзмоқ билан машғул бўлган мулло Қурбон, ёш тараққий-парвардан Ҳалимбой Қутлуғнинг эски мактаб ўртоғи бўлуб, бугунларда Бухорода янги мактаб ўқитғучилари бўлган Шариф билан Эгамберди ҳаммалари Қутлуғ билан кўришдилар. Қутлуғ бу эски танишлари билан кўришиб сўрашгандан сўнг, тубанда қўл қовуштириб турған, ёнларида узаниб тиклаб ёстанган танбур, даф⁴, рубобдан чолгучи эканлари онглашилған кишиларга салом берди-да, ўтиб жойига ўтириди.

— Ҳамид ўртоқ, мен бу кеча сизнинг уйингизда ўзимнинг тарихим билан кўришдим, жуда қувондим. Буларнинг ҳаммалари меним эски танишларим, — деб қўйди.

Ҳамид «хуш келдингиз» дегандан сўнгра қўноқларга чой берди. Чолғучиларга қараб:

— Бизнинг қўноқларға биринчи зиёфатни сиз берасиз, дегач, узунча соқоли оқарған, бутун ҳаракатларидан Бухорода мусиқийнинг буюк устозларидан бўлғани онглашилған бир чол танбурни олди, қулоқларини юқори-тубан бураб қўйди. Бир-икки йўла чертиб-да тинглади. Сўнгра танбурнинг чаногини қўйди-да, кўзларини юмиб, бошини кўкрагига тўғри букиб, «Ироқ»нинг «Буюк сақийли»ни⁵ чала бошлади.

Танбур адабий, ишқий бир рўмон ўқир экан каби оғир бир муқаддимаға киришди. Унинг титрак товуши ёлғуз ҳавони эмас, сингирларни-да⁶, юракларни-да титратиб,

ойнинг соф, тиниқ нурига аралашиб йўқолар эди. Чолнинг ўйноқи бармоқлари танбурнинг авж пардаларига яқинлашгач, рўмоннинг фожиали ёнуқ бўлуми бошланди. Танбур ўзин бутунлай йўқотди. Қайнади, ингради, талпинди, ялинди. Ондан сўнг юқори пардаларга чиқди-да, ўзи-ўзини бир оз овутди, сўнгра тўхтаб қолди.

Букулган бошлар кўтарили. Юмулган кўзлар очилди.

— Раҳмат, ота, раҳмат, — деб чолни мақтаб-да қўйдилар.

— Қутлуғ ўртоқ, қалай, шарқ мусиқийсини ёқтирасизми?!

— Албатта, ёқтираман. Шарқнинг қайғусинда виқор, виқоринда ҳасрат борлигини бизга мусиқийси онглатадир. Шарқ мусиқийсини ёқтиромай бўладирми?

— Кечирасиз, ўртоқ, бизнинг мажлиснинг иккинчи бўлуми бошланади. Ул ҳам «бедилхонлик»дир. Биласизким, Бедил Шарқнинг энг буюк шоиридир. Биз ҳафтада бир кеча шунда тўпланиб, бир оз мусиқий тинглағандан кейин Бедил ўқиймиз. Сизга оғирлиқ қилғудек бўлса, айтингиз, бу кеча «бедилхонлик»ни қолдирамиз.

— Йўқ, ўртоқ, йўқ. Менга сира оғирлиқ қилмайдир. Ўзим ҳам Бедилни кўб сева-сева ўқийман. Ўтунаман, Бедилни келтириб ўқингиз. Мен жуда шодлиқ билан тинглайман.

Ҳамид уйга кирди. Бир курсича билан катта қўлёзма бир китобни кўтариб чиқди. Китобни мулло Қурбонға берди. Курсичани ҳам шунга яқин ерлаштириб, лампани унинг устига қўйди. Мулло Қурбон китобни бир ёстиқ узра қўйди. Кутлугга қараб:

— Бедилнинг «Нукот»⁷индан ўқиймиз, — деди.

Ўқий бошлади.

«Тобоиъро тақлиди авзои яклигар роҳзани таҳқиқаст ва табъияти одот ва русум монеъи сарманзили тавфиқ». «Аксари истеъдодҳо дар ҳижоби қувва аз феъл маҳрум монд ва яке аз онҳо инони хаёл ба арсаи вуқуъ нагардонад». «Фурсати сари зону он қадардур натохта, ки ба саъи дастҳои барҳам шуда овозаш тавон дод ва кулфати тазиёни авқот бар рўи ҳақиқат деворе барнайоварда, ки ба чокҳои гиребони надомат роҳе тавон күшод». «Жамъияти дил ба шарти узлат ҳамаро мұяссар аст, агар ҳамсўҳбатон маъзур доранд ва мутолааи нусхай тасалли ҳар кас дар бағал дорад, агар ҳамди расон ба ҳоли ҳуд voguzorand».

«Об дар ҳар табъеки роҳ ёфт, моили таклифи тарий намудан аст ва оташ бар ҳам мижозе ки ғолиб омад, саргарми дўқони ҳарорат кушудан».

«Дайриёнро ба ҳукми тасаллuti русум сар аз жайби тафаккур барнаёварда дар хуруши ноқус ғўттахўрист ва масжидиёнро сарҳисоби идроки нафс ногардида, ҳамон таълиқаи сабҳашумори». «На бараҳманро аз қашокаши доми ихтилоти зуннор тааллук гусехтан, то ба тааммул кушад, ки ноқуси дайристони фитрат чи оҳанг дорад ва на шайҳро аз офати ружӯни ҳалқ ва ба ҳисори танҳои гурехтан, то фаҳм намояд, ки лаббайки тапидангоҳи қаъбай дил чи сабҳа мешуморад».

«Ночор нақде ки дар гиреҳи худ набастаанд, аз қисан ғайр мешуморанд ва саре, ки ба хаёли худ надуздидаанд, аз гиребони дигарон мебароранд».

«Аз ғулғулободи оғатқадаи ину он магар дар паноҳи ҳомӯши гурези, то бе тақлиди забонҳо ҳарфе тавони фаҳмид. Ва аз садамазори гулистони ваҳму зан гӯши илтижо ба кари бари, то аз пардаи ғайр навое тавони шунид».

*«Инкори ғайр бош, тасдиқ ин аст.
Во кард ба дил даши тавғиқ ин аст.
Табиати ҳалқ аз ҳақат ботил кард
Тарки тақлид ғир таҳдиқ ин аст»⁸.*

Мулло Қурбон Бедилнинг бу муҳташам, оғир сочинини⁹ қўноқларнинг «бай-бай»лари, «вой-вой»лари, «оғарин»лари орасинда битирди. Ҳалимбой Бедилнинг буюклигини сўзлади. Мулло Қурбон эса:

— Каромати бор, — деди. Ҳамид бу сўзларнинг таъсирини онгламоқ учун Қутлугнинг кўзларига тикилиб қолди.

Мулло Қурбон: Совуган чойни ичиб олгандан сўнг яна бир нарса ўқумоқчи бўлуб, китобга тикилди. Бироқ Қутлугнинг очиқ, шод товуши уни тўхтата қолди:

— Бедил шарқнинг энг буюк шоири, улуғ файласуфидир. Бедил кўб муҳим, теран масъалаларини тушуниб, туғунларини ешмак истаган мутафаккир бир адидир. Унинг сўзларида биз учун унумли кўб фикрлар бор. Бироқ Бедил бу фикрларни сўзлағанда сўз ўйунларига бериладир. Жуда ингичка муносабатлар топиб мажозлар, истиоралар, жинослар¹⁰ ясадидир. Ингичка, оғир, бир оз-да қоронғу сўйлайдир. Шуниси ҳам борки, Бедилнинг мажоз, истиора каби

ўйунлари кўб шоирларимизда кўрулганидек жумлани бе-затмак, сўзга адабий бир тус бермак каби хизматлар билан қолмайдир. Булар Бедилнинг фикр билдиришларига ёрдам қиласадир. У 20 сўз билан айтатурған фикрни мажоз, истиора ёрдами билан 10 сўзда айтиб битирадир.

Ҳар нарсаға юздангина қараб ҳукм қилғувчи бизлар бунга ҳам юздангина қараймиз. Унинг сўздаги усталик-ларига, кучига, ҳунарига, ўйунлариға бериламиз. Бутун «вой-вой»ларимиз, «оффарин»ларимизни Бедилнинг сўзла-ри учунгина айтамиз. Унинг туб фикрларини эса ҳеч тушун-маймиз, ё тушунмак истамаймиз. Бедилнинг биз учун-да, ўзи учун-да муҳим бўлган фикрларини ажратмоқ, тортиб кўрмоқ, сараламоқ, муноқаша қилмоқни керак топмаймиз. Бу ишимиз тўғри эмас, ўқуғандан сўнг унинг фикрлари билан машғул бўлишимиз керак. Мана шунда Бедилнинг чиройлик бир парчаси ўқулди. Ҳаммамизга ёқиб қолған каби бўлди. Бироқ Бедилнинг шул сочимдаги фикрлари-ни онгладиқми? Албатта, йўқ. Бизнинг бутун «вой-вой», «бай-бай»ларимиз унинг сўздаги усталиклари учун эди.

Кутлугнинг бу сўзлариға мулло Курбон жавоб берди:

— Бедилнинг китоби катта бир tengizdir. Ҳар ким ўз идишифа яраша бундан сув кўтарадир. Биз бунинг сўзла-рини тўғрулаб ўқиймиз. Эшитғучилардан ҳар бири онгла-ганидан кайфланадир. Ҳар кимниг нима онглаганини сўраб ўтurmоқ биз учун оғирдир.

— Тузук. Ҳар ким бир нарса онгласун. Бироқ унинг бу онглағани тўғрими? Бедилнинг фикри шуми? Фикри шу бўлса, Бедил тўғри тушунганми, янгишганми? Модоми-ки, бир шоирни ўқиймиз, мана шуларни сўрашиб, охта-ришиб, бир қарорға келишимиз керак эмасми?

Ҳамид сўзга қотишид:

— Жуда тўғри айтасиз, ўртоқ. Бедилнинг фикрларини ўзаро муҳокама қилишимиз фойдалидир. Қани, биринчи галда ўзунгизни тинглаймиз. Сиз шу парчадан нима онг-лағанингизни бизга билдирингиз.

Шу сўзни кўбдан бери кутиб турган Кутлуг қабул қилиб, сўзга киришид:

— Менинг онглағаним шул: Бедил тақлидға, яъни ин-сонларнинг ҳар масъалада ўзларидан юқорироқقا эрга-шиб борганинг қаршудир. Шунга ҳужум этмак истай-дир. Айтадирким: «Инсонларнинг табиатларида ерлашиб

қолган бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлиниңг қароқ-чисидир. Расм-одатларга бўйинсунмоқ эса тилакларнинг тўсуғидир.

Эргашмаклик одатчиликнинг ёмонлигини шу икки қисқа жумла билан сўйлагандан кейин инсоннинг улуғ бир куч эканини, эргашмақдан, одатчиликдан қутилғач, буюк ишлар қила олгусини, бироқ энди бир оз кеч қолғанини мунгли, армонли бир тил билан билдирмак истайдир: «Инсонлиқ дунёсидағи кўб истеъдодлар «шул тақлидчилик сабаби» ишга кўйилмай қолдилар. Ўз юганларини хаёл қўлидан қутқариб, вуқуъот¹¹ майдонига чиқмадилар!»

«Бошини тиззага қўймоқ (ўзунча тушунмак) фурсати бу одамлардан шунча узоқларга қочғандирким, қўлларини бир-биринга уруб эсиз, афсус демак билан уни қайтара олмайлар. Вақтларини тақлид орқасинда йўқотмоқлари сабабли булар билан ҳақиқат орасинда шундай бир қалин девор тикилгандирким, тониб ёқаларини йиртмоқ билан унинг томонга йўл оча олмайлар».

Бироқ бунинг билан умидсизланмак тўғри эмас. Яна йўл бордир: «Кўнгулнинг тинчгина тушуниши бу тақлидчилар орасинда чекилмак шарти (билин) ҳар ким учун қулайдир.

Бироқ бунлар билан бирга юрганда бўлмайдур, чунки бунлардан ҳар бирисини ўз фикрига тортадир».

«Сув ҳўлламакни ёқладайдир, олов эса ёндиromoққа ундейдир».

«Дайр*чилар ёқларига бош солмай (ўз бошинча тушунмай) қўнфироқ товушлариға боқмоқдадирлар. Мачитчилар ўз виждонлари билан санашмай тасбеҳ санамоқға осилмоқдадирлар. Бараҳман теграсиндагилар тақилиш зинорини узмайдирким, табиат ибодатхонасидаги қўнфироқнинг оҳангларини тинглай олсин. Шайх муридларнинг бориш-келишлари балосиндан қутилмайдирким: қўнгул каъбасиндаги толпинишлардан чиқсан «лаббайк»¹² товушларининг ҳисобини онгласин. У билан-да гапурма, бундан-да қоч, ўзунг ўз виждонинг билан тушун. Мана шу вақт ҳақиқатга эришарсан». Бедилнинг тизимлари сочимларидан очиқдур, енгиллур. Буни ўзи ҳам биладур. Шунинг учун бу оғир мақоланинг сўнгига бир «тўртлик» (рубойи) билан ўз фикрини шундай онглатадир:

* Дайр – зуҳд ибодатхонаси.

«Ёлғизгина ўз йўлингга қайт. Бошқа ҳеч нарсани қабул этма. Ҳаммасидан тон. Сенинг учун тасдиқ-да шул, таҳқиқ-да шулдир.

Одамларга эргаша-эргаша ҳақиқатдан узоқлашдинг.

Энди бошқаларга эргашмакни кўй, ҳақиқат шудир».

Рустам: Эй... бу қизиқ бўлди-ку. Ҳеч кимга ишонмасак, ҳеч кимга эргашмасак ёмон бўлмасми? Шариф: – Шайхларни Худо урди. Ҳамид: – Масжидни демайсанми?

Эгамберди: Бутхона билан бирга тутди-я?

Мулло Қурбон: Булар қазойи шеъриядир. Буларга ишониб бўлмайдир.

Қутлуг: Булар энг буюк Шарқ шоирининг биз учун энг кераклик фикрлари дидир.

Мулло Қурбон: Биз учун нима кераклиги бор?

Қутлуг: Бедил шу мақолада уч муҳим нуқтани олиб сўйладидир. Биринчи нуқтада у инсонда энг улуғ, энг юқори ўрунли куч борлигини сўйладидир. Инсон ўзига ишонса, ўз виждонига эргашса, ҳар ишни қилас, ҳар ҳақиқатга, ҳар тилакка эришар, дейдир.

Бедил инсонни кўб кўтарадир, кўб юқориларға чиқарадир. Шайтоннинг Одамга топинмагани учун малъун бўлгани тўғрисида бир ҳикоят бор: ҳаммамиз биламиз, Бедилга кўра, бу ҳикоят инсоннинг мартабасини кўрсатмак учун бир рамз, бир киноядир. Бунинг туб маъноси шудирки: ҳазрати инсонга топинмаган кимса, ким бўлсада, малъундир:

Шеър:

*Хуше ки рамузфаҳми чанду чун аст,
Донад, к-иблис аз чи раҳ матбүн аст?*

*Яъне, он кас, ки ҳазрати инсонро
Масжуд масаввур накунад, малъун аст?*

Бедил китобининг кўб еринда инсоннинг ўз кучини онгламайин тубанликларда қолғанини сўйлаб қайфурадир. Бу байт ҳам шу маънодадир.

*Хок шуд фитрат бо насти, лек мижгон барнадошт,
В-арна аз мо то ба боми осмон як зина буд.*

Бедилнинг бу сўзи, ундан бурунроқ яна Ҳиндустонда ўтган Файзийнинг¹³ «Маърифати нафс» отли қасидасида-ги шул байтни эсга келтирадир:

*Бунёни туст мустаъди нақши улувву сифл
Хоҳ осмону хоҳ замин шав, мухайярий*.*

Бедилнинг ҳам Файзийнинг «Маърифати нафс» қасидасига ўхшатиб ёзган бир қасидасида:

*Мухтори сад уружу нузуласт ҳимматат
То сар зи олами чи ҳақиқат баровари, —*

деганларким, фикримча, Файзийнинг юқоридағи сўзини Файзийдан кучсизроқ қилиб айтган бўлади.

Бедилга кўра, инсон мана шундай улуғ бир куч эканини билмагани учун ожизликка тан берадир. Ожиз қолғач, бутун балолар унинг бошига ёғиши табиийдир. «Тиш ҳар замон ост ирингни яралайдир».

Инсонни ўз кучидан хабарсиз сақлаған, уни табиий тараққиётлариндан тува қолған сабабларнинг биттаси тақлиддир. Шунинг учун Бедил боя ўқуғанимиз мақоласинда иккинчи нуқта қилиб тақлидни олғандир. Бедил тақлидинг ёвидир. Ўз виждониндан бошқасиға ишонмайдир. У «Тушуниш бозорини ахтармиш, тоши виждондан оғир келатурган бир тарози топа олмамишдир»:

*Ба чор суй тааммул наёфтам, Бедил,
Тарозу ки гаронтар бувад зи дили сангаш.*

«Расм, одатларга бўйинсуниб, тақлид билан яшамоқ ўлумдир. Чиндан яшамоқ истаганлар учун бу сеҳрли, қоронғу зинданни бузиб кутулмоқ лозимдир»:

*Зиндаги дар банду қайди расму одат мурдан аст,
Даст дасти туст, бишкан ин тишисли торро.*

Бедилнинг кўнгли, виждони қайси ёқни кўрсатса, ул шул тарафга қараб йўл, манзил демасдан юраверадир, чунки уни шу ёққа олиб боргувчи «шавқ»дир. Тақлидчилар каби бошқалардан киралаб¹⁴ олинган эшшаги йўқдир:

*Ба ҳар тараф кашадам дил, якест жодаву манзил,
Савори маркаби шавқам, хари кироя надорам.*

«Кўнгул, виждон китобидан онглаганинг фикрлар, бир нуқтағина ҳам бўлса, кўз қораси каби тўғонлар, тошқин-

* Файзий айтадурким: Эй инсон, сенда кўтарилемак учун-да, тушиб қолмоқ учун-да истеъод бор. Истасанг кўк бўл, истасанг ер бўл. Ихтиёр ўзингдадир.

лар билан сийланмайдир. Ташқаридан тақлид билан тўпла-
ганинг фикрлар, китоблар, дафтарлар тўла бўлса ҳам,
кўзунг очилгач, кирпиклар каби тарқалиб кетадир», дей-
дир:

*Он чи аз нусхай дил фаҳм куни, агар ҳама нуқтаест
Чун мардумак тўфонаш аз жо наме барад.*

*Ва ҳар чи аз хориж жамъ намои, ҳар чанд дафтар –
Хост, дар чашм кушудане чун мижга барҳам меҳурад.*

Тақлидчиликни инсонларнинг табиатинда бунча бер-
китиб бирлаштирган сабаб – Бедилга қўра, диндир. Шу-
нинг учун ўқуғанимиз мақоласинда учинчи нуқта қилиб
динни олған, унга ҳам тегиб ўтган. Ёлгуз бунда эмас, Бе-
дил ёзувларининг кўб еринда бу «фикр»га учрамак мум-
киндири.

«Ҳақ», «ботил»¹⁵ сўзларини эшиتا-эшита қулоқларим
кар бўлди. Синсин бу чолгулар, мен кўнглумдан бир нар-
са эшиitmак истайман» деб қичқирадир:

*Кар шудам, то чанд шўри ҳаққу ботил бишнавам,
Бишканад ин созҳо то чизе аз дил бишнавам.*

«Мингларча Каъба билан унда ўқулгуси дуоларни ўз
кўнгли теграсинда айланган кишига қурбон» қилиб-да
юборадир:

*Ҳазор Каъбаву лаббайк маҳви шавқпарасте
Ки гирди дил чу нафс як-ду бор гардаду нолад.*

«Тошдан ясалған Каъба билан бутхонани бир-бирига
урмоқ, ушатмоқ, бу икки тошнинг урилишиндан ҳақиқат
учкуни чиқармоқ» истайдир:

*Гў: Каъбаву дайр бар сари ҳам шикананд
Аз жанги ду санг оташам матлуб аст.*

«Ҳақиқатни Каъба билан бутхонадан излаб, унга-бун-
га югуриб юрганларни ҳар ёқдан тош билан урилмоқда
бўлған девоналарга ўхшатадир:

*Гоҳе ба Каъба мадаваму гаҳ ба суйи дайр,
Девонаам зи ҳар тарафам санг мезананд.*

«Бедил каби виждон пучмоқларини кезиб «тавоғ» қил-
гучи кишилар Каъба билан бутхонани ўз йўлларини тўсib
турган тошлар» деб биладир:

*Санги роҳи худ шуморад Каъбаву бутхонаро,
Ҳар ки чун Бедил тавофи гўшаи дилҳо кунад.*

Унга кўра, «Каъбаси-да, бутхонаси-да ҳақиқат уйлари эмас, йўлчилар қаерда йўлдин адашган бўлсалар, шунда бир манзил ясаб» кетганлар:

*Каъбаву бутхона нақши маркази таҳқиқ нест,
Ҳар кужо гум гашт раҳ сарманзиле оростанд.*

«Каъба билан бутхонанинг томошаси мени жамият орасиндан қочтириб, чўлларга овора қилди. Чунки бунларнинг қисмоғи (тазиғи) билан меним жойимнинг (жамият орасининг) ҳавоси бузулган эди» деб зорланадир:

*Сайри дайру Каъба жуз овораги ҳоям нахост,
Шуд ҳавогир аз фишори ин маконҳо жойи ман.*

Бедилнинг бу сўзи ҳам қизиқдир:

*Найранги Каъбаву дайр маҳмилкаши давас чанд
З-он жо ки маскани уст у ҳам хабар надорад, –*

«Тангрига эришмак учун Каъба, бутхона ўйунлариға берилиб қачонгacha ҳар томонга югурамиз. Жойининг қаерда эканини унинг ўзи ҳам билмайдир!» демак истайдир.

Кутлугнинг сира кутилмаган бунча очук, узун сўzlари ҳаммани шоширтирган эди. Мулла Курбоннинг кўзлари олайган, ўзини зўр билан тутадир. Шариф билан Эгамберди қаёнга боришини сездирмай йўлнинг ўртасинда турған одашғанлар каби тонғиб туралар. Ҳалимбой билан Рустам Кутлугнинг сўзини кесмак учун йўл охтаралар. Кутлугнинг бу сўларини қувониб тинглаб турган ёлғизина Ҳамид эди.

Ҳалимбойнинг сингирли товуши Кутлугни тўхтатди:

– Кутлуг ўртоқ! Жуда ошиб кетдингиз эмди.

Рустам: Эски ҳукумат замони бўлса эди, сени шул ўтирганинг жойда уруб ўлдирап эдим.

Қутлуг: Менга нима дейсан?! Бедилнинг сўзла-ри-да!

– Эй... Шу Бедилни ҳам ўлдурап эдим. Қўй, бас-э. Маърифатингни онгладик!

– Бедилнинг фикрларини кўтара олмай экансиз, нега мажлис қилиб уни ўқийсиз?!

– Қўй-э... Бедилнинг қурсин. Мажлисинг ҳам қурсин. Сен ҳам қуриб кет. Тур, кетамиз эмди!

Ҳамид мажлиснинг тартибсизлана бошлаганин кўргач, орага кирди:

— Рустам, ўртоқ, нега бундай қиласиз! Мажлисни бузмангиз. Бу кишининг сўзлари сизга ёқмаган бўлса, жавоб қайтарингиз, мана домулло ҳам ўтирибдилар. Кутлуғ ўртоқнинг айтганлари янгиш эса, гапурсинлар, тинглаймиз. Қайсиларининг сўзлари тузукроқ чиқса, шуни қабул қиласиз.

Ҳамиднинг бу сўзидан кейин ҳаммалари мулло Қурбонга қарадилар. Мулло Қурбон эса бир ёқдан Бедилда шундай сўзларнинг борлигини билар эди, бир ёқдан замоннинг нозик бўлганини онглар эди. Шунинг учун бу жанжалга аралашмасликка бошдан қарор берган эди. Ҳамиднинг сўзи уни қийин бир ҳолга туширди. Шунча одам қараб қолгандан кейин бир нарса айтмоғи керак эди:

— Кутлуғ ўртоқ, сиз кўб узун сўзладингиз, — деди. — Сўзингиз шунча узокқа чўзилиб бордики, тилагингиз орада йўқолиб қолди.

— Қандай йўқолди?

— Сиз Бедилнинг мақоласинда уч муҳим нуқта кўрсатиб, биз учун жуда кераклигини сўйлаган эдингиз. Мен шуларнинг қандай кераклигини сўрадим. Шунга жавоб бермадингиз.

— Шул уч муҳим нуқтада Бедилнинг фикрларини очиб кўрсата олғанимни Рустам ўртоқнинг аччиғланишидан онгладим. Мана эмди бу фикрларнинг биз учун кераклик эканини кўрсатаман.

— Ҳеч кераклиги йўқ!

— Сиз сўнг икки «мўлчар»* орасинда Оврўпани бир йўла кўриб қайтган бўлса эдингиз, «ҳазрати инсон»нинг «мўъжиза»ларини, «қудрат»ларини кўриб, Бедилнинг нима демоқ истаганини онглар эдингиз. Унда инсон буйруқла-рига бўйинсунган, табиий кучларнинг қылған хизматларини кўрганда, ўзингизнинг ожизлиқ, кучсизлигинги-дан уялар эдингиз, уялар эдингиз эмас, ўзингизнинг инсон бўлганингизга ҳам ишонгингиз келмас эди.

* Турк халқлари замоннинг ўн икки йиллик бир даврини «мўлчар» дер эдилар. Бу сўз бугун ҳам Туркистонда бордир. Мен бу ерда «мўлчар»ни 100 йил учун ишлатдим. Қабул этилса, усмонлича «аср», тоторча «юз» демакдан ўнғайроқдир.

Бу сўз Ҳалимбойга оғир келди чоғи, бирдан сўзга киришди:

— Оврўпани мен кўрдим. Дунё каби шаҳарларини, шаҳар каби фабрикалари, айрўплонларини, симлиқ, симсиз телегром, телефонларини томоша қилдим. Ўзимнинг инсонлигимдан шубҳа қилғаним-да йўқ, катталаримизнинг сўзларига ишонмаганим ҳам йўқ. Сиз бу сўзларни қайдан чиқарасиз?

— Тузук. Сиз Оврўпани кўрдингиз, тамошо қилдингиз. Бироқ Оврўпадаги жамиятларнинг қандай асосларга қурилганин кўра билдингизми? Бизнинг ҳам оврўпалилар каби табиат кучларини ўзимизга бўйинсуидишишимиз, оврўпалилар каби тараққий этишимиз керакми, йўқми? Керак бўлгач, мумкинми? Мумкин бўлгач, қайси шартлар билан бўлур? Жамиятимизни қандай куриш мумкин? Шуларни ўйладингизми? Албатта, ўйламадингиз, ўйламаганингиз учун қайтиб келиб, катталаримизга эргашамиз, деб ўтиредингиз.

Бу ҳол ёлғизфина сизда эмас, бутун элимизда бордир. Бу сўзимнинг тўғрилирини онгламоқ учун сўнг бир «мўлчар» (аср)даги тарихимизни кўздан кечирсангиз бўладир. Сўнг «мўлчар»ларда Оврўпанинг бойлиги ўз уясига сифмади. Девсаройлариға ўхшаган фабрикаларида ҳам мол ясад чиқарған товарлариға бозор керак эди. Буларни излаб юртидан ташқарига қаради. Бошдан бизни, мусулмон дунёсини кўрди. Бу дунёнинг хом молларини, маъданларини, бозорларини кўлга олгач, ўз ишларининг йўлга қўйилишини ўйлади. Тўплари, митиклари, бомбалари, бутун жаҳаннамлари билан бирга юзланди. Биз эса уларнинг бу келишларининг ҳақиқатини онглай олмадик. Нечун келар, қандай куч билан келадилар, келишларидан нималар туғилар, қандай сабаб, қандай йўл, қандай шартлар билан уларни тўхтатмоқ бўлар? Буларни тушуна олмадик. Оғизларимизни очиб, кўзларимизни юмиб, кутибгина турдик. Келдилар, ўлкаларни олдилар, бозорлар очдилар, табиий хазиналарни таладилар. Энг сўнг ҳисобларининг янглиш чиққанини кўрдилар. Шарқ Оврўпа жаҳонгирларининг қоринларини тўйдирмоғидек кўринди. Уларнинг ҳирслари қайнади, томоғлари титради, кўзлари қонға тўлди. Шарқни ўзаро бўлишмак, улашмак устида келиша олмадилар. Жанжал чиқди, ўзаро умумий уруш очдилар.

Уч-тўрт йил урушдилар. Биз бундан-да бир нарса онглай олмадик. Бир ёқ енгди, бир ёқ енгилди. Энг сўнг ярашдилар. Бедилнинг «тиш ости ирингни яралайдир» деган сўзи ўзининг тўғрулигини яна кўрсатди. Ярашдан сўнг бутун оғирлиқ мусулмон Шарқи устига тушди. Чунки мусулмон Шарқи кучсиз эди, ёлғиз эди.

Умумий урушда енгганлар мусулмон Шарқ дунёсини ҳаммадан бурун улашмоқ, чайнамоқ, ютмоқ плонларини чиздилар. Ишга ҳам киришган эдилар. Бироқ яна ҳисоблари янгилик чиқди. Оврўпада бурунфидан улуғроқ яроқ, ундан бутунлай бошқача бир умумий кураш¹⁶ чиқди. Бу кураш Оврўпанинг бойлари ҳам бойлиқ ҳукуматлариға қаршу унларнинг қўли остинда эзилиб қолған меҳнаткашлар томонидан очилди. Бу курашнинг бошланғич ҳаракатлари Оврўпанинг ҳар томонида қайнаб турган бўлса ҳам, энг кучли иш майдони Русиядир. Русия меҳнаткашлари Русияда қурилған бойлик ҳукуматини бутун қўйруқлари билан, қолдиқлари билан, излари билан супуриб ташладилар. Оврўпанинг жаҳонгирлик, бойлиқ ҳукуматлариға қаршу белгили очиқ бир йўл тутдилар, кураш давом этмакдадир. Биз эса бунга ҳам оғзимизни очиб қараб турамиз. Дунёни ост-уст қўлгучи бу инқилоб курашининг нималигини, нечунлигини, инсонлик дунёсинда қандай бир таъсир қилишини тушунмаймиз, онгламаймиз. Бунинг ҳам ўз орамиздағи кичкина жаңжаллар каби бир жаңжал бўлганига қарор бериб оёқларимизни узатамиш-да, ким қандай кўкнор хаёлларига берилиб ётамиш. Тушунмаймизким, бугун биз: ер юзининг буюқ бир улушкини олиб ўтирамиз. Инсонлик жамиятининг буюқ бир бўлаги, деб биз кўрсатиламиш. Бутун ер юзига, бутун инсонлик жамиятига бойлиқ бўлган масалалардан, жаңжаллардан қочиб чиқишимиз билан бизни қўймайлар. Ё инсоний масалаларга қатнашамиш, ё инсонлиқ ҳукуқиндан айриламиш. Туя қуши каби туя-да эмас, қуш-да эмасмиз, деб юришимизга бундан сўнгра йўл йўқ. Бедилнинг айтгани каби: «Ҳаёт тенгизи кун сайин тўлқунланиб, кенгайиб боргани учун бутун қирғоқларини, соҳилларини ютиб юборган, эмди кемани синдириб тўлқунлар орасига кирмак, тўлқунларга аралашмоқдан бошқа нажот соҳили йўқдир».

*Ба жуз кишиши шикастан соҳили амне намебошад,
Ки ин даре фуру бурдаст аз вусъат каронҳоро.*

Мана биз шуларни тушуна олмаймиз. Биз хурофотга, диний таассубга, тақлидчиликқа, расм-одатчиликқа шундай боғланиб қолғанмизким, бу масалаларни тушунишга вақтимиз-да, қучимиз-да қолмағандир!

Бедилнинг айтгани каби ҳавоси бузилган бу қоронғу зинданни бузиб ташқариға, очиқ ҳавога чиқишимиз керакдир. Бутун табиий күчларни ўзимизга топиндиргучи «ҳазрати инсон» эканлигимизни билиб, унга кўра ҳаракат қилишимиз лозимдир.

— Мулло Қутлуғ, сизда жуда қизиқ бир мантиқ бор экан. Бир киши сиздан бир нарсани сўраса, жавобига гапураберасиз, гапураберасиз. У бечора нима сўраганини, нечук сўраганини унутмагунча, сизнинг сўзингиз тўхтамайдир.

— Қани, яна нима бўлди, тақсир, сўраганингизнинг жавобини бермадимми?!

— Жавоб берганингизни билмадим, бироқ кўб гапурдингиз.

— Истарсангиз...

— Йўқ, йўқ... қўйингиз. Сиз билан масъалани бу йўлда олиб бора олмаймиз. Бошда бир тугунни ешиб қўйушимиз керак.

— Марҳамат қилингиз!

— Сизча, Бедил мусулмонми, эмасми?

— Бедил мусулмон. Исломдаги сўл «ваҳдати вужуд»¹⁷-чилардан. «Ваҳдати вужуд» мазҳабининг мусулмонлиқ билан қандай муносабати бор, «илоҳ» фикри билан қандай муносабати бор, бу тўгруларда бу мажлисда гапирмайман. Бундаги ёш мияларни бу масалалар билан булғатмоқ тўғри эмасдир.

Бедил ким бўлса бўлсин, ўз замониндағи инсонлик жамиятининг қурилишиндан ризо бўлмаган, инсонларнинг кўбчилигини «саодат»дан узоқ кўрган ҳамда шунинг учун қайғурган бир файласуфдир.

«Ҳар бир гул қон томиб турган бир ярадан бошқа нарса эмас, Бу боғчанинг юрагинда қандай бир тикан синдирилган экан!»:

*Ҳар гул, ки дидам, обилаи хун чакидан аст,
Ё раб, чи хор дар дили гулшан шикастаанд?*

деб ҳам қайғурадир¹⁸, ҳам бу ҳолнинг сабабларини излайдир. «Йўқлиқ чегарасигача бутун борлик дунёсининг алам,

қайғу томонидан ўралиб олинганини» кўрадир-да, шунда туриб биргина фарёд эшитмаганларга «Кулоқсизлар!» деб қичқирадир:

*Хужуми дард пецидаст, ҳасти то адам, Бедил,
Ту ҳам гар гўш дори нолаे хоҳи шунид ин жо.*

Бедил дунёнинг бу ҳолига қайғурғани каби сабабларини-да охтарадир. Тақлидчилик, расм, одатчилик, дин таассубларига учрайдир. Бунларга юқорида кўрганимиз каби ҳужумлар қиласадир. Халқнинг ишга эмас, хаёлга берилганини, охират, жаннат, жаҳаннам хаёлларига ботиб, ҳақиқатдан узоқ тушганларини кўрадир. Бунларга-да кўб ҳужум қиласадир:

«Кўб узоқларни ўйлаб ўзумдан йироқقا тушдим, охират фикриндан қайтиб, бир озда ўзумни тушунайин эмди», – дейдир:

*Магар аз фикри уқбо боз гардам то ба ҳуд оям
Ки аз ҳуд саҳт дур афтодаам аз дурбиниҳо.*

Бедилға кўра, «тириклиқ, ҳаёт иккинчи йўла қайтмайди. Бу учқуннинг кўруниши бир дафъагина бўладир»:

*Зиндаги маҳруми тақрор асту бас,
Ин шарарро жиљва як борасту бас.*

«Бу жамиятнинг нари томонида мавҳумотдан бошқа нарса йўқдир. Кўр эмассан, кўзинг бор, бошқа олам қайда?»:

*Он сўи анжуман нест ба жуз вахму занн
Чашми напўшидаи олами дигар кужост?*

«Эй шайх! Қаландарона бир сўзум бор, айбга буюрма эмди, сен жаннат деган шундай бир жойға бормоқ билан катталиқ қиласанки: у... ўрни ҳам эмасдур!»:

*Қаландарона ҳадисест, зоҳидо, маъзур,
Туғарра ба биҳиште ки жои р...дан нест.*

Мана шундай жиддийлашиб, кулиб сўйлангандан сўнгра, «Жаннат шу кунги эрк, озодликдан бошқа нарса эмасдир.

Воиз, сен менинг бошимни оғритма. Мени қўрқутиб, умид дунёсиндан ҳалок қила олмайсан!»:

*Биҳшишти нақди озодист, воиз, дарди сар камтар,
Ҳалоки олами уммедин кард аз бимам.*

Бедил жаҳаннам, жаннат фикрларин пардаси орқасида туриб, эл нони билан қоринларини тўйдуриб турган шайхлар, зоҳидларга учрайдир. Унларга-да жон аччиғи билан хужум қиласидир.

«Хонақога борма! Унда жаннат ваҳимасига берилиб ҳозирдан жаҳаннам пучмоғига тикилғанларнинг кулгили ҳоллариға кишининг қарағуси келмайдир»:

*Марав ба савмаа, к-он жо наметавон дидан
Ба ваҳми худди жаҳони гирифта кунжси жаҳим, –*

дегандан сўнг шайхларни яна масхара қила бошлайдир.

*Ту аз сарриштаи тадбир, зоҳид, ғофили, в-арна
Надорад фисқи хилватхонае жуз порсоиҳо.*

«Сен шайх ҳийласининг учини қўлға тушурган эмассан. Йўқса, фосиқлиқнинг «тақво»дан бошқа бир хилватхонаси йўқдир».

*Шайҳо, аҳади гари муборак бошад,
Карру фахри худсари муборак бошад,
Имruz ба эътиқоди ҳайвоне чанд,
«Одам» шудаи, хари муборак бошад!*

«Эй шайх, зикр-дую мажлислари қутлуғ бўлғай, ўз бoshингча катталиклар, дабдабали юрушлар қутлуғ бўлғай. Бу кун бир неча ҳайвон олдинда «одам» бўлубсан... эшаклик қутлуғ бўлғай».

*Зоҳид набарад як сари мў бўи инфиол
Дар шона ҳам ҳазор даҳан ришханд буд.*

«Шайхимизнинг ўзи уялмоқни билмайдир. Йўқса, унинг соқолиға тароқ ҳам минг оғиздан кулиб турган эди».

*Махўр аз покии домони зоҳид,
Фиреби нури беимони зоҳид.*

*Чу субҳи козиб аст ин теги жонгоҳ
Ҳалоки корвонеро камингоҳ.*

*Чу мисвокаш хабосат тар забони,
Асовораши ҳамон хушки равони.*

*Чу оташ зоҳиру ботин табоҳи,
Ба сар хокистару дар дил сиёҳи.*

«Шайхнинг этагини кирсиз кўриб, нурсиз имонига алданма! Бу жонлар қийгучи қилич ёлгон тонгга (субҳи козибга) ўхшайдир. Бунга ишониб йўлга чиққанларни ҳалок қиладир. Тили мисвокининг тилига ўхшаб ҳўл бўлсада булғоқдир. Юруши қўл таёфининг юруши каби қуруқдир. Сиртнда кул, юрагинда кўмир сақлаган оловга ўхшайдир».

*Зоҳид аз бас фусурданаш соҳта шайх
Мушкил, ки кунад иложси таббаш дўзах.
Ин мазғаи замҳарир дар оташ ҳам,
Гар меафтад, чу байза, мебандад ях.*

«Шайх ўзининг совуқлиғидан музланиб қолгандир. Буни жаҳаннамга солиб, тузатиб (эритиб) бўлмайдир. Бу «чайналған қор, оловга тушса ҳам юмуртқаға¹⁹ ўхшаб қотиб қоладир», деб шайхларни ислоҳ қилиб, йўлга кетирмакнинг мумкин бўлмаганини билдирадир.

Яна шундай эл устинда яшаганлар, элни талаб қорин тўйдирганлар қаторинда подшоҳларни кўради. Ўзлари аҳмоқ бўла туриб элнинг бутун ишларини қўлға олғанларини бир турли онглайолмайдир.

Подшоҳларнинг бошдағи «жигаларини», тожли кулоҳларини фонусга ўхшатади. Унларнинг мағрут бошлариндағи ақлни «фонус ичра ўчиб қолған чироқ» дейдир:

*Ин ақл, ки дорад сари пурнахвати шоҳон,
Шамъест, ки афсурдаи фонуси кулоҳ аст.*

Бойларни кўрадир, хужум қиладир, унга кўра инсонлар аро муҳаббат, қардошлиқ сезгуларини йўқ эткан нарса хусусий бойлиқдир.

Подшоҳларнинг қийруқлари бўлған беклар, буюк маъмурларни кўрадир. Золимлар, йилонлар, чаёнлар деб сўқадир.

Бу қаҳрамон файласуф бунларнинг ҳаммасини қаторлаб эзгандан сўнгра қаршусинда ҳалқни кўрадир. Ҳалқ... мана шунча тартибсизликлар, зулмлар, алданишлар, баҳтсизликлар қаршусинда бир ҳаракат қиласдан, тан бериб, таваккал қилиб, ожизлик, чорасизлик билан ётган ҳалқ...

Ортуқ бунлар билан-да гаплашмак замони келган. Бедил бунларга қарайдир-да, «хўқиз билан эшшак бир оз

воқиғ (хабарлик) бўлмоқ билан инсон бўлмасалар-да, инсон бир оз хабарсизлик билан эшшак бўладир», дейдир:

*Гову ҳар аз огаҳи инсон наҳоҳад гашт, лек
Одами гар андаке ғофил шавад ҳар мешавад.*

Бедилга кўра, «ҳаёт бир денгиз, биз унинг толғаларимиз²⁰. Толғанинг табиатиндан ҳаракатни чиқариб бўлмайдир. Ҳаёт бор экан, бизнинг-да ҳаракатсиз, таваккал этиб ўтуришимиз мумкин эмасдир»:

*Аз тинати амвожи тарафдуд натавон бурд,
То ҳаст нафас фикри маҳол аст таваккул.*

«У ерда кўлканинг сиртинда йирик қалам билан ёзилган шу сўзни ўқуған ким ишсиз, ҳаракатсиз ётганлар бутун дунёнинг оёқлари остинда қолурлар»:

*Зи лавҳи соя жуз ин ҳарфи сарҳате надамид
Ки поймоли жаҳонанд аҳли бекори.*

Мана, Бедилнинг кўрганлари, тушунганлари, сўйламак истаганлари шунлардир. Ортуқ унинг мусулмон бўлуб, бўлмагани тўғрусида қандай бир ҳукм берсангиз сиз биласиз. Бедил эса, ҳеч кимнинг ҳеч сўзидан қўрқмайдир. Унинг фикри шудирким: «кенг бир даланинг этаги тиканларга қаршу шундайгина қайғусиз турса, маслак эгалари ҳам кишиларнинг сўзларига қаршу шундай қайғусиз туралар»:

*Аҳли машраб аз забони таъни мардум фориганд
Домани сахро чи рам дорад зи заҳми хорҳо.*

– Яна узайиб юбординг, Кутлуг, домланинг айтганлари тўғри экан.

Рустамнинг кулиб айтган бу сўзини мулла Қурбон кесди.

– Йўқ, кулманг ўртоқ – деди, – бу киши чиндан-да Бедилни кўп ўқуған эканлар. Эмди, биродар Қутлуг, ўзингизнинг айтганингиз каби Бедил сўфийлардан бўлған. Сўфийларда шундай сўзлар кўб бўладир. Бироқ биз бу сўзларни устозларимиздан эшитмадик. Бунларнинг ҳақиқатини онглай олмаймиз. Бунинг тўғрусинда кўб сўйлашмакка ҳам ботурлик қила олмаймиз.

Рустам кулди.

— Биз, — деди, — Бедилнинг сўзларини онгладик. Сенинг ҳам масхара бир одам эканингга ишондик. Эски замонлар бўлса эди, Бедилинг билан сени ён-ёнга қўйуб, устингизга қора мой тўкуб, ёндирап эдик. Ҳамид..! «Бедил, яна Бедил» деб мақтаб юрганинг шуми? Бу бизнинг Кутлуғдан ҳам масхарароқ экан-ку!

— Рустам, сен ҳар мажлисни шундай тентаклик қилиб ўтказасан, қўй эмди, мажлисни бузма, бир оз ўқуйлик.

— Янами? Ҳай, ўқунгиз, қани. Яна нималар чиқар экан?!..

— Кутлуғ ўртоқ, қайси ериндан ўқутайлиқ?!

— Менга бўлса «Ирфон»²¹дан «етмиш тўртинчи тизим»-ни ўқусинлар.

Мулло Курбон «Ирфон»дан етмиш тўртинчи тизимни топиб очди. Кутлуғнинг олдиға қўйди.

— Мен сўрар эдим: буни Кутлуғ биродар ўзлари ўқусунлар, — деди. Бошқалар ҳам бу сўзни ёқладилар. Ҳамид туриб лампани Кутлуққа яқин қўйди. Кутлуғ ўртоқларининг сўзларини қайтармади. «Ирфон»нинг етмиш тўртинчи тизимини ўқий бошлади:

*Пеш аз он дам к-аз ошёни хаёл,
Шўхии мову ман занад пару бол.*

*Одам он тухми мазраи имкон,
Решае дошт дар риёз чунон.*

*Беасар бохаёл мезад жўш,
Ҳамчу фарёд бар лаби хомуш.*

*Охир афтод он баҳори фунун,
Чун ниҳол аз тилисми дона бурун.*

Рустамнинг тентак товуши Кутлуғни тўхтатди.

— Тўхтатинг, ака! Бошингизни кўтармай ўқуб кетаберрасизми? Эмди бизнинг сўзларимизга жавоб берасиз.

— Қани, нима дейсиз?!

— Бедил ҳам одамнинг жаннатдан чиққанини сўйлаб ўтди. Бунга нима дейсиз?!

— Бедил уни айтган эмас. Айтса ҳам қабул қилмаймиз. Мен сизга Бедилнинг «ваҳдати вужуд»чи сўфийлардан бўлғанини сўйлаган эдим. «Ваҳдати вужуд» фикрини қабул қилган сўфийларнинг ҳеч биттаси, Одам Ато деган бир кишининг бошда жаннатда юрганини, унинг чап қовур-

ғасиндан Ҳаво она деган бир хотун чиққанини, сўнгра буғдой еб жаннатдан қувилғанини қабул қилмайдир. Унларнинг дунё яратилиши тўғрисинда «давр» назарияси деган ўз назариялари бор.

«Давр» назариясининг енгил бир бўлагинда унсурларнинг бирлашмагиндан «жамодот» (жонсиз жисмлар) унган, жамодотнинг юксалиш йўлиндаги тебранишлариндан «наботот» (ўсимликлар) ўсган, унларнинг етишмаги билан «ҳайвонот» (жониворлар) чиққан, уларнинг такаммул этишидан инсонлар пайдо бўлганлиги сўйланади.

Сўфийларнинг «давр» назарияси билан бу кунги табиат олимларининг «такаммул»²² назариялари орасинда сиртдангина бир турли ўхшаш бор, ҳам бу икки назария тубдан бир-биридан айрилади. Мен бу ерда «давр» назариясининг ҳақиқатиндан ҳамда унинг такаммул назарияси билан бўлган муносабатиндан сўйламайман. Чунки узундир, бизни тилагимиздан узокқа тушурадир.

Бедилнинг ўзи ҳам китобида бу «давр» назариясидан узун сўйлайдир. Унсурларнинг тўпланишидан инсонликкача ҳаракатини мана шу йўлда кўрсатадир:

*Жамъ то шуд жамод ном гирифт,
Раст аз он жо наботу жом гирифт.*

*Ба равоне расиду ҳайвон шуд,
Ба сухан лаб кушоду инсон шуд.*

Бедилга кўра, инсон жаннатдан ерга тушмади. У бу кунги ҳолига кирмасдан бурун ҳайвонлар қаторинда худди шунлар каби юргувчи бир ҳайвон, маймун эди. Чунки табиатда ҳар бир шакл «модда»нинг устига тушадир. Шаклдан бурун модданинг бор бўлуши керакдир:

*Ҳеч шакле бе ҳаюло добили сурат нашуд,
Одами ҳам пеш аз он к-одам шавад бўзина буд.*

Бедилнинг бу тўғридаги фикрларини онглаб олдингиз. Мана энди боя ўқулған сўзларига маъно бермак қулашди. Боя ўқулған сўзлар билан Бедил шуни айтмоқчи бўладир: мен – биз (яни, шахслик, кимсалик)нинг ўзи эмас. Бор бўлмоқ ҳаваси ҳам хаёл уясиндан қанот қоқиб чиқмаған замонларда: табиат боғчасида одамнинг (Одам Ато эмас, одам навъининг) уруғи, томири бор эди.

Майдонда бир изи йўқ, хаёл билангина қайнашиб ту-

пар эди. Унинг ул чоғдаги борлиги – жим турган бир оғизда фарёднинг борлиги каби эди.

Фан, ҳунарнинг баҳори бўлган олам энг сўнг табиат юзасига ёғоч уруғдан чиққани каби чиқди.

Мана, Бедилнинг бу сўзлариндан «Одам Ато» деган бир кимсанинг хотуни билан жаннатда ўйнаб юргандан сўнгра ерга тушгани сира онглашилмайди. Инсон табиат юзасига чиққандан сўнг нималар бўлган экан, уни тинглангиз энди:

*Хуш чашме ба имтиёз кушуд,
Ёфт асрори эҳтиёжи вужуд.*

*Дид: сози нафас задан нон аст,
Маркази даври «мову ман» нон аст.*

*Ҳар ки чашме дар ин чаман во кард,
То мижга во кунад, даҳан во кард.*

*Жустужуҳои олами хаму печ,
Талаби рӯзист, боқи ҳеч.*

Инсоннинг эси (хуши) имтиёз учун кўз очғач, борлиқнинг нимага муҳтож бўлганини онглади. Яшамоқ қуорлининг «томоқ» эканини билди.

Бедилга кўра, «инсоннинг ушбу онглайиши тўғридир. Чунки бу ерда ҳар ким кўз очмоқ истаса, киприклариндан бурун оғзини очадир. Ҳаётнинг эгри-бугри кўчаларидан бунча чопиб юрмак – озиқ топмоқ учундир, бошқаси бўшдир».

*Гашт ишқаш далел дехқони,
Кард ночор донаафшони.*

*Оламе пай ба он насак бардошт,
Нусхай айш з-ин варақ бардошт.*

*Дар ки дасте ба жаҳд обила кард,
Хирмане чиду назри ҳавсала кард, –*

«Инсон озуқ ишқи билан экинчиликни топди. Экин ишлари билан машғул бўлди. Буни кўргаңлар ҳам ёқтиридилар, шунга берилдилар. Шундай бўлуб, ҳар ким қўлини қадатиб²³ ишлаб, ўз қорнини тўйдирди».

Бедилнинг шу сўзидан инсоннинг энг биринчи иши экинчилик, қўшчилиқ бўлгани онглашилади. Бу фикр эса

янглишдир. Инсонлар бир кўб замонлар овчилик, подачилик билан юргандан сўнгра қўшчиликда эришгандирлар.

*To zi afrodi тухми инсони
Даста шуд решав парешони.*

*Рехт маъмураҳо ба ин тадбир,
Ҳар тараф ранги улфати таъмир.*

Бора-бора инсонларнинг тарқалиб юришлари йўқола бошлади. Кўчманчиликдан ўтроқ ҳолиға кирдилар. Маданият бошланғичлари кўрула бошлади. Инсонлар орасинда иморатлар пайдо бўлди.

*Буд ҳар қатра фориг аз каму беш,
Чун гуҳар сер чаши қисмати хеш.*

*Ожизон низ илтижо бурданд,
Тўхфа дасте ба сад дуо бурданд, –*

«Ҳаёт денгизининг томчилари бўлған инсонлардан ҳар бири инжу каби соф, қорасиз эди. Ҳар кимнинг кўзи ўз улуши билан тўйган эди. Ораларинда озлик-қўплик жанжаллари йўқ эди. Ишдан ожиз қолғанларнинг ҳам узатилган қўллари қуруқ қайтмас эди».

*Хушачинони кишти бекори
Мекашиданд заҳвати хори...*

*Ҳар қадар саъи нотавон гардид,
Ҳирс голиб шуду ҳасад болид.*

«Ишсизлиқ хирмониндан бошоқ териб юрганлар, яъни ялқовликдан, дангасаликдан тиланиб яшаганлар, албатта, хўрлиқ чекдилар. Бунлар тиришмакдан кечган, дангасаланган сайин ҳирслари ортиб, ҳасадлари ўса борар эди». Булар нима қилдилар?

*Жамъ гардид жожхое чанд,
Мухталифхосия ҳавое чанд,*

*Ки дар ин мазраи аламхосил
Чанд хирмон кунем уқдаи дил?*

*Ин даҳоқин, ки коми дилсамаранд,
Аз бисоти замона муфтбаранд...*

*Офати хирмани вужуд шавем,
Ё ба ҳосил шарики жуд шавем, –*

«Хосиятлари бир-бирига ўхшамаган бўш сўзлик бир тўда сар-сари уюшдилар. Бу қўшчилар тилакларига эришиб, ҳаётини текин қилиб турадилар. Қачонгача бизнинг қайгуларимиз, юракларимизда тутунланиб қолар. Бундан сўнгра борлиқ ҳаёт хирмониға офат ўлуб чиқамиз. Бунларнинг тинчликларини бузамиз. Фойдаларини биз билан улашсалар, унумлариндан бизнинг ҳам улушимиzioni берсалар, биздан қутулалар. Йўқса, қўймаймиз, дедилар».

Мана шундан сўнгра:

*Аз ҳасад оламе ҳужум ангехт
Жола гардиду бар зироат рехт.*

*Киштҳо поймоли горат шуд,
Суд сармояи хисорат шуд.*

Ажзу илҳоҳ ҳеч суд надошт,
Оташи нола гайри дуд надошт, —*

«Уюшган ялқовлар ҳасад юзасидан ҳужум этдилар. Экин ерларига (кўқдан ёқсан жала каби) тушиб хароб этдилар. Экин ерларини таладилар. Бечора қўшчининг унумлари зиёнга айланди. Қўшчининг бутун ялинишлари унумсиз қолди. Ўтли фарёдлари тутундан бошқа бир нарса қолдирмади».

*Дастгоҳи ғано варақ гардонд,
Жуз қабули хирож чора намонд.*

*Донасон коҳ дар даҳан рустанд,
То ба чандин замон амон жустанд, —*

«Қўшчининг хўжалиги бузулди. Талончиларға солиқ бермоқдан бошқа чораси қолмади. Қўшчилар буларнинг балосиндан бир оз қутилиб қолмоқ учун бутун хирмонларини бунларга солиқ деб бердилар-да ўзлари буғдой донасиға ўхшаб оғизларида сомон олиб яшадилар».

Бу йўлда мол топмоқ албатта қулай:

*Халқе аз нақши кори ин унвон
Хонд мазмуни манфаат осон.*

*Фатвии ҳирсу ғафлати худком
Бар жаҳоне ҳалол кард ҳаром.*

*Он чи як сола саъи дехқон буд,
Музди як дам талоши эшон буд, —*

* Илҳоҳ — тазарру, зорланиш.

«Бундай қулай, енгил бир фойдани кўргач, кўб киши бунларга қўшулди. Кўз очлигининг фатвоси билан ҳар ерда мана шундай талаб емакни ўзлариға ҳақ ҳалол кўрганлар кўпайдилар.

Кўшчининг бир йил тер тўкуб тўплаган ҳосилларини бир дақиқалик ҳаракатлари билан солиқ деб ола бошладилар (ҳар томонда қўшчилардан солиқ олғувчи кичкина беклар уюшдилар, демакчи)».

*Хирманорои айш гардиданд,
Аз дили жамъ хўшаҳо чиданд.*

*Меъда пур гашту киса пиро шуд,
Киса болиду маҳзаноро шуд, —*

«Шунда, бунда қўшчидан солиқ юлиб яшамоқ учун беклар бирикиб қўшчини талаб, тирикчиликларини тушиб безадилар. Ишларини йўлга қўйдилар-да, тинчфина яшай бошладилар. Қоринлари тўлғач, киссаларига ошди. Киссалари тошиб хазиналариға оқа бошлади».

Мана шундан сўнг:

*Ин дам андози фитнажушихо,
Гашт гарми шараптурӯшихо.
Оташе к-обрўи дехқон сўхт,
Чашм бар раҳти шуълакорон дўхт, —*

«Яна инсонлар орасинда фитналар қайнади. Ҳар томонға учқунлар — алангалар сочди. Бундан бурун қўшчининг уйини кўйдирган олов энди олов ёқсан кишиларининг уст-бошларини ёқмоқ учун кўзини унларга тикди». Нечун дедингизми?

*Рашк ҳам домани хаёл гирифт,
Мулки дил фикри жамъи мол гирифт, —*

«Чунки бунлар бир-бирларини кўра олмадилар. Қизғандилар. Ҳар бири ўзгасиндан ортикроқ мол тўпламоқ савдосига тушди».

*Сар зад аз шуълакории тадбир
Риштаи мавжси ханжару шамшер.*

*Ҳар тараф лашкаре губор ангехт
Хоки тасхир бар сари ҳам реҳт, —*

«Мана шу йўлда қурулған ўтли чоралар сўнгинда қилич,

ханжар тўлқунлари ип учини кўрсатди. Ҳар бири ўзи учун қўшун тўплади. Бир-бирларининг устиларига истило тупроғи сочмоққа киришдилар!»

*Ҳар кужо имтифоқ сомон чид,
Офати бебизоатон гарди.*

*Он ки бар дигаре шикаст овард,
Ҳосили гайр ҳам ба даст овард.*

*Кард тўйфон зи сози якдигар
Шўри ҳангомаи шикасту зафар, —*

«Бу кичкина беклардан тўрт-бештаси биргалашиб ёлгуз қолганларининг бошига бало бўлдилар. Енгтан томон енгилган томоннинг молларини тортиб олди. Мана шунлар орасинда бўлған тортишмалар сабабли енгмак, енгилмак ҳангомалари борлиқ дунёсига тошқинлаб чиқа қолди!»

*Ба масалмут расид сави камол,
Салтанат ёфт шухрати иқбол.*

*Дастгоҳи гурури султони
Сар зад охир зи ажзи дехқони, —*

«Мана бу кичкина беклар чиндан-да тиришдилар. Бир-бирлари билан курашдилар. Енгганлар енгилганларни ютдилар. Бир неча бекликни ютган бир беклик кенгая-кенгая султонлик бўлди²⁴. Султонларнинг бутунги катталиклари қўшчининг кучсизлиги, ожизлигидан майдонга чиқа олди».

*Чун ба сомон шуд интизоми фасод,
Чашм бар асли эътибор афтод.*

*Хост то пояи бинои гуур,
Напазирад ҳалал ба ҳукми қусур, —*

«Фасоднинг (салтанатнинг демак истайдир) негизла-ри қурулиб тартибға солингач, бунлар қайта бошдан ишнинг тубини текшира бошладилар. Ўз биноларининг қўшчи моли устинда қурулғанини эсларига олдилар. Гуур үяси бўлған подшоҳликнинг негизлари бузулмасин учун қўшчи молларининг тарқалмасдан, таланмасдан тўғри ўз хазиналариға оқиб туриши керак эди».

*Ҳирс жўшиду адл шуд номаш,
Баст сави хиросат эҳромаш,*

*Ки ба дөхқон касе ситам накунад,
Яъне аз моли шоҳ кам накунад, –*

«Ҳирслар қайнади, адолат атадилар. Ўзларини қўшчи-нинг қоровули каби кўрсатдилар. Қўшчига ҳеч ким зулм қўлмасин, деган қонунлар чиқардилар. Бироқ бунларнинг бу қонунларининг чин маъноси «подшоҳ киссасига кирагурган молларни бошқалар олмасунлар», демак эди».

*То ба жое расид сави гуурур,
К-аз музореъ намонд жуз муздур.*

*Пон тадбир бар сари хирман,
Лек яксар чу гов баста даҳан.*

*Файр соғар ба мавж мегирад,
Соҳиби чашма – ташна мемирад, –*

«Адолат пардаси остинда бўлатурған бу мағрур ҳаракатлар натижасида қўшчи дунёси таланиб битди. Қўшчилар ҳосилдангина эмас, ерлариндан ҳам айрилдилар. Ҳаммалари «мардикор»гина бўлиб қолдилар. Бояқиш қўшчи экадир, ўрадир, хирман қиласидир. Бироқ хирман бошидаги ҳўкизлар каби оғзи боғлангандир. Бир нарса емаги мумкин эмас.

Ётлар косаларини сувнинг тўлқунили еридан тўлдирдилар-да, булоқ эгаси сувсизликдан жон берадир!»

Бедил бу ерга келгач, қайнаб кетадир. Исён қиласидир:

*Сурати адли хусравон ин аст,
Зулм дар олами фараз кин аст.*

*Адл аз ин ранг тухми раъфат кошт,
Вой агар зулм тиф мебардошт.*

*Ҳама зулмаст, адлу эҳсон ку?
Худпараст аст нафс, имон ку? –*

«Подшоҳларнинг адолат деганлари мана шудир. Бунлар зар эгалари, зулм бунларнинг динидир. Адолатларининг марҳамат уруғлари эккани шу экан, зулмлари қилич чекса эди, нима қиласидир?

Бунларнинг бутун ишлари зулмдир. Адолат, яхшилиқ кутма бунлардан! Бунлар ўз фойдалариға топиналадар. Имон излама бунлардан!»

Мана шу ерда бир тизим битадир. Масала онглашиладир, бироқ Бедилнинг сўнг дақиқадафи исёни етишмайди.

дир. У яна сўйламак, қичқирмоқ қайнамоқ, ҳужум этмак истайдир. Қисқагина бир ҳикоят сўйлайдир. Подшоҳлиқнингadolat, қонун деган ҳийлатарининг юзидан пардана олиб ташладир. Мана, ҳикояси:

*Гурбаеро зи табъи ҳирсгузин
Буд вайронае бисоти камин.*

*Он яке гуфташ: «Эй паланг хисол,
Дар чи олам фушурдаи чангол?»*

*Гўфт: «Ин жо заиф мушонанд,
Нотавон кешу ажз кўшонанд.*

*То набинанд офати каргас,
Ман дар ин варташон панохаму бас!» —*

«Оч табиатлик, очкўз бир мушук бир харобада писиб турған экан. Бир киши уни бу ҳолда кўргач нима қилиб турганини сураган. Мушук бунда кучсиз, кимсасиз, ожиз сичқонлар бор, шунларни қарға тутмасин деб қоровуллик қиласман, бу ерда мендан бошқа ҳомийлари йўқ, деган».

Бедилга кўра, подшоҳларнинг элни сақлашadolat, қонун деганлари кўз бўямоқдан бошқа нарса эмас, ҳақиқатда эса манзара бошқачадир:

*Ҳирс – инсоф душман аст ин жо,
Парвариш – номи куштан аст ин жо.*

*Зада дар хуни зер дасте чанд,
Қадаҳи нози худпарасте чанд.*

*Ожизонро дижанд гута баҳун
То шавад хилъати ҳавас гулгун, —*

«Бунларнинг оч кўзлари инсофнинг душмани. Бунларнинг дунёсинда бир турли ўлдирмак борким: унга ўzlари «боқмоқ» деб от қўйғанлар. Бир неча қорин бандалари ожизларнинг, кучсизларнинг қонларини чоғир еринда ичиб туралар. Ўзларининг ҳавас чопонларини бўямоқ учун кўб ожизларни қонға бўйялар».

Бедилга кўра, бунча зулмнинг, бунча инсофсизликнинг бош сабаби «маздур» (мехнаткаш) қўшчининг юмшоқлиги, кучсизлигидир.

*Сел дасти масарруфест расо,
Лек дар хонаҳон нест бино.*

*Гар ба кўҳсор во кунанд дараш,
Ҳаст хар санг пеш пои сараши.
Нарми офатнасибии дигар аст,
Хирмане панба назри як шарап аст.
Обро аз чи мебаранд фуру?
Устухоне надидаанд дар ў.
Гар зи саҳти алам намебурданд,
Сангро ҳам чу об меҳурданд, –*

«Тошқин (сел) ҳар томонни йиқитмоқ учун узун бир кўлдир. Бироқ ўз хунарини эскирган, негизи чурутган уйларга кўрсатадир. Тоғлиқлар, тошлиқлар орасинда йўли очилса, тошдан бошига бир таёқ ейдир. Юмшоқлиқнинг насиби оғатга учрамакдир. Бир хирмон пахта кичкинагина бир учқуннинг қурбони бўладир. Сувни қулайфина юталар, чунки унинг суяги йўқдир. Қаттиқлиғидан кўрқмаса эдилар, тошни ҳам сув каби ютар эдилар».

Шу ерда Бедилнинг тизими битди. Кутлуғ китобни секингина ёпди. Ҳамид узатган чойни олиб ичди-да, сўйлади:

– Шунинг учун – деди, – зулмдан қутилмоқ истасак, куч тўпламоқ керак. Кучли бўлмоқ лозим. Бошқа йўл йўқдир.

Бедил мана шундай қилиб, «мазкур» қўшчиларға подшоҳлиқнинг зулмлариға қаршу кучайишни кўрсатмак билан қолмайдир. Бир кун бир ўзгариш бўлушкини, бу бузук ташкилотнинг туташ шу шаклда қолмаслигини сўйлайдир.

«Туташ ҳолимиз мана шундай қоронгулик экан деб қайтурма, сен яшаган бу оламда инқилоб тўкулиб турадир» – дейдир:

*Абас ба фикри кумоши сабот жома мадар,
Ба оламе ки туи, инқилоб мебофанд.*

Бир кун эмас-бир кун бўлатурған инқилобнинг мазлумлар фойдасига бўлишини хабар берадир.

*Мақоми золим охир бор заифонаст арzonи,
Ки чун оташ зи по афтад ба хокистар дижад жоро, –*

«Золимларнинг ўрни энг сўнг мазлумларга қоладир. Олов оёқдан йиқилғач, жойини кулга қолдирадир».

- Мана, Ҳиндустонда етишкан Шарқнинг энг буюк файласуф шоирларидан Бедилнинг фикри шудир.
- Ҳамид ўртоқ! Бу кеча мени мажлисингизга олганнингиз учун ташаккуримни қабул қилингиз.
- Ў... Биз сизга ташаккур қиласиз. Сиз бу кеча мажлисизга бир руҳ бердингиз.
- Эмди жавоб берсангиз, кетайлук.

Кутлуг билан Рустам турдилар. Ҳамиднинг ёқиб берган фонусини олдилар.

Мажлисдагиларнинг «Хайр, хўш», «яна келасиз» деган товушлари орасинда зинапоядан тушдилар. Эшикдан чиқиб ўлуклар дунёсига ўхшаган жимжит кўчаларга кириб юра бошладилар²⁵.

МУХТАСАР ИСЛОМ ТАРИХИ



МУҚАДДИМА

ТАРИХ ТАЪРИФИ

Тарих: миллатларнинг ўтмишини, тараққиётини ҳамда таназзулининг сабабларини ўргататурған илмдир.

ТАРИХ ТАҚСИМИ

Тарих икки қисмдан иборатдир: умумий тарих ва хусусий тарих. Умумий тарих шундай тарихки, ҳамма миллат ва жамиятларнинг аҳволини ёзатурған илмдир. Хусусий тарих ёлғиз бир миллат ва бир жамиятнинг тарихини ёзади. Ислом тарихи ҳам хусусий тарих бўладидир¹. Ислом тарихи Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)нинг дунёга келишларидан ва ислом динининг тарқалиши хусусинда баҳс қилиб, ислом оламининг тараққиёти ва таназзулини бизга онглатадир. Бинобарин, уни билиш ҳар бир мусулмон учун лозимдир.

I қисм. САОДАТ АСРИ

Рум² ва Эроннинг ислом пайдо бўлишидан аввалғи аҳволи

Исовий (насроний) тарихнинг беш юзинчи йиллари дунёда икки улуғ давлат мавжуддирки, бунларнинг бири Рум, иккинчиси Эрон бўлған. Уларнинг подшоҳларидан бирлари доимо иккинчисининг устига лашкар тортиб, узоқ муддатлар бир-бировлари билан жанг қилғанлар. Оқибат улар қувватдан қолиб, ҳар бир мамлакат тобора заифлашиб, бор кучи билан яна лашкар ва пул йифар, яна бир-бировлари билан жанг қилмоқ пайида бўлғанлар. Бошқа тарафдан бу икки мамлакатнинг ҳалқи ҳам турли ахлоқ-сизликлар ва беандишаликларга мубтало бўлған, гоҳида сабабсиз диний ихтилофлар, гоҳида подшоҳларни йиқитиши баҳонасида ҳалқ устиға қилич тортиб келардилар. Фисқ ва фужур, зўравонлик ва босқинлар, жабр ва зулм кабилар бу юртларда кенг тарқалғандир. Бинобарин, бу юртлар кундан-кун хароблашиб, ҳалқининг сони камайиб борған.

Араб ярим ороли ва ер халқининг аҳволи

Бу икки мамлакатнинг жануб томонида бошқа бир қитъа борки, уни Араб ярим ороли (Жазирату-л-араб)³ деб аташган. Бу ернинг халқи араблардир. Араб ярим ороли Рум ва Эрон юртлари каби обод эмас, балки кўп ерлари қумлиқдан иборат бўлиб, баъзи қитъалардагина обод манзиллар мавжуд. Бу қитъалардан энг машхури ва мубораги Ҳижоздирки, бу қитъада Макка ҳам Мадина жойлашгандир. Харитага қарасангиз кўрасизки, бу Ҳижоз қитъасининг бир тарафи Қизил денгиз ва бошқа бир тарафи чўлдир. Бинобарин, бу ерларни Рум ва Эрон давлатлари эгаллай олишмаған. Бу ерликларнинг ўзлари-да Рум ва Эрон давлатлари каби ўз ҳукуматларига эга бўлмай, қабила-қабила, яъни тўп-тўп бўлиб яшаганлар. Ҳар қабила-нинг ўз сардори бўлиб, ҳамма араблар жоҳил ва бадавий (саҳройи) эдилар. Чўпонлик ва қароқчилик билан кун кўрганлар, ҳар бир қабила бошқаси билан ҳар йили бир неча маротаба жанг қилиб, қон тўккан. Уларнинг дини бутпарастлик бўлған. Макка шаҳридағи Каъба хонасида уч юз олтмиш бут (санам) ўрнатилган бўлиб, ҳар қабила буларнинг бирига-да сажда ва ибодат қилғанлар. Шунингдек, қиморбозлик ва шаробхўрлик улар ичидан тарқалған эди. Агар уларнинг хотунлари қиз туғса, ор қилиб, бегуноҳ гўдакларни тириклайн гўрга кўмар эдилар. Шундай қилиб, у вақтларда Рум, Эрон ва Арабистон халқи бу ҳолда-да, бошқа юртлар улардан ҳам ёмонроқ ҳолдадирлар: ер юзи тамоман хароб ҳолга келган эди. Буюк Ҳазрати Парвардигор бу дунёning харобаликларини хоҳламас эди, истадики: бир пайғамбир тайин қилинсун-да, одамлар аҳволи яхшилансан. Пайғамбарни бу Рум ва Эрон миллатларининг ичидан тайин қилмади, чунки улар кўп беахлоқ, беандиша ва беғайрат бўлиб келган эдилар. Ҳижоз араблари-да ҳеч вақт Рум ва Эрон подшоҳлариға тобеъ бўлмаған ва у мамлакатлар халқи билан ҳамроҳлиқ қилмаған: улардан яхшироқ эдилар. Баъзи яхши одатлари: мусоғирпарвар, ростсўз, ғайратли, сўзамол ва шоир-мижоз бўлғанлар. Бинобарин, Худойи таоло у буюк Пайғамбарни араб қавмидан тайин қилдики, ул жаноб бизнинг пайғамбаримиз Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом бўлдилар.

Ҳазрати Расули акрам алайҳиссаломнинг дунёга келишлари

Юқорида айтдикким, араблар қабила-қабила бўлиб яшағанлар. Ҳижоз араблари ҳам шу каби бир неча қабиладан таркиб бўлған. Уларнинг ичида энг улуғ ва эътиборлиси Курайш⁴ қабиласидирки, зеро Қаъбага хизмат этиш уларнинг қўлида бўлған. Қурайш қабиласининг бир сардори бўлиб, уни Абдулмуталлиб деб аташған, унинг Абдуллоҳ исмли ўғли бўлиб, Абдулмуталлиб бу ўғлини бошқаларидан қўбрек яхши қўрардилар. Омина исмли бир араб қизини Абдуллоҳга никоҳлаб бердилар. Омина Абдуллоҳдан ҳомиладор бўлди. Етти ойдан сўнг Абдуллоҳ савдогарлик важҳидан Мадинаға бориб, у ерда вафот қилдилар. Яна икки ойдан сўнг исовий сананинг 570 йилида Раббийул-аввал ойининг 12-сида душанба куни Аллоҳнинг раҳмати билан бизнинг пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом бинни Абдуллоҳ Макка шаҳрида Оминадан дунёга келдилар.

Ҳазрати Пайғамбарнинг тарбиялари

Чунончи, юқорида ўқуғанимиз каби Ҳазрати Пайғамбар дунёга етим келдилар, оталари оламдан ўтган эдилар. Бинобарин, уларнинг боболари Абдулмуталлиб ул Ҳазратнинг тарбияларини ўз бўйнифа олдилар. Макка ҳалқининг бир яхши одати бор эдиким, янги туғилған гўдакларни саҳройи энагаларга бериб, шаҳар ташқарисига чиқариб юборар эдилар. Абдулмуталлиб ҳам ул ҳазратни Ҳалима исмли дояга бериб, шаҳардан ташқарига чиқариб юбордилар. Ҳалима бир йил ул ҳазратни тарбия қилди, сўнгра қайтариб топширди. Ҳазрат олти ёшга тўлғанларида оналари дунёдан ўтдилар ва саккиз ёшга тўлғанларида боболари ҳам вафот қилдилар. Амакилари Абу Толиб ул Ҳазратни ўз ҳимоясига олдилар. Ўн уч ёшга тўлғанларида Абу Толиб билан Шом шаҳри томон йўлға отландилар. Йўлнинг ярмида Буҳайро исмли бир насроний роҳиб ул Ҳазратни кўриб, уларнинг баъзи аломатларидан Пайғамбари охурзамон эканин пайқади ва Абу Толибга дедиким: «Бу йигитни Шомда яхудийлар таниб қолсалар, анда зарар етказарлар». Абу Толиб Буҳайронинг сўзларини қабул қилиб, Макка қайтиб кетдилар.

Пайғамбарнинг хотун олишлари

Ҳазратнинг ахлоқ ва одоблари бисёр мақбул ва комил бўлған: ҳеч вақт ёлғон гапурмаганлар, ҳеч кимга хиёнат қиласа, ҳеч кимга мурувватсизлик ва беҳаёликдан йироқ эдилар. Бинобарин, ул Ҳазратнинг эътиборлари кундан-кунга ортиб зиёда бўлған, Макка ҳалқи ул ҳазратни Мұҳаммад Амин⁵ деб атади. Ул ҳазрат йигирма тўрт ёшга тўлғанларида маккалик Ҳадича исмли молдор аёл унга молин бериб Шомға юбордилар. Бу дафъа ҳам йўлнинг яримда Настуро исмли бир насроний роҳиби кўриб, унга Шом сафарини манъ қиласа. Шу сабабдин молларни ўша жойда катта фойда эвазига сотдилар ва қайтиб кетдилар. Ҳадича ул Ҳазратдан жуда мамнун бўлди. Йигирма беш ёшларида эканида Ҳадичани ўз никоҳларига олдилар.

Ул ҳазратнинг пайғамбар бўлишлари ва ваҳий келиши

Юқорида Ҳазратнинг яхши одоб-ахлоқи ҳақида озроқ ўқуған эдик. Уларнинг одоблари кундан-кун зиёда бўлған. Ул ҳазрат маккалик кишилар каби бутларга ибодат қиласа, уларни ёмон кўрадилар. Қирқ ёшға етғанларида Аллоҳ томонидан Жабройил орқали «Иқраъ, бисми раббика» ояти⁶ нозил бўлди ва сўнгги уч йил ичинда ҳеч бир оят келмаган. Сўнгралари «Йа аййуҳа-л-мудда-с-сиру қум фиаанзир» ояти⁷ келган ва ул ҳазратни пайғамбарликка амр қилилар. Ул Ҳазрат бу хабарни аввал Ҳадичага, сўнгралари Ҳазрати Абу Бакр ва (Ҳазрати) Алига етказганлар: уларнинг ҳаммалари мусулмон бўлишган. Ҳазрати Али бу вақтлар ёш бола бўлған. Бинобарин, айталарким, энг аввал мусулмон бўлған кимсалар: аёллардан Ҳазрати Ҳадича, эркаклардан Ҳазрати Абу Бакр, гўдаклардан Ҳазрати Али мусулмон бўлдилар. Бундан сўнг Ҳазрати Абу Бакрнинг далолати билан Макканинг бир неча улуғлари мусулмон бўлдиларки, мусулмонларнинг сони йигирмата бўлған. Ҳазрат бу янги мусулмонлар билан пинҳона ибодат қилиб, суҳбат қуардилар. Лекин янги динни яратмоқ буюк ишдирки, яшируб бўлмас. Ҳазратнинг Пайғамбарлиги Маккага овоза бўлди, ҳамма эшитғанки одамлар бу воқеадан ҳайрон бўлдилар ва улардан баъзилари келиб сўрадилар, ҳазрат уларга-да англатдилар. Шундай қилиб,

ислом дини уларга маъқул бўлди. Одамларни покизаликка, Худодан қўрқушға, эзгу ишларга амр бердилар, одамхўрлик ва беҳуда ишларни манъ қилдилар. Араблар бу динга рағбат кўрсатдилар. Вале Макканинг айрим улуғлари, масалан, Абу Ҳаҷӣ ва Абу Сўфён: «Агар биз мусулмон бўлсак, Мұхаммадға тобеъ қолуб, улуғликни қўлдан бепурмиз», — деб мусулмон бўлмадилар. Мусулмон бўлған одамларга-да кўп азоб бердилар, ул ҳазратнинг ўзларига ҳам кўп азоб етказғанлар. Ҳазрат кофириларнинг берган азобларидан хафа бўлмадилар. Доимо Худо амрини жойига қўйғанлар, яъни уларни-да ислом динига даъват этдилар.

Ҳазрати Ҳамза, Ҳазрати Умарнинг мусулмон бўлишлари

Ҳазратнинг доимий сабот ва ҳаракати орқасиндан арабларнинг атоқли баҳодирлари жаноб Ҳамза ва Умар мусулмон бўлдилар. Мусулмонларнинг диллари қувватланди. Ҳазрати Умарнинг далолати билан ул ҳазрат ўз ёронлари илиа Каъба масжидига бориб ошкора намоз ўқидилар, одамларни мусулмонликка даъват қилдилар, кишилар бирмабир, аста-аста келиб мусулмон бўлдилар.

Пайғамбар ёронларининг Ҳабашға боришлари

Ул Ҳазрат пайғамбарлигининг бешинчи йилида мусулмонларнинг сони уч юзга етди. Мусулмонларнинг сони орта бориши билан кофириларнинг зулми бисёр ортаётганидан тараҳхум қилиб, ёронлариға дедиларким, ҳар ким истаса, Ҳабашга кўчиб борсун. Пайғамбарнинг олий ҳиммати бирла бир неча асҳоблари⁸ Ҳабаш ютига кетдилар ва у ернинг подшоҳидан мурувват кўрдилар, сўнграпари Ҳазратнинг хизматларига қайтиб келдилар.

Ҳадича, Абу Толиб вафоти ва муносабатларнинг узилиши

Кофирилар кўрдиларки, уларнинг изза ва ҳақоратлари одамларға таъсир қилмаған, ҳар куни бир неча кас мусулмонлиқни қабул қилмоқда эди. Уларнинг улуғларидан бир нечаси машварат қилиб, пайғамбар ва унинг ёронлари билан муносабатни узишга қарор қилдилар. Ҳамма иттифоқчилар аҳднома ёздиларки, бундан буён ҳеч кас му-

сулмонларга хотунликка қиз бермайдир ва улардан хотун олмайдир. Улар билан саломлашмайдир, суҳбат қуриб, савдо-сотиққа қўл урмайдир. Адҳномага имзо қўйдилар ва Каъба уйининг дарвозасига осдилар. Бу аҳнома уч йил жорий бўлди. Кўпгина мусулмонлар қийинчилик тортдилар, оқибатда бу ишдан ҳам наф йўқлигини кофирлар кўрдилар. Уларнинг ўзлари мазкур аҳномани йиртдилар ва улоқтиридилар, натижада аҳли ислом ҳам ундан халос бўлди. Ул ҳазрат пайғамбарлигининг ўнинчи йилида уларнинг хотунлари Хадича ва амакилари Абу Толиб дунёдан ўтдилар. Макка аҳли Абу Толибнинг ўлим фурсатини фанимат билиб, жавру жафони бисёр қилдилар. Айни пайтда Расули Акрамнинг меърожи воқеъ бўлиб, ул Ҳазрат бу моддий оламдан маънавий оламга сафар қилдилар. Меърох туни⁹дан беш вақт намоз фарз бўлди.

Ул ҳазратнинг Маккадан Мадинага ҳижратлари¹⁰

Кофиirlарнинг жабри ҳаддан зиёд бўлғани сабабидан Расули акрам баъзан атрофдан келган мусофиirlарни ислом динига даъват қилиш ва ўз тарафдорларини бисёр кўпайтириш учун шаҳар ташқарисига чиқар эдилар. Пайғамбарлиқнинг ўн иккинчи йили бир куни Мадинадан келган бир неча одамни мусулмон қилғани шаҳар ташқарисига чиқдилар. Улар дедиларки, агар Сиз Мадинага келсангиз, биз ўз мол ва жонимизни Сизга кўмак йўлида фидо қилар эдик. Ҳазрат буни қабул қилдилар ва уларнинг қасамларига ишондилар. Бу учрашув Ақоба мавзеъида содир бўлғаниндан уни «Ақоба иттифоқи» атағанлар. Кейинги йили-да бир неча мадиналик улуғлар келдилар ва ўтган йилги Ақоба иттифоқини янгилаб қайтдилар. Маккалик кофиirlар бу хабарни эшишиб, ўз жавру зулмларини янада кучайтиридилар. Ҳазрат ўз асҳобларига буюрдиларким, Мадинага ҳижрат қилинсин. Асҳоблар бир-бир ва икки-икки бўлиб Мадинага кўчиб бордилар. Маккада Ҳазрат ёронларидан Абу Бакр ва Алидан бошқа ҳеч кас қолмади. Кофиirlар Пайғамбарнинг ёлғузлиқ фурсатини фанимат билиб, тунда уларни ушлаб, қатл қилинажагини маслаҳат қилдилар. Ул ҳазрат кофиirlарнинг бу маслаҳатидан огоҳ бўлиб, Ҳазрат Алини ўз ўрнига қўйдилар ва тунда Ҳазрати Абу Бакр билан Маккадан чиқиб кетдилар.

Кофиirlар Али Саҳоб Пайғамбарнинг кетганидан воқиғ бўлиб уни кўп қидирдилар, асарини ҳам топа олмадилар. Ул Ҳазрат Ҳазрати Абу Бакр билан саломат Мадинаға бориб етдилар. Улар келган қунни Мадина аҳли катта байрам қилди. Ҳазрат Али ҳам орадан уч кун фурсат билан етиб келдилар. Ҳижрат Пайғамбарликнинг ўн тўртингчи йилида, исовий 622-санада содир бўлдики, бу санани мусулмонлар ўз тарих ҳисобининг ибтидоси деб биларлар.

Масжиднинг қурилиши ва қибланинг тайин бўлиши

Ҳазрат Мадинаға келғанларидан сўнг аввалан Мадина худудидағи Кўбо даҳасида бир масжид қурдилар, сўнграли Мадина шаҳрининг ўзига ҳам бир масжид бино қилдилар. Ҳануз Аллоҳ тарафиндан қибла тайин қилинмаған эди. Мусулмонлар намоз ўқиган пайтларида юзларини яхудийлар қибласи бўлмиш Байту-л-муқаддас томонга қараб ўқиганлар, бинобарин, бу икки масжиднинг қибласи ҳам Байту-л-муқаддасга қараган эди. Мусулмонлар бир қанча вақт шу тариқа намоз ўқиганлар, сўнгралари Каъба уйи тарафиға қараб намоз ўкуш тўғрисида оят¹¹ келди. Ўша замонлардан бўён биз мусулмонларнинг қибламиз Каъба уйи тарафиндадир. Бу воқеани ислом тарихида қибланинг тайин бўлиши, яъни «Таҳвили қибла» атағанлар. Аллоҳнинг ҳар бир амрлари бир неча фойда ва ҳикматга моликдирлар. «Таҳвили қибла»нинг ҳам шундай улуғ ҳикмати бордирким, муҳожирлар шундан сўнг ҳар намозда юзларини Каъба тамон қаратарлар ва ўзларининг асл ватани Маккани ёд этарлар. Шу сабабдан тезроқ қувватланиб Маккани кофиirlар қўлидан халос қилиш учун саъй ва гайрат қилсинлар.

Жиҳот¹²га амр қилиниши

Юқорида ўқиган эдикким, қибланинг тайин бўлиши ислом муҳожирлари кўнгулларида ватанга муҳаббат ҳисларини ҳосил қилғандир. Сўнгралари улар доимо жанг қилиш ва Маккани эгаллаш орзусида бўлғанлар. Ҳижратнинг иккинчи йилида Аллоҳдан амр келдики, жиҳод фарз бўлди. Шундан сўнг ислом аҳли кофиirlарга қарши кўпги-

на жанглар қилдилар. Ул ҳазрат иштирок қилған ҳар бир жангни ғазот деб атағанлар ва ўзлари иштирок қымай, лашкар юборган жангларни «сурайя» номлаганлар. Мусулмонлар ичидә қарийб йигирма ғазот ва эллик сурайя жанги бўлған. Улардан машхурлари: Бадр, Уҳуд, Ҳандақ, Ҳибар ва Макканинг олинишидир. Сўнгратлари улар ҳақинда озроқ ёзармиз.

Бадр¹³ ғазоти

Дастлабки ғазот бу Бадр юришидир. Ул ҳазрат бу жангга уч юз ўн уч нафар билан келганлар. Макка кофиirlари эса, қарийб минг киши бўлиб келдилар. Икки лашкар Бадр аталған мавзеъда тўпланиб, жанг қилдилар. Мусулмонлар Ҳақ йўлида яқдил бўлиб жанг қилдилар ва ўзларидан уч баробар зиёд бўлған кофиirlар лашкарини енгдилар. Бу жангда мусулмонлардан ўн тўрт нафар, кофиirlардан етмиш нафари ҳалок бўлди. Исломнинг улуғ душманларидан бўлған Абу Жаҳл ҳалок бўлғанлар ичидә бўлиб, етмиш нафар бошқалари ҳам мусулмонлар қўлларига асир тушдилар. Ул ҳазрат Мадинаға қайтгаёт, баъзи асирларни пулинни олиб, озод қилғанлар. Пули йўқларини эса қамаб, улардан ҳар бирига мусулмон болаларидан ўн нафарини юбордиларки, асирлар уларнинг хат ва саводларини чиқарсунлар ва ундан кейингина озод қилинсунлар. Бу ғазот ҳижратнинг иккинчи йили воқеъ бўлди.

Уҳуд ғазоти

Кофиirlар Бадр жангидага мағлуб бўлиб, Маккага қайтдилар. Бир ой азадорлик қилиб, сўнгратлари қасос олиш истагида жангга тайёргарлик қила бошладилар. Кейинги йил уч минг лашкар билан Мадинаға қараб йўл олдилар. Ҳазрат Пайғамбар кофиirlарнинг лашкарлари келганини эшитиб, асҳобларидан мўътабарларини йигиб машварат қилдилар ва душманларнинг лашкари кўп экан, агар биз шаҳар дарвозаларини беркитиб, ичкаридан жанг қилсак, яхши бўлар дедилар. Асҳобларининг гайратманд ёшлари бу маслаҳатга қулоқ осмай шаҳардан ташқарига чиқиб душман билан юзма-юз жанг қиласиз дедилар. Ҳазрат уларнинг ташқарига чиқиб, жанг қилиш тарафдорлари эканини кўрдилар ва ҳеч нарса демай етти юз нафар мусул-

мөнлар билан шаҳар ташқарисиға чиқдилар. Мадина шаҳри ташқарисидағи Ухуд тоғининг тагида душман билан юзма-юз келдилар. Ислом лашкарларининг чап томонида бир дара бўлиб, ул ҳазрат эллик нафар ўқ отувчиларни ажратиб, сизлар шул жойда туринглар, асло бошқа жойга кўчманглар, агар душман бу ерга келиб ҳужум қилса, ишимиз мушқуллашадир, дедилар. Жанг бошланди, мусулмонлар ҳужум қилдилар, кофиirlар ютқаза бордилар, лекин бояги эллик нафар ўқ отувчи ул ҳазратнинг фармонини ёддан чиқардилар, кофиirlарнинг молини олиш учун дарадан келдилар. Бир қанча душман лашкари бу фурсатни ғанимат топиб, ана шу дарадан ислом лашкарига ҳужум қилдилар. Мусулмонлар мағлуб бўлдилар, етмиш нафар мусулмон шаҳид бўлиб, Пайғамбарнинг амакилари Ҳамза ҳам шулар қаторида ўтдилар. Ул ҳазратнинг ўзи ҳам ярадор бўлди. Муборак тишлари синди, гарчанд бу жангда кофиirlар мусулмонлар устидан ғолиб келган эса-да, лекин ўzlари ҳам яна куч тўплаб, мусулмонлар бизларни енгасинлар деб, зудлик билан кўчиб кетдилар.

Ҳандақ ғазоти

Ҳижратнинг бешинчи йили Макка аҳли яҳудийлар билан иттифоқ тузиб, ўн минг кишини тўплаб, Мадина томон йўл олдилар. Ул ҳазрат бу хабарни эшишиб, асҳоблари билан машварат қилдилар ва Салмон Форсий уч минг киши билан шаҳардан ташқарига чиқиб, шаҳар остонасида ислом лашкарининг атрофида чуқур қазидилар. Кофиirlар ислом лашкарлари рўбарўсига келиб, саф тортидилар, лекин ҳандақдан ўта олмадилар, ночор қолиб, ҳандақнинг нариги томонида туриб ўқ отдилар. Мусулмонлар ҳам бу тарафдан ўқ отиб, жавоб қайтардилар. Оқибатда душман ҳеч қандай натижасиз қайтиб кетишга мажбур бўлди. Мусулмонлар музaffer ва масрур бўлиб Мадинага қайтдилар.

Худайбияҳ сулҳи

Ҳижратнинг олтинчи йилида ул ҳазрат беш юз нафар саҳобалари билан Каъбани зиёрат қилиш ниятида йўлга тушдилар. Жанг қилиш нияти бўлмаганлиги сабабли қиличдан бошқа жанг қуролларини олмасликни буюрдилар.

Макка яқинидаги Худайбияҳ мавзеъига жойлашиб, Макка аҳлиға элчи юбориб, ўз ниятларини маълум қилдилар. Лекин улар эски гина-кудратлари билан ул ҳазратга Каъба зиёратифа рухсат бермадилар. Дарҳол одамларни тўплаб, жангга ҳозирлик кўра бошладилар. Мусулмонлар ва улар ўртасида қарийб жанг бўлишига сал қолди, лекин баъзи кишилар файрат қилиб, улар ўртасида сулҳ ва аҳднома туздилар. Унга кўра Ҳазрат бу йил Каъбани зиёрат қилмай қайтдилар ва кейинги йил зиёратга келадиган бўлдилар. Мусулмонлар ўн йил Макка аҳли билан жанг қилмайдилар. Маккадан Мадинаға қочған ҳар бир касни мусулмонлар қайтариб Маккага юборадилар ва Мадинадан Маккаға қочған ҳар бир касни эса Макка аҳли қайтариб жўнатмайдилар. Ҳар икки томон ушбу аҳдномага қўл қўйдилар, ул Ҳазрат Мадинаға қайтдилар ва кейинги йили Каъба зиёратифа бордилар. Бу воқеъни Худайбияҳ сулҳи атағанлар.

Ҳайбар ғазоти

Шом ва Мадина орасида Ҳайбар отлиғ қалья бор эди. Бу жойға яхудийлар тўпланған эдилар. Ул Ҳазрат ҳижратнинг еттинчи йилида шу қалъани олмоқ учун минг нафар ислом аҳли бирлан келдилар. Яхудийлар шаҳар дарвозасини беркитиб, ичкаридан туриб жанг қилдилар. Ислом лашкарлари ўн кун шу қалъани қатъий қамал қилдилар, натижада уни олишга нойил бўлдилар. Бу шаҳардан ислом лашкарлари қўлиға беадад мол-дунё тушди.

Ул Ҳазратнинг элчи юборишлари

Бу ғалабадан сўнг мусулмонларнинг овозаси ҳар тарафга ёйилди. Турли қавмлар ислом аҳлиниң қувватидан ҳайратга тушдилар. Ул Ҳазрат фурсатни ғанимат билиб, атрофдаги подшоҳларга элчи ва номалар юбордилар, уларни мусулмон динига киришга таклиф қилдилар. Ул Ҳазрат қўйидағи олти подшоҳга ўз номаларини юбордилар: аввал Эрон подшоҳи¹⁴, иккинчиси Рум подшоҳиға, учинчиси Ҳабашистон подшоҳиға, тўртинчиси Миср ҳокимиға, бешинчиси Яман ҳокимиға, олтинчиси Билқо ҳокими(фа мактуб юборилған) эди. Уларнинг баъзилари ул Ҳазрат элчисини иззат ва икром қилдилар, совғалар бердилар, айримлари эса таҳқир қилдилар.

Макканинг олиниши

Аввалги дарсларда Худайбияҳ сулҳи воқеасини ўқифан эдик. Шу аҳдномаға биноан мусулмонлар ўн йил жанг құлмадилар. Лекин икки йилдан сүнг, яъни ҳижратнинг саккизинчи иили Макка аҳлиниңг ўзи мазкур аҳдномани бузди. Ул Ҳазрат бу фурсатни ғанимат билиб, ўн минг нафар лашкар билан Макка тарафға юриш құлдилар ва шаҳарнинг ташқарисига келиб, ҳар қайси одамға ўз чодирида олов ёқиши буюрдилар. Макка аҳли ҳамон мусулмонлар келганидан бехабар эди. Воқеан шаҳар ташқарисидағи бунча ўтни кўриб, бирдания қўрқиб кетдилар. Абу Суфён хабар олғани келиб, мусулмон бўлиб қайтди ва уларға воқеани англатди. Улар ҳозирлик кўра олмай, ҳамма ҳар тарафға қочди. Ул ҳазрат жангсиз келиб Маккани олдилар ва Макка аҳлини афв құлдилар. Улар-да гуруҳ-гуруҳ бўлиб мусулмон бўлдилар.

Ҳунайн ғазоти

Макка фатҳи борасидаги хабар ҳамма тарафға тарқалғач, баъзи мусулмон бўлмаған араб қабилалари ғазабга келдилар, Ҳунайн аталған мавзеъда тўпландилар ва ислом лашкарига ҳужум қилишни хаёл құлдилар. Ул Ҳазрат бу хабарни эшитиб, ўн икки минг киши билан уларнинг устига қараб юрдилар. Ҳунайн мавзеъида жанг қилиб, уларга қаттиқ шикаст етказдилар ва (ўз) мамлакатларини эгалладилар. Бутун Араб ярим ороли мусулмонобод бўлди ва ул Ҳазрат Мадинаға қайтдилар.

Табуқ ғазоти

У замонлар Шом вилояти Рум императорининг қўлида бўлған. Ул Ҳазрат императорнинг фармони билан Шом вилоятида жуда кўп аскарлар жамъ бўлғанини ва Мадинаға ҳужум қилиш фикрида эканини эшитдилар ва дарҳол лашкар тўплаш фикрига тушдилар. Лекин Рум императорининг лашкари билан жанг қилиш мушкул иш эди. Албатта, жуда кўп лашкар тўплаш лозим бўлиб, лашкар харажатлари учун пул топишнинг имконини қилолмадилар. Бунинг устига Мадинада қимматчилик рўй берди. Бинобарин, миллатга мурожаат этиб, ёрдам сўралди. Ҳар кас қўлидан келган нарсасини берди. Шу тариқа лашкарға ло-

зим бўлған нарсалар (аңжомлар) йифилди. Ҳазрат ўттиз минг лашкар бирлан Шом ва Мадина ўртасидағи Табуқ мавзеъиға етиб келдилар. Душмандан асар ҳам кўринмади. Лашкарнинг улуғларини тўплаб, машварат қилдилар. Абу Бакр Сиддиқ сўзладилар: агар шомликлар жанг қилишни ният қилғанларида бирор белгиси бўлур эди. Ҳозир эса улардан ҳеч бир асар йўқ. Маълум бўладики, улар жанг қилиш фикрида бўлмағанлар. Бизларнинг бу ерга келганимиз ҳам уларни кўрқитиб юборған бўлиши мумкин. Бунинг устига Шомда вабо тарқалған, агар шу ердан орта қайтсан, маъқул бўлар эди, деб маслаҳат бердилар. Ҳазрат бу маслаҳатни тўғри топиб, Табуқ атрофидаги қабилаларни бож тўлашга мажбур қилдилар ва Мадинаға қайтилар.

Видолашув ҳажи

Ҳижратнинг ўнинчи йилида ул Ҳазрат ҳаж қилиш нијатларини бутун мусулмонларга англатиб, қирқ минг киши билан Маккага кирдилар. Атрофдағи мусулмонлар ҳам гуруҳ-гуруҳ бўлиб кела бердиларки, уларнинг сони юз минг нафарга етди. Ул Ҳазрат хутба ўқиб, ўзининг дунёдан ўтишлари яқинлигини одамларга англатдилар. Уларга насиҳат қилдилар ва сўнгларни Мадинаға қайтиб кетдилар. Бу ҳаж ул Ҳазратнинг охирги ҳажлари бўлиб, уни тарихда «видолашув ҳажи» атағанлар.

Ул Ҳазрат (Мұхаммад) алайҳиссаломнинг дунёдан ўтишлари

Воқеан уч ойдан сўнг ҳижратнинг ўн биринчи йилида Раббийул-аввалдан бир кун олдин Ҳазрат хасталандилар, асҳобларини жамъ қилиб, шу тариқа насиҳат қилдилар: мен дунёдан кетяпман, Куръонни сизнинг ихтиёрларингда қолдиurmан. Сизлар доимо Куръонга амал қилинглар, бир-бирингизни севинглар, бир-бирингизга мадад бўлинглар, асло эзгу ишлардан жудо бўлманглар, дунёни обод ва ислоҳ қилишга куч-ғайрат қилинглар. Шундан сўнг ул Ҳазратнинг хасталиғи кучайиб, Раббийул-аввал ойининг ўн иккинчисида ҳижратнинг ўн биринчи йили олтмиш уч ёшида¹⁵ дунёдан ўтдилар.

Ҳазрати Пайғамбарнинг сифатлари

Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом энг олий хулқ ва раҳмли сифатларга эга бўлғанлар, раҳм ва шафқат, карам ва саховат, мадад, ақл ва илм бобларида оламда машҳур бўлғанлар. Беҳуда ғазабга келмас эдилар, дин ишларидан бошқа масъалаларда бир қадам ҳам ташқарига чиқмас эдилар. Ҳар каснинг билими ва имкониятига қараб иш буюрдилилар. Ҳеч касдан ҳеч нарсада тамагир бўлмағанлар ва садақа ҳам олмағанлар. Ўз хотунлари ва хизматкорлариға доимо тавозеъ ва очик чехра билан муомала қилғанлар.

Ул Ҳазратнинг хотунлари ва фарзандлари

Ҳазрат алайҳиссалом ўн бир хотун олғанлар. Улардан икки нафари ул Ҳазратнинг ҳаётлиғ вақтларида дунёдан ўтганлар ва тўққуз нафари ул Ҳазратнинг вафотларидан сўнг ҳам (яшаб) қолғанлар. Хотунларидан энг машҳурлари: Ҳадича, Ойша, Ҳафиза ва Маймунадирлар. Уч ўғил ва тўрт қизға эга бўлғанлар. Ўғиллари: Қосим, Абдуллоҳ ва Иброҳим. Қизлари: Фотима, Зайнаб, Руқия, Умми Гулсумдирлар. Лекин Ҳазрати Фотимадан бошқалари Ҳазратнинг ҳаётлиғида вафот қилғанлар.

II қисм. БИРИНЧИ ТЎРТ АСЛ ХАЛИФАЛАР

Ҳазрати Абу Бакр ҳалифалиғи

Ул Ҳазрат ҳаётлиқ ҷоғларида ҳамма мусулмонлар ул жанобларнинг фармонлариға тобеъ эдилар. Лекин улар оламдан ўтганларидан сўнг, албатта, мусулмонларға бир йўлбошчи зарурати туғилди. Ҳазрат дунёдан ўтганларидан сўнг асҳоблар йўлбошчи тайинлаш фикрига тушдилар. Тўпланиб, машварат қилдилар. Улар ўртасида озгина ихтилоф туғилиб низо чиқишига сал қолди. Ҳазрати Умар файрат ва шижаот кўрсатдилар, Ҳазрати Абу Бакрни аҳли ислом сардорлиғига тавсия қилдилар ва аввалан, ўзлари ул жанобни тан олдилар. Шундай қилиб, Ҳазрати Абу Бакр ҳалифа, яъни Пайғамбаримизнинг ўринbosари бўлдилар. У киши минбарга чиқиб, ҳалойиққа қараб дедиларки: «Ё мусулмонлар, мен ҳалифалиққа лозим бўлмасам-да, орангизда низо ва душманлик туғилмасин учун уни қабул қила-

ман. Менга Расууллоҳнинг айтғанлариға амал қилишда ёрдам беринглар ва улар сўзларидан чиқсан, менга итоат қилманглар».

Ҳазратнинг вафоти ҳақидағи хабар ҳар тарафға кетгандан сўнг кўпгина араб қабилалари диндан чиқдилар, яъни исломдан қайтдилар. Бир неча киши сохта пайғамбарликни даъво қилишди. Мадина аҳли бу воқеани эшишиб, ғамгин ва ҳайрон бўлди. Ҳазрати халифа ғайрат қилиб, аввалан ҳамма диндан қайтғанларга қарши жанг қилдилар ва уларни тор-мор келтирдилар. Сўнгралари барча сохта пайғамбарларга қарши қўшин тортиб, уларни тугатдилар.

Куръоннинг жамъ қилиниши

Куръони карим Ҳазрат Пайғамбаримизга Аллоҳ томонидан оз-оздан нозил қилинғандир. Ул Ҳазрат ҳаёт вақтларида Куръон оятлари жамъ қилинмаған эди. Баъзи ас-ҳоблар ҳамма юборилған (Аллоҳ томонидан) оятларни ёд билғанидан уларни ҳофизлар, яъни Куръонни ёддан айтувчилар атағанлар. Қолғанлари эса баъзи оятларни ёд билар, баъзиларини ёзиб сақлардилар. Ҳазрати Абу Бакр халифа бўлғанларидан сўнг кўплаб ҳофизлар ғайри динларга қарши курашда шаҳид бўлдилар. Ҳазрати Абу Бакр кўрдиларки, иш шу тариқа кетса, бирмунча муддат ўтиб ҳамма Куръон ҳофизлари дунёдан ўтиши ва Куръоннинг баъзи оятлари йўқолиб кетиши мумкин. Шу сабабдан ҳамма юборилған оятларни жамъ қилиб бир жойға тўпладилар.

Ироқ ва Суриянинг фатҳ қилиниши

У замонлар дунёда икки улуғ давлат – бири Эрон ва иккинчиси Рум борлигини юқорида ўқиган эдик. Араб ярим оролидағи барча одамлар мусулмон бўлғанларидан сўнг ислом аҳли энди бу икки буюк мамлакат сари бориб, уларнинг одамларини-да мусулмон қилишни лозим топди. Шундай қилиб, Абу Бакр Сиддиқ ушбу фикрга келганларидан сўнг Холид бинни Валидни ўн саккиз минг нафар кишига бош қилиб Эрон тарафиға ва Обид бинни Жарроҳни бисёр лашкар билан Рум мамлакати чегарасига қараб юбордилар. Жаноб Холид бинни Валид Эрон лашкарлари билан қаттиқ жанглар қилиб, араб Ироқи номли кенг бир вилоятни қўлға киритдилар, сўнг Абу Обид Жарроҳға

ёрдам бергани келди. Бу икки йирик саркардалар бир-бирлари билан ҳамкорликда Румнинг кўп лашкарлари билан жанг қилиб, ҳар дафъа зўр келдилар, уларнинг бир қанча шаҳарларини эгалладилар. Шу вақтлар Ҳазрати Абу Бакр бетобланди, ўзларининг ўринлариға Ҳазрати Умарни халифа қилиб, дунёдан ўтдилар. Ҳазрати Абу Бакрнинг ёшлари олтмиш учда эди, халифалик даври икки йил уч ойу ўн кун бўлди.

Ҳазрати Абу Бакрнинг фазилатлари

Ҳазрати Абу Бакр Пайғамбаримизнинг энг биринчи ёронларидан ва маслаҳатдошларидан эдилар. Ҳижратга ҳам бирга борған эдилар. Эркак кишилардан биринчи бўлиб мусулмон бўлған ҳам шу жанобдирлар. Ҳам шижаатли, ҳам тавозели ва мадорға эга эдилар. Ул Ҳазрат замонларида дини исломнинг кучга кириши учун кўп ишлар қилғанлар ва барча мол-дунёларини шу йўлда сарф қилғандирлар.

Ҳазрати Умар халифалиғи. Эрон жанглари

Ҳижратнинг ўн учинчи йилида Ҳазрати Умар халифалиқга ўтдилар. Мусулмонлар бу жанобга «амир ал-мўъмин», деб тахаллус қўйдилар. Амир ал-мўъминин, энг аввало, Ҳазрати Абу Бакр васиятлариға асосан катта қўшин тўплаб, Сайид бинни Ваққос бошчилиғидағи қўшинни Эронға юбордилар. Бу лашкар эронлилар билан кўпгина жанглар қилиб, бир қанча шаҳарларни қўлга киритдилар. Бу жанглардан энг қаттиғи ва машҳури Куддус учун жангдир. Бу жангда ислом лашкарларидан қирқ минг киши ва Эрон лашкарларидан бир юз йигирма минг киши ҳозир бўлдилар. Тўрт кун жанг бўлди, беşdan бир мусулмон лашкарлари шаҳид бўлдилар. Натижада Эрон лашкарлари ҳам шикаст едилар. Бундан кейин ҳам бошқа жанглар қилиб Мадойин номли Эрон пойтахтини эгалладилар. Бу жангларда мусулмонлар қўлиға бисёр мол-дунё тушди.

Шом ва Куддуснинг фатҳ қилиниши

Ислом лашкарлари Эрон билан жанг қилаётган пайтларда Ҳазрати Умар Рум мамлакати чегарасида жанг қилаётган лашкарларга мадад юбориб, Абу Убайд бинни Жарроҳни барча лашкарларга амир қилиб тайин қилдилар.

Ислом лашкарлари Шом ва Ҳалабни Рум лашкарлари қўлидан тортиб олдилар, уларнинг бир қисми бориб Байту-л-муқаддас шаҳрини қамал қилдилар. Ҳазрати Умарнинг ўзи қамалға келиб, Байту-л-муқаддасни сулҳ қилиб олдилар ва бу шаҳар насронийлар ҳақига кўп адолат ва муруват кўрсатдилар.

Миср ва Фарбий Троблуснинг фатҳи

Шундан сўнг улар Умар бинни Ос исмли сардор бошчилигидағи тўрт минг кишини Мисрға юбордилар. Улар келиб жанг билан Мисрни қўлға киритиб, Искандарияға келдилар. Уч ой қамал қилиб, Искандарияни ҳам олдилар. Шундан сўнг, Фарбий Троблусға ўтиб, бу мамлакатни ҳам қўлға киритғанлар.

Тарихни тайин қилиш

Ҳазрати Умар замонларида мусулмонларнинг шуҳрати ёйиди ва ислом мамлакати фоят кенгайди. Халифалиқ марказидан ҳар тарафға хатлар ва буйруқлар юборилар эди. Бу хатлар ва буйруқларда бир муайян тарих ёзиш даркор бўлиб, бинобарин, Ҳазрати Умар мусулмонларнинг муайян ва умумий тарихини ёзишни лозим топдилар ва асҳоблари билан машварат қилдилар. Шу маслаҳат давомида Ҳазрати Али тарихнинг бошланиши Пайғамбаримизнинг ҳижрат қилғанлари давридан, яъни Мұҳаррам ойидан бошлашни таклиф қилдилар. Бу воқеа ҳижратнинг ўн еттинчи йилида рўй берди.

Ҳазрати Умарнинг шаҳодати

Ҳазрати Умар ислом динининг авж олишига ва мусулмонларнинг шавкатини кўтаришга ғайрат қилдилар. Лекин ҳижратнинг йигирма учинчи йилида бир кун ногаҳон бир насроний қул ул жаноблариға пичоқ уриб шаҳид қилди. Амир-ал-мўъмининнинг ёшлари олтмиш учда ва халифалиқ даврлари ўн йилу олти ой бўлди.

Ҳазрати Умарнинг фазилати

Ҳазрати Умар жуда қаноатли, одил, низомпарвар ва ғайратли эдилар. Ўзларига юклатилған вазифаларни баҳаришдан бошқа ишлар билан шугуулланмас эдилар. Ул

машхур киши бўлиб, Эрон ва Румни ларзага солғанлиғига қарамасдан ямоқ кийим кийиб юрар эдилар. Байту-л-муқаддасга сафар қилған пайтларида бир қул билан тяни навбатма-навбат миниб борғанлар. Ҳатто Байту-л-муқаддас дарвозасига кириб борғанларида ҳам азбаройи гуломнинг навбати келгани сабабидан уни тяға миндириб, ўзлари пиёда кириб борған эканлар.

Ҳазрати Усмоннинг халифалиги

Ҳазрати Умар хасталиқ даврларида ҳеч кимни халифа қилмадилар, балки асҳобларининг улуғларидан олти кишини тўплаб дедиларки, ўзларингиз ўз ичларингиздан кимни лойиқ билсангизлар, ўшани халифа қилингизлар. Ҳазрати Али, Ҳазрати Усмон ва Абдулраҳмон бинни Авоф шу олти нафар қаторида эдилар. Булар Ҳазрати Умарнинг дағнларида сўнг бир уйға йигилиб, машварат қилдилар. Абдулраҳмон бинни Авофдан ташқари ҳаммалари Усмонни халифалиққа лойиқ топдилар. Ҳазрати Абдулраҳмон кўрдики, вазият бўлакча. Ҳамма каслардан фарқланиб, халифа бўлишдан чўчиди. Бинобарин, эртанги куни одамлар масжидга тўпланғанларида жаноб Абдулраҳмон минбарга чиқди, аввалан, Ҳазрат Алини олдиларига чақириб, баланд овозда сўрадилар: «Ё Али, мен сени халифалиққа лойиқ билурман. Шу шарт биланки, Пайғамбаримиз ҳазратлари ва аввалги икки халифа тутған йўлдан чиқмагайсан». Бу мушкул шарт эди. Ҳазрат Али жавоб бердиларки, мен бунинг уддасидан чиқолмайман. Жаноб Абдулраҳмон, бу дафъа Ҳазрати Усмонни чақирдилар ва яна ушбу шарт билан халифалиқни таклиф қилди. Ҳазрати Усмон қабул қилдилар. Йигилғанлар ҳам тан олдилар.

Фатҳлар

Ҳазрати Усмон замонларида ҳам ислом лашкарлари ҳар тарафга музafferона юриш қилдилар. Эрон ерида бўлған лашкарлар ҳамма Эрон мамлакатини эгалладилар ва Туркистонга бориб етдилар. Рум давлати билан жанг қилаётган лашкарлар Сурияни эгалладилар. Жанубда Африка ҳам шу тариқа зафарли ва голибона юришлар натижасида мусулмонликқа ўтди. Ҳазрати Усмон замонларида ислом мамлакатлари жуда кенгайди.

Денгиз жанги

Ҳазрати Пайғамбаримиз замонларидан Ҳазрати Усмон замонлариға қадар ислом аҳли қанча жанг қылған бўлса, ҳаммасини қуруқлиқда ўткарған бўлиб, дengизда ҳеч жанг қылмаған эдилар. Бу халифа замонларида ислом лашкарлари жанг кемалари ясаб, Родос ва Қибрис оролларини олдилар. Рум императори бу хабарни эшишиб, ғазабға келди ва ҳамма кемаларини ҳозирлаб, мусулмонлар билан дengизда қаттиқ жанглар қилди. Мусулмонлар кучли келиб, императорга шикаст етказдилар. Мусулмон аҳлининг дастлабки дengиз жанги ҳам шу тарзда воқеъ бўлди.

Фитна зоҳир бўлиши. Ҳазрати Усмоннинг шаҳодати

Ҳазрати Усмон халифалиққа ўтиргач, Ҳазрати Абу Бакр ва Умар тарафидан тайинланған вилоятларнинг аксар волийларини бекор қилдилар. Уларнинг ўринлариға ўз қариндошларидан волий қилдилар. Ҳазрати Усмон қариндошларидан баъзилари уларнинг замонларида қора ишлар билан машғул бўлғанлар. Бунга қўшимча равишда ушбу волийлар вилоятларида зулм қиласар эдилар. Бинобарин, мусулмонлар Ҳазрати Усмоннинг бу ишларини олдинги шартларга муҳолиф билиб, унга қарши чиқдилар ва натижада фитна зоҳир бўлди. Миср, Кўфа ва Басра халқи гурухгурух бўлиб Мадинаға келди ва Ҳазрати Усмонга юзланиб дедики, сизлар шартингизга вафо қилмадингиз, энди халифаликни тарқ қилинг. Бизлар бошқа кишини халифа қилурмиз. Ҳазрати Усмон қабул қилдилар. Одамлар уларнинг уйларига ҳужум қилиб, ул жанобни шаҳид қилдилар.

Шундай қилиб, бу фитна мусулмонлар учун кўп ёмонлик келтирди. Бу фитна бошқа фитналарга сабаб ҳам асос бўлди. Сўнгларни ислом аҳли ички фитналар билан машғул бўлиб, жаҳонгириликдан қолиб кетди. Агар шу фитналар бошланмаса эди, мусулмонлар аввалгидек ҳамжиҳат бўлиб, исломни ёйиш билан машғул бўлғанларида бугун бутун олам мусулмонобод бўлған бўлур эди.

Ҳазрати Алиниң халифалиғи. Жамал жанги

Ғавғочилар Ҳазрати Усмонни ўлдирғанларидан сўнг одамлар Ҳазрати Алини халифа қилдилар. Лекин Ҳазрати Усмоннинг қабилаларидан бинни Уммийа Ҳазрати Али

халифалигини қабул қилмади. Шом вилоятида Муовия Сүфён атрофда жамъ бўлдилар. У ҳам бинни Уммийа қабиласининг улуғларидан эди. Бошқа тарафдан Забир ва Талха – икки улуғ саҳобалардан эдиларки, Ҳазрати Алининг халифалигини улар-да қабул қилмадилар. Ва Ҳазрати Ойша билан бирликда Басра шаҳрига келиб, Ҳазрати Алиға қарши жанг қилишга ҳозирлик кўра бошладилар. Ҳазрати Али аввалдан, уларга хат ёзиб, насиҳат қилдилар. Улар қабул қилмадилар. Ночор Мадинадан лашкар тортиб, улар устига юрдилар. Қаттиқ жанг қилиб, бу жангда Талха ва Забир ўлдирилди, Ҳазрати Ойша асир олинди. Бу жангни Жамал жанги атағанлар.

Сиффин жанги

Гарчи Ҳазрати Али Жамал жангидаги музaffer бўлған бўлсалар-да, олдиларида улуғ иш бор эди. Зеро, Шом во-лийси бўлған Муовия бинни Уммийа қабиласини атро-фига тўплаган эди. Булар Ҳазрати Алини Ҳазрати Усмон-нинг кушандаси деб, унинг халифалигини қабул қилма-дилар. Муовия Шом аҳлини ҳаяжонга солиб, ўзини хали-фа эълон қилди. Ҳазрати Али ночор унинг устига лашкар тортдилар. Сиффин номли мавзеъда икки ислом лашкари рўбарў бўлиб, тўқсон кун жанг қилдилар. Ҳар икки та-рафдан саксон минг нафар мусулмоннинг қони тўкилди.

Ҳакамларнинг тайин қилиниши

Ҳазрати Али қарийб зўр келай деганларида Муовия лашкари ҳийла ишлатиб, сулҳ талаб қилдилар. Икки лаш-кар жангдан қўл тортдилар. Ҳалифалиқ масаласини ҳал қилмоқ учун икки тарафдан икки ҳакам, яъни оқсоқол-ларни тайин қилишга киришдилар. Ҳазрати Али тарафи-дан Мусо Аъло Шаърий, Муовиядан эса Умар бинни Ос тайин қилинди. Бу икки оқсоқол бир жойда ўлтириб, маш-варат қилдилар. Умар бинни Ос Абу Мусоға фириб бериб, икки лашкар олдига келиб, Ҳазрати Алини бекор, Муо-вияни эса халифа тайин қилди. Ҳазрати Али тарафдорла-ри бу воқеадан ғамгин бўлиб, ул жаноб ҳамроҳликларида Кўфаға қайтдилар.

Хорижийларнинг пайдо бўлишлари.

Ҳазрати Алиниң шаҳодати

Ҳазрати Алиниң бъязи тарафдорлари Сиффин воқеасида фириб егани сабабидан қаттиқ фамгин бўлиб, ўзларича Ҳазрати Алидан гина қилдилар. Наҳравон шаҳрида жамъ бўлишиб, Ҳазрати Алиниң ўzlари билан жанг қилиш ниятида бўлдилар. Амир ал-мўъминин бу хабарни эшитиб, улар устига юриш қилдилар ва шикаст бердилар. Улар бу воқеадан дарғазаб бўлдилар ва бора-бора Ҳазрати Алига душманроқ бўлиб қолдилар. Бу жамоани хорижийлар, яъни хавориж атағанлар.

Ҳижратнинг қирқинчи йилида Абдулраҳмон бинни Балжом Кўфа масжидида Ҳазрати Алини шаҳид қилди. Мусулмонлар бу тўрт халифани «хулафойи рошидин», яъни асл халифалар атағанлар.

Имоми Ҳасан

Ҳазрати Али шаҳодатидан сўнг унинг тарафдорлари Имоми Ҳасанни халифа қилдилар, лекин Имоми Ҳасан кўрдиларки, Муовия билан баробар келиб бўлмас, халифалиқни баҳридан ўтиб, уни Муовияга бердилар.

III қисм. УММАВИЙЛАР ВА АББОСИЙЛАР

Уммавийлар халифалиги

Ўтған дарсларда фаҳм қилғанимиздек, Ҳазрати Пайғамбарнинг вафотларидан сўнг Муовия замонига қадар халифалиқ маҳсус бир кишининг ҳаққи эмас эди. Мусулмонлар кимни хоҳлашса, ўшани халифа қилар эдилар. Имом Ҳасан истеъфосидан сўнг Муовия халифалиққа муқаррар бўлиб, халифалиқда наслий сулолани расм қилиб, ўз ўғли Язидни валияҳд қилди. Шундан сўнг халифалиқ уларнинг хонадонларида қолди. Улар бинни Уммия қабиласидан бўлғанлари учун уларни уммавийлар атағанлар. Бу жамоадан ўн тўрт нафар киши навбатма-навбат халифалик қилдилар. Уларнинг халифалиқ даврлари тўқсон етти йил давом этди, пойтакти Шом шаҳри бўлған. Уммавийларнинг машҳур халифалари: Муовия, Язид, Валид бинни Абдулмалик ва уларнинг энг охиргиси Мирвон бинни Мұхаммад бўлғанлар. Энди уларнинг қисқа ҳолларини баён қилурмиз.

Муовия бинни Абу Сүфён

Муовия уммавийлар давлатининг асосчисидир. Ҳазрати Умар замонларида Шом вилоятининг волийси қилиб тайинлаган эди. Ҳазрати Усмон қатл қилинғандардан сўнг Ҳазрати Алига қарши исён қилиб, Ҳазрати Усмоннинг хунини даъво қилған ва Сиффин жангига сабаб бўлған. Ҳазрати Али шаҳодатидан ва Имоми Ҳасан истеъфосидан сўнг халифалиқ таҳтиға эришған. Кўп тавозекор ва тадбиркор бўлған. Ҳар вилоятларнинг улуғларини пул зўри билан ўз тарафдори қилған. Унинг замонида ислом лашкарлари баъзи шаҳарларни қўлға олдилар, ҳатто Истанбул шаҳрини ҳам муҳосара қилдилар, лекин ола билмадилар. Биринчилардан бўлиб ислом вилоятларига қози ва муфтийларни юборған, янги йўллар қурдирған, почта таъсис қилған мана шу зот эди. Ўзи тириклигига ўғли Язидни валиаҳд қилиб, ҳижратнинг олтмишинчи йилида вафот қилған.

Язид ва Карбало ҳодисаси

Язид бинни Муовия отасининг ўрнига ўтиргди. Бу ишдан Макка ва Кўфа аҳли фазабга келди. Кўфа аҳли Имоми Ҳусайнга хат қилдиларки, биз Язиддан безормиз, келинг, Сизни халифа қилурмиз. Имоми Ҳусайн уларнинг сўзларига алданиб, Байт аҳли ва ўзларига мутааллиқ етмиш нафар билан Маккадан Кўфа сари равона бўлдилар. Язид бу воқеани эшишиб, лашкар юборди. Язид лашкарлари Карбало мавзеида Ҳазрати Ҳусайнга рўбарў бўлишди. Ул ҳазратни тобеълари билан баробар ўлдирдилар. Мусулмонларнинг дили раҳмсизона жиноятдан пархун бўлди. Бу ҳодисадан хурдсол (балофатга етмаган) Имом Зайнобиддин бинни Имоми Ҳусайндан бошқа ҳеч кас ҳалос қолмади. Бу хабардан Макка аҳли фазабга келиб, Абдуллоҳ бинни Забирни халифа қилдилар. Мадина аҳли ҳам унга тобеъ бўлған. Язид уларнинг устига ҳам лашкар юборди. Унинг лашкарлари, аввалан, Мадинани жанг билан олдилар, сўнгларали Маккага келиб, уни муҳосара қилди. Шу ҳангомда Язиднинг ўлганидан хабар топиб, сўнгра қайтдилар.

Валид бинни Абдулмалик

Валид отаси ўлғандан сўнг, саксон олтинчي йили халифалиқ таҳтиға ўлтиргди. Бу халифа замонида мусулмон-

лар кўпгина мамлакатларни қўлға киритганлар. Унинг Муҳаммад бинни Қосим исмли сардори Ҳиндистоннинг бъзи шаҳарларини, Кутайба бинни Муслим исмли бошқа бир сардори Туркистон ва Қашғарни забт қилди.

Андалус фатҳи

Андалус Оврўпанинг гарбий-жанубий чеккасида жойлашған. Харитаға қарасангиз кўрасизки, бу мамлакат жуда кенгдир. Бизнинг замонамизда Испониё ва Портуғаз номли икки давлат бу ерларда хукмронлиқ қиласди. Андалус мамлакати шимол тарафидан Франсиё, жануб тарафдан Форс мамлакатига ҳамсоядир. Форс ва Андалуснинг ораларида бир бўғоз бўлиб, уни Сабата бўғози¹⁶ атағанлар. Шундай қилиб, ушбу мамлакат ҳам Валид бинни Абдулмалик замонида мусулмонлар қўлиға ўтди. Шу тариқа Мисрдан Форсга қадар бўлған ҳамма мамлакат ислом аҳли қўлида бўлди. Бу жойларнинг Мусо бинни Насир исмли волийси Валидга мактуб ёздики, агар халифа ижозат қилсалар, мен Андалусни фатҳ қилурман. Валид ижозат қилди. Мусо бинни Насир ўз фуломи Ториқ бинни Зиёдни озғина лашкар ҳамроҳлиғида Андалус аҳволидан хабар олмоққа юборди. Ториқ бу озгина лашкар билан Сабата бўғозидан ўтиб, Андалус хокига келди. Бўғоз яқинидағи тоғ этагида тўхтаб, аввалан, кемаларга ўт қўюб ёқиб юборди ва ҳамроҳларига айтдики, энди бизга қайтмоққа йўл қолмади. Файрат қилингизлар, олдинга юрумиз ва ул обод мамлакатни қўлға олурмиз. Сўнгравлари тоғ этагидағи йўлдан юрдилар. Андалус хукмдорлари билан жанг қилиб, уларнинг шаҳарларини олдилар. Ушбу тоғни ҳозирга қадар Жабау-л-Ториқ¹⁷, яъни Ториқ тоғи атағанлар ва Сабата бўғозини ҳам бўғози Жабау-л-Ториқ, яъни Ториқ тоғининг бўғози атағанлар. Мусо бинни Насир бу хабарни эшитиб, ўз лашкарлари билан Андалусга келди. Иккала сардор кўшулдилар, биргаликда Андалус аҳлиға қарши жанг қилиб, ул мамлакатни-да олдилар.

Марвон бинни Муҳаммад. Уммавийлар давлатининг заволи

Валид бинни Абдулмалик вафотидан сўнг аксар халифа бўлған кишилар золим, хунрез ва фосиқ эдилар. Араб бўлмаған мусулмонларга жавру зулм қилдилар. Зотан,

мусулмонлар ҳодисасидан бошлаб (бошқа диндагилар) улардан безордирлар, нафрат қиласылар. Лекин у пайттар уммавийлар давлати зүр бўлған. Одамлар ўз нафратларини очиқ баён қилишдан кўрқсанлар. Ҳижратнинг бир юз йигирма еттинчи йилида уммавийларнинг сўнгти подшоҳи бўлған Марвон бинни Муҳаммад халифалиқ таҳтига ўтириди. Бу одам қўп ғайратли ва илмли бўлған. Лекин не фойдаки, уммавийлар давлатининг асоси аввалги ҳукмдорларнинг бахтсизликлари, зулм ва фисқлари билан қопланғандир. Уни ўнглаб қолиш мумкин бўлмай қолғандир. Ҳалқ ҳар тарафдан исён қилиб, Марвонни Абу Муслим Хуресоний зоҳир бўлған замонга қадар саргардон қилдилар. Абу Муслим эронли миллатпарварлардан бири эди. У ўз миллатини уммавий халифалар зулмидан халос қилмоқ истади. Ўз атрофиға одамларни тўплаб, уммавийлар тарафдорлари билан қаттиқ жанглар қилди. Абу Муслим айтар эканларки, бинни уммавийлар халифалиқни (ноҳақ) эгаллаб олғанлар, улардан халифалиқни олиб, асл соҳиблариға топширумиз. Абу Муслимни бу сўзлари мусулмонларға маъқул бўлған. Унинг атрофиға жамъ бўлишиб, кундан-кун қувват топдилар ва ҳижратнинг бир юз ўттиз иккинчи йили Марвон лашкарларини тамоман шикаст қилдилар. Марвон қочди. Абу Муслим Ҳазрати Аббос авлодларидан бўлған Абу Аббос исмли кишини халифа қилди. Шу тариқа халифалиқ бинни уммавийлар хонадонига ўтди.

Аббосийлар халифалиғи

Ҳазрати Аббос Ҳазрати Пайғамбарнинг амакилари эдилар. Аббосийлар Ҳазрати Аббоснинг авлодларидирлар. Абу Муслим Хуресонийнинг саъй-ғайрати билан халифалиқ уммавийлардан уларга ўтди. Уларнинг аввалғи биринки халифалари уммавийлардан қасос олмоқ ниятида қўп хунрезликлар ва ноинсофликлар қилдилар. Бу икки-уч халифадан сўнг бошқа халифалар мусулмонларни илм ва санъатли бўлишга, ислом мамлакатларини обод қилишга кўп ҳаракат ва хизмат қилдилар. Қолғанлари завқ ва сафо билан машғул бўлғанлар. Уларнинг замонида ислом олами парча-парча бўлди. Ҳар тарафдан подшоҳлар ва амирлар пайдо бўлдилар. Аббосийлар жамоасидан ўттиз етти нафари халифалиқ қилди. Халифалиқ муддати беш юз

йигирма тўрт йил давом этди ва уларнинг пойтахти Бағдод бўлған. Уларнинг машҳурлари: Хорун-ар-Рашид, Маъмун, охиргиси Мустаъсим Биллоҳ бўлғанлар. Уларнинг аҳволи ҳақида сўнгида озроқ ўқинг.

Хорун-ар-Рашид

Хорун-ар-Рашид бир юз етмиш учунчи йили таҳтга ўтириди. Аббосийларнинг бешинчи халифаси бўлған. Хорун-ар-Рашид исломнинг буюк подшоҳларидан биридир. Унинг замонида кўпгина мадрасалар, кутубхоналар ва шифохоналар қурилған. Бу халифа ҳақиқатдўст, маорифпарвар, азамат ва шавқатли бўлған. Кўпгина илм-фан китобларини Эрондан, Румдан ва Ҳиндистондан келтириб, араб тилига таржима қилдирған, санъатни ҳам ривож топтирган. Унинг замонида мусулмонлар зангдор соатни ихтиро қилғанлар. Хорун ўша соатлардан бирини Фарангистон подшоҳларидан бирига юборған. У ернинг одамлари бунгача зангдор соатни кўрмаган эдилар. Бинобарин, мазкур соатни сеҳрли ва жодули деб қўрққанлар. Хорун-ар-Рашид Рум императори билан жанглар қилиб, уни ўзига бож тўлайдирған қилди. Унинг вазири Яҳё бинни Холид Бармакий бўлған. Яҳёдан сўнг ўғиллари Фазл бинни Яҳё ва Жаъфар бинни Яҳё ҳам Хорунға вазирлиқ қилдилар. Бу учала вазир ҳам жаҳонда одилликлари, инсофликлари, хайру эҳсонпарварлиги билан машҳурдирлар. Тарихда уларни ал-Бармакий, яъни бармакийлар сулоласи атағанлар.

Маъмун

Маъмун Хорун-ар-Рашидинг ўғли ва аббосийларнинг еттинчи халифаси бўлған. Илм ва маърифатнинг тараққиий хусусинда отасидан ҳам кўпроқ ҳаракат қилған. Қаерда бирор олим ёки донони эшитса, уларни мамлакатга келтириб асрар ва қаерда ҳикматли китоблар ҳақидағи хабарни эшитса, келтириб араб тилига таржима қилдирған. Барча илм олимлари дин ва мазҳабидан қатъи назар унинг атрофида жамъ бўлғанлар. Бағдодда кўп билимли табибларни тўплаган ва олий даражадаги шифохоналар бино қилған. Мусулмонларнинг санъати, тижорати ва зироати Маъмун даврида бошқа ҳамма ажнабий мамлакатлардан кўпроқ тараққий қилғандир.

Мустаъсим Биллоҳ. Аббосийлар давлатининг заволи

Маъмундан сўнг аббосийлар жамоасидан бошқа йигирма нафар киши халифалиқ қилди. Лекин уларнинг аксарияти беобрў, сусттабъ ва уларнинг баъзилари бадахлоқ эдилар. Бинобарин, аббосийлар давлати кундан-кун таназзул топди. Бора-бора ислом мамлакатларининг ҳар тарафидан бир подшоҳ, кетидан иккинчиси пайдо бўла бошлади. Аббосий халифалар эса Боғдодда ўтириб, бу подшоҳлар фармонларининг тобеъига айланиб қолдиларки, олти юз қирқинчи йилда Мустаъсим Биллоҳ халифа бўлған. Мустаъсим аббосий халифаларининг охирғиси бўлуб, сусттабъ одам бўлған. Ўн беш йил халифалиқ қилған. 656 йили Ҳалокухон келиб, Боғдодни олди ва халифани ўғли билан ўлдирди ва китобхоналарни ёндириди. Жаннатобод Боғдодни қон ва оташ орасига қўйди. Аббосий давлати барҳам еди. Мустаъсимнинг амакиси Ҳалокунинг қўлидан қочиб, Мисрға борди. У ернинг амирига ўзини танитди. Сўнгралари Мисрда ўн тўрт аббосий халифалиқ қилған. Лекин уларнинг халифалиғи подшоҳлик қилиш бўлмай, балки шайхлиқ эди. Усмония давлати халифалиқни шулардан олғандир.

Андалусдаги уммавийлар давлати

Юқоридағи дарсларда бир юз ўттиз иккинчи йили Абу Муслим Хурносонийнинг саъй-ҳаракати билан халифалиқ уммавийлар хонадонидан олиб, аббосийлар хонадониға берилғани ҳамда аббосийларнинг биринчи ва иккинчи бадният халифалари ўч олиш мақсадида кўпгина уммавийларни ўлдирғанини айтған эдик. Шу замонда Абдулраҳмон бинни Муовия бинни Ҳишом исмли киши Андалусға қочиб кетган. Андалуслиқ мусулмонлар уни ўзларининг подшоҳи қилдилар. Абдулраҳмон бир юз ўттиз бешинчи йилда Андалус таҳти салтанатига ўлтириб, у мамлакат ободлиғи йўлида кўп хизмат қилди, масжидлар ва мадрасалар қурдирди, каналлар ва йўллар очфизди. Ул мамлакат тижорати ва зироатини тараққий қилдирди. Шундай қилиб ушбу тариқа Андалус мамлакатида ҳам бир ислом салтанати таъсис қилинди. Андалус подшоҳлигининг энг катталари Малик Абдулраҳмон Солисдирки, икки юз тўқсон биринчи йили подшоҳ бўлиб, Андалус қитъасини илм ва маданият соҳасида дунёдағи энг олий мамлакатлар қаторига қўшди.

У замонларда Фарангистон одамлари Андалусга келиб, мусулмон мадрасаларида илм ва фан ўрганиб, қайтиб кетар эдилар. Шу сабабли олам тарихининг билувчилари Андалус мусулмонларини **Фарангистоннинг** устозлари атаганлар. Андалус давлати тўрт юз йигирма иккинчи йилга қадар шу тариқа шавкатли ва қудратли бўлиб турған. Сўнгравали қўзғалонлар, мардумлар нифоқи, подшоҳлар андишасизликлари натижасида мамлакат парча-парча бўлди ва ҳар парчаси бир амирнинг кўлиға ўтди. Бу амирлар мусулмон эканликлариға қарамай бир-бирлари билан доимо жанг қилғанлар. Ва насронийлар уларнинг ўзаро ихтилофларидан фойдаланиб, баъзи вилоятларни эгалладилар. Иш шу жойга етдики, Андалуснинг охирги подшоҳи бўлған Абу Абдуллоҳ Сафир замонида Андалус олти қисмга бўлинниб, бир қисмиғина унинг кўлида қолған, бошқалари эса насронийлар қўлиға ўтған. Андалус насронийларнинг Фердинанд исмли подшоҳи Абу Абдуллоҳ Сафир шаҳарларини ҳам аста-секин эгаллаб, пойтахти Гранадани мухосара қилди. Абу Абдуллоҳ чора топмай, тожу тахтини Фердинандга топшириб, баъзи нарслари, қариндошлари ва аёлларини олиб кўчиб кетган. Ушбу тариқа Андалус хукумати 870 йили ўша ернинг насронийлари кўлиға ўтған.

Андалус мусулмонларининг оқибат-аҳволи

Мусулмонлар Андалусда ҳукмрон бўлған замонларда ул ернинг насронийлари кўп осуда ва роҳатда бўлғанлар. Улар-да ҳеч важҳдан зулм ва жабр қилмағанлар. Лекин Ислом ҳукумати ул ерда тугатилғандан сўнг ва мамлакат Фердинанд қўлиға ўтғач, ислом аҳли учун зулм ва муруватсизлиқ дарвозалари кенг очилди. Уларни зўрлик ва жабр билан насронийликка ўтказдилар, уларнинг додларини сўрамағанлар. Масжид ва мадрасаларни вайрон қилдилар. Мусулмонларнинг баъзиларини ўлдирганлар, баъзиларини ўтда ёқсанлар, қолғанларини ҳийла қилиб, мамлакатдан чиқариб юборғанлар. Шундай қилиб, мусулмонлар ул ерда кўрган зулмларини ҳеч қайси ғолибдан кўрмаганлар. Шу сабаб бўлуб Андалусда мусулмонлар зўрлик билан барҳам топғандир. Ҳозирги кунда тамом Андалусда (яъни Испаниё ва Партуғазда) бир мусулмон ҳам қолмағандир.

НАЖОТ ЙЎЛИ



(Раҳбари нажот)

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

Аммо баъд¹, ўтмишдаги ҳол-аҳволларни билган доно-ларга маълумким, бизнинг ота-боболаримиз ҳар бобда, айниқса, илм ва маърифатда олам аҳли учун ибрат ва на-муна бўлганлар. Уларнинг илму маърифатлари «қийлу қол»-нинг такори ва ҳошияхонлиги бўлмай, балки улар ҳар бир илмнинг асосий моҳиятини яхши билиб, ундан ях-шигина истифода ва истеъмол қиласидилар. Улар тезда ма-лака ва маҳоратга эга бўлиб, мӯътабар китобларнинг таъ-лиф ва таснифига қодир бўлганлар. Баъзилари ўнта, йи-гирмата ва ҳатто юз агад китоб тасниф қиласидилар. Улар-нинг кўпи (жаҳон) илми хазинасини тўлдирган.

Муаллифлар эса асарларини валинеъматлари бўлмиш аср подшоҳлари номига ҳам ҳадя қиласидилар. Шу баҳона билан улар мамлакат ва миллатларини илмий асарлари билан баҳраманд этиб, ўз навбатида, катта мукофотга лойиқ бўлардилар ҳам подшоҳлари номини яхшилик билан келажак учун қолдириб, уларнинг мукофотлари шук-рини бажо келтирадилар.

Бориб-бориб замон ўзгарди, саъю ҳаракатлар, илмга бўлган интилишлар сусайиб, талқинчиликка айланди, «ижод қилмоқ» (деган тушунча) заарали ва алоқасиз ман-зумалар чордеворида қолиб кетди. Фазл арбоблари ҳам подшоҳ номига бирор-бир ёлғон қасида ёзib пешкаш қилмоқдан бошқа бир ҳунар топмадилар. Агарда эллик йилда бирон-бир қалам соҳиби чиққан бўлса ҳам, у ё «Таз-кират уш-шуаро» («Шоирлар зикри») ёки девон ёзган бўлиб чиқардики, асарини ўқиган одам на динига ва на дунёсига фойда оларди². Мамлакатимизда бундай тушкун-лик давр узоқ мuddат давом этди.

Худога шукурким, ҳазрати подшоҳи амир Сайийд Муҳаммад Олимхон³ даврида Бухоро мамлакати ҳалқи ҳам рўзномалар орқали олам аҳволидан хабардор бўлиб, шуни билдики, бошқа мамлакатларда йилида бир-икки китоб

ёзиг халқа манфаат келтирадиган минглаб ёзгучи олим-лар яшар эканлар. Шул сабабдан Бухоро соҳиби қаламла-ри ҳам ҳаракатга келиб, тиришқоқликларини кўрсатиб, икки-учта фойдали китоб ёзиг нашр қилдилар.

Банда шуларнинг энг камтаринларидан бири бўламан. Бу навбат ҳам ушбу ахлоқия мажмуасини тартиб бериб, «Раҳбари нажот» («Нажот йўли») деб номладим.

*Абдурауф Фитрат
Шаъбону-л-муazzам, 1332 йил⁴*

АҲВОЛИМИЗ БАЁНИДА

Ҳаётнинг (яккама-якка) кураш майдонида ва жаҳон халқлари орасида ислом оламининг фарсах-фарсах⁵ орқада қолганлигини баён қилишга эҳтиёж йўқдир. Биз туркистонлилар эса бошқа исломий жамиятларга нисбатан дунёни жаҳон паришонликка тушиб, йўлимииздан адашганимиз. Ажабо, бу паришонликнинг сабаби недир?

Туркистонлиларнинг аксарияти бу саволга жавоб беришида икки тоифага бўлинадилар! Миллат ва ватанлари учун қайғурган бир тоифа бу паришонликни илмсизлик ва танбаллик оқибати деб билади. Ҳақиқатан ҳам, тушкунлик ва ҳароблигимизнинг сабабларидан бири илмсизлик ва ҳаракатсизликдир. Лекин буларнинг ҳам асл сабаби, ана ўша тушкунлигимизнинг асосий сабабидир. Ажабо, бу сабаб нима экан?

Бу масала хусусида иккинчи тоифа туркистонлиларнинг нуқтаи назарини баҳс мавзуига киритсак, уларнинг нима дейишлари маълум бўлади. Орқада қолганлигимиз хусусида бу томоннинг асосий қисми қўйидаги фикрларни келтирадилар:

1. Паришонлигимиз ва тушкунлигимизга сабаб йўқ, бу илоҳий ҳоҳишидир.
2. Худо бу дунёни кофирлар учун жаннат, мўъминлар учун дўзах қилиб яратгандир.
3. Қиёмат яқиндир, мусулмонлар бу дунёда астасекин камайиб бормоқдалар.
4. Ҳазрат Пайғамбаримиз «кулли явмин бадтар»⁶ деб айтганларидек, мусулмонларнинг куни кундан баттар бўлиб бормоқда.

Маълумки, бу мулоҳазалар билкуп пуч ва ботилдир⁷.

Унга жавоб бериш у ёқда турсин, балки уларни эшиитмоқлик ўзи тўғри эмас. Банда ҳам маълум муддат халқ ва миллатнинг хароблиги сабабларини излаб топиш учун ҳар тарафга югуриб, кўп кишини сўроққа тутдим, аммо ҳеч кимдан қониқарли жавоб ола билмадим. Оқибат, биз туркестонлиларнинг мусулмонлигимиз ва муқаддас Китобга эга эканлигимиз ва шу Китобни ягона раҳнамойимиз деб тасдиқлашимиз хотирамга келди. Энди шу муazzзам ва мукаррам дастуруламал бўлмиш Китобга таважжух⁸ қилишдан бошқа чора қолмади. Бу хусусда У (Куръони карим) бизга раҳнамолик қиласидими-йўқми деб, камоли қалб ва вужуди бебизоат⁹ ила Куръони азим мутолаасига машғул бўлдим ва матлабимга эришдим. Куръони карим аввал менинг саволимга шу тариқа жавоб берди: «Албатта, неъмат берилган қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Аллоҳ уларнинг ҳолини ўзгартирмас»¹⁰.

Инсоф юзасидан ислом оламига диққат билан қарасак: оз сонли араб қабилалари Расули айлайхиссалом ҳидояти билан шараф топгувчи ислом динига кириб, 23 йил мобайнида, яъни Ҳазрати набий замонларидан то ҳазрати Умар вафотларигача¹¹ бўлган муддатда дунёнинг икки йирик давлати бўлган Эрону Румни мағлуб қилдилар¹². Шундан бани Умайя халифалиги асригача¹³ ислом салтанатининг ҳудудлари Чин (Хитой)дан Ҳиндгача, Мисрдан Андалусиягача чўзилди¹⁴. Уммавий ва аббосий халифалари¹⁵ Бағдоду Андалусияда ажойиб мадрасаю файзлик мактаблар очдилар. Ўз замонасининг олим ва фан арбобларини дину мазҳабига қарамай бир жойда жамладилар. Қисқа вақт орасида бу икки улуғ ислом пойтахтлари дунёдаги илм ва маърифат марказига айланди. Нафақат туркестонли мусулмонлар, балки фарангистонли насронийлар ҳам илм таҳсили ва билим олиб яшаш учун Бағдоду Андалусияга кела бошладилар.

Ажабо, шунча буюклик (не ҳолда?). Шунча азимат ва улуғлик қаерга йўқолди? Нечун ҳали исломнинг дунёни жаҳон дониши илмларининг шарофати шу қадар баҳтсизлик ва жаҳолатга дучор бўлди?!

Хозир умумий ислом оламининг аҳволидан ўтиб, ўзимизнинг (шу кунги) ҳолимизни тадқиқ қилсак. Бир вақтлар мамлакатимиз маданият қўёшининг мабдаи¹⁶, маърифат дарёсининг манбай сифатида танилган эди. Форобий-

лар, Бухорийлар, Абу Али ибн Синолар, Улугбеклар мамлакатимизни жаҳон саҳнасига чиқарган эдилар. Бизнинг мамлакатимиз минглаб машҳур олимларни чор-атрофга етказиб бериб, қўшниларининг ҳам шарафини овоза қилиб, дунёга таратган эди. Саноатимиз шу даражада эдик, халифалар шунча азимат ва шавкатли бўлишларига қарамай, либос, кийим-кечакларини бизнинг мамлакатимиздан олиб кетардилар.

Ажабо, бу меросу саодатнинг баланд чўққисидан қандай қилиб тушиб қолдик? Бу хусусда ўзимизнинг уламоларимиздан сўрасак, «кулли явмин бадтар», «бу хоҳиши илоҳий» ва «қиёмат яқиндир» деган гаплардан бошқасини айтмайдилар. Лекин Қуръони каримга мурожаат қилсак, тўғри, яхши жавобга юзма-юз қилиб, бизга уни кўрсатиб қўяди. Агар шунга ҳам қаноат қилмасак, унда мана жавоби: сабаб шуки, ўтган қавмларнинг бошларига азоб юборилди. (Негаки) ҳар қавм солиҳ амалларини ёмон одатларга алиштирас экан, Аллоҳ ўз неъматларини улардан тортиб олиб, ўрнига азоб юборар¹⁷.

Хўш, ҳозир қайси далилни қабул қиласиз? Уламоларимизнинг сўзларини қабул қилиб, бошимизга келган ва келаётган ҳар балони илоҳий ризо деб кетаверамиزم, ё Қуръони карим фармойишларини жон қулоғимиз билан эшитиб, шу баҳтсизликларимизга сабаб ёмон амалларимиздан деб ҳисоблаймизми?!

Бу саволга ҳам Қуръони карим камоли қатъият ва маҳобат билан жавоб беради: «Аллоҳ одамларга зулм қilmайди, балки улар ўзлари ўзларига зулм қилувчилардан-дир...»¹⁸ «Сизларга етган ҳар бир мусибат ўзларингизнинг носоз феълу амалларингиздандир, гуноҳларингизнинг кўпларини Аллоҳ афв этади. Агар гуноҳларингиз эвазига мусибатлар юборилса, ҳолингизга войдир! Сизларнинг амалингиз туфайли бу дунё мусибатлардан халос бўлмас эди. Сизларга Аллоҳдан ўзга ҳимоячи мададкор, балоларни даф этувчи йўқдир»¹⁹.

Чунончи, тарих китобларида мана бу воқеа муфассал келтирилган: «Ухуд жангининг бошланишидан олдин ислом лашкари тоққа чиқиб кофирларга қарши юзма-юз туриб саф турдилар, ислом аскарининг чап тарафида бир ингичка дара (йўл) бор эди. Ҳазрати Расули алайҳиссалом жанг қизиган пайтда кофирлар шу дарадан ҳужум

қилмасин, деган мuloҳаза билан Абдуллоҳ ибн Жобир бошлиқ 50 нафар камончиларни даранинг бошига қўйиб, амр қиладиларки, «шу жойдан қимираманг, душманга дарадан йўл берманг» деб. Бундан сўнг кофирлар лашкарига бир оз шикаст етган эди, камончиларнинг кўплари Пайғамбарнинг амрларини эсдан чиқариб, турган ерларини ташлаб, мағлубларнинг чодир ва анжомларини талон-торож қилиш билан машғул бўлдилар. Ҳали мусулмон бўлмаган Холид ибн Валид²⁰ бу фурсатни ғанимат билиб, 200 та суворийси билан ўша дарадан ўтиб Абдуллоҳ ибн Жобирни шаҳид қилиб, мусулмонларга ҳужум қилди ва ислом лашкари шикаст топди. Саҳобалар бундан дилгир бўлиб, ўзаро: «Аллоҳ, бизга нусратни ваъда қилган эди, нима учун биз шикаст топдик» деган гапларни айта бошладилар. Уларга жавоб тариқасида қуйидаги оят нозил бўлди: «Вақтики, Уҳуд кунида, Бадр кунида кофирларга етган мусибатга ўхшаш мусибат сизга етди, сиз бир-бирингизга бизга бу мусибат қаердан етди, дедингиз. Айт, эй Мұхаммад, бу мусибат сизга ўзингиздан етди, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодирдир»²¹.

Чунончи, шу оятдан ҳам англашиладики, бизнинг эътиборсиз ва хору зор эканлигимизнинг ҳақиқий сабаби ўзимизнинг носоз аъмолимиздандир. Ўзимизни мусулмон деб биламиз-у, лекин муҳим ислом аҳкомларини тамоман тарк қилганимиз. Агар илоҳий даргоҳга ружуъ қўйиб, аҳволимизни ислоҳ қилиб, Куръони карим аҳкомларини ўзимизга ягона раҳбар деб билсак, тараққиётга умидвор бўлиш мумкин, илло бизни бу паришонликдан ҳеч бир авлиёнинг каромати халос этмайди! «Сенга етган яхшилик Аллоҳдандир, мусибат эса ўзингдан»²² дейилади Куръони каримда.

Аллоҳ берган неъматларнинг энг буюги АҚЛдир, шу ақл одамларни маҳлуқлар орасида мукаррам ва мушарраф қилгандир. Худованди таборак ва таоло бизга ақлни ҳақни ботилдан, манфаатни зарардан ажратса олиш учун, нимаики ҳақ ва фойдали бўлса, ихтиёр этиб, нимаики зарар ва ботил бўлса, тарк этиш учун берган. Бас, сен ақлду донишнинг раҳнамолигида фойдага эришсанг, у фойдани (ақл берган) Аллоҳдан кўр. Зоро, фойда ақл маҳсули бўлиб, уни Аллоҳ сенга баҳшида этгандир. Агар ақлга хилоф йўлга юриб зарар кўрсанг, у зарарни ўзингдан кўр. Зоро, сен

Аллоҳ раҳнамо қилган ақлга мухолиф бўлдинг ва шундан зарар топдинг. Буни ифодаловчи ояти карима шудир: «Яхшилик ва тақво қилганлар (яъни Аллоҳ ризолиги йўлида юрганлар)га мукофотимизни зиёда қиласиз, фақиру залил қилмаймиз, улар жаннат аҳларидан бўладилар. Ва куфрга кетиб, зулм қилганлар (яъни Аллоҳ ризолигига хилоф юрганлар) жазоларини олурлар, фақиру залил юрарлар, уларни Аллоҳнинг фазабидан ҳеч ким халос қилолмайди»²³.

Албатта, ушбу масала хусусида кўплаб оят ва ҳадислар келтириш мумкин, биз «хонада бўлса бир кас, унга битта ҳарф ҳам бас» мақолига мувофиқ шулар билан кифояландик. Қани, шундан кейин ҳам кўхна рафторимизни давом эттираверсак, бадбаҳтлик ва бесаодатлигимиздан керакли ибрат ололмасак ва Аллоҳ ризолиги учун юрмасак, нима бўлар экан?!

«Биз шаҳарларнинг ҳалок бўлишини истаганимизда ўша катта шаҳарларга амримизни юбордик, улар бизнинг фармонимизга амал қилмадилар, бинобарин, бизнинг фазабимизга мустаҳиқ бўлдилар. Бас, ўша шаҳар ва унинг аҳолисини хароб қилдик»²⁴.

«Кўп қавмлар менинг ризолигимга хилоф иш қилдилар, муҳлат бердим, шояд тавба қилсалар деб, улар тавба қилмадилар. Кейин фазабимга дучор қилдим. Бутун оламлар менинг фармонимга тобеъдир. Айтгин, эй Муҳаммад, мен сизларни Аллоҳнинг фазабидан огоҳлантириш учун юборилганман...»²⁵

Ёки «Вақти келиб Фиръавн қавми фазабимизни келтирган эди, биз интиқом олдик ва уларни батамом фарқ қилдик, уларни бу оламдан йўқ қилиб юбордик, саргузаштларини ўзларидан кейин келувчиларга ибрат қилдик»²⁶, – дейилади муқаддас Китобда. Бу ояти карималардан маълум бўладики, илоҳий амрга итоатсизликнинг оқибати ҳалокат экан. Дарвоқеъ, ислом оламининг қайси бир жойига фалокат етган бўлса, унинг сабаби илоҳий аҳкомларга тажовуз қилинганлигидadir. Аббосий халифалар вақтларини исрофгарчилик ва сафоҳат²⁷ билан ўтказмаганларигача маҳв бўлмаган эдилар. Андалусия (мусулмонлари) низо ва нифоқни ўзларига касб қилиб олмагунларигача салоҳиятларидан тушганлари йўқ эдилар. Эронлилар Қуръон ҳукмлари чегарасидан чиқмагунлари-

ча даврадан тушган эмас эдилар. Ҳинд мусулмонлари ислом ҳақойиқларини хурофот ва бани Исройлнинг афсоналари²⁸ эвазига фидо қилмаса, мажусийлардан ҳам баттар ҳолга тушмас эдилар...

Ахир инсоф ва тааммул²⁹ қилиб айтиш керакки, биз ўзимизни мусулмон деб биламиз-у, лекин ислоҳот амрларини кўриб, билиб туриб кўпларига амал қилмаймиз, иложий ҳукмлардан камоли бебошлиқ билан чиқиб кетамиз, иттифоқимиз йўқ, тақво қилмаймиз; ўргамизда ўзаро ёрдам йўқ, ҳақ талабини бажариш йўлида бирга қадам босмаймиз; рибоҳўрлик³⁰ қиламиз, шароб ичамиз, фийбат ва ҳасад қиламиз. Шариат манъ этган барча ишларни қиламиз ва (шунинг учун ҳам) ахлоқий разилликларга гирифтормиз. Вужудимиздаги шунча нуқсон билан ўзимизни комил мусулмон деб биламиз, бирор бизни бу инсоғизликлардан манъ қилса, уни коғир деймиз. Ҳар нафасда 70 марта мусулмонман, деб лоф урамиз-у, хаёлимизга эса, «бир комил мусулмончалик амал қилайлик» деган ўй келмайди.

Бир мулоҳаза қилинг: мусулмон киши Аллоҳ таолонинг ягоналигига, анбиёларнинг нубувватига, самовий китобларга ва қиёмат кунига иймон келтирган бўлса, яъни буларнинг барчасига ишонса, биз ҳаммамиз буларнинг барига иймон келтирганмиз, дейди. Ҳа, биламиз, сиз буларнинг барчасига иймон келтиргансиз ва арабча «оманту биллоҳи ва малоикатиҳи» (яъни Аллоҳ ва унинг малоикаларига иймон келтирдим)ни яхши уқиб тушунасиз. Лекин афсуслар бўлсинки, мен сизнинг иймонингиз самарасини кўрмаяпман, яъни иймонингизга мувофиқ амал қилмайсиз. Ваҳоланки, ҳазрати Пайғамбаримиз буюрганлар: «Иймону амал бир-бири билан яқиндир (вобастадир), бири иккинчисиз тўғри бўлмайди» («Ал-жомеъ ас-сағир»-дан)³¹.

Шу масала юзасидан яна бир мисол келтирайлик. Сиз Бухорода миршаб борлигига ва унинг амрига хилоф борган ҳар бир кишини ҳибсга олишига шубҳасиз ишонасиз. Энди қаранг, шу миршаб «кечки вақт уйдан чиқманглар», – деб буйруқ берса, сиз мазкур ҳукмга қарши кечқурун уйдан чиқасизми ёки йўқ? Албатта, чиқмайсиз. Зоро, миршаб ва ҳибсхонани ҳақ деб биласиз. Ҳар ким унинг ҳукмига қарши борса, қамоқ жазосига мубтало бўлишига

ишинасиз. Мусулмонлик лофини уриб юрасиз-у, назарингизда, ёмон кўринган одамни кофирликда айблайсиз. Агар Ҳақ таолога, қиёматнинг ҳақлигига шу миршабга ва ҳибсхонага иймон келтиргандек иймон келтирсангиз, агар илоҳий ҳукмларга шу миршаб ва ҳибсхонага эътибор берганчалик эътибор қилсангиз, нега илоҳий амрларга хилоф иш қиласиз?!

*Тарсам караси ба Каъба эй аэроби,
К-ин раҳ ки ту мерави ба Туркистон аст.*

*[Эй аэробий, қўрқаманки, бу йўл билан Каъбага етмассан,
Бу сени элтаётган йўл Туркистон йўлидир!]³².*

Банданинг бадбахтлигимиз сабабларига бағишилаб айтган шунча маърузасидан кейин муҳтарам ўқувчилардан бирон фикр чиқишига шубҳа қиласман. Лекин бу хасталикларимизга қарши қандай чора қўриш керак? Бу харобот ва жаҳлу фафлат гирдобидан халос бўлиб, тараққиёт, саодат ва тинчликка Эришмоқ учун нима қилмоқ керак? Бу хусусда ҳам катта-катта уламоларимиздан баъзилари «аҳли ислом бу ҳолатдан халос топмайди, зоро бизнинг замон – ислом заифлашган охир замондир» деб айтадилар. Улардан гапларига далил келтиришларини сўрасак, дарҳол «кулли явмин бадтар» иборасини пеш қиласилар. Лекин биз уларнинг гапларига қулоқ солмай, масала ечи мини Куръони каримдан излайлик.

«Ушбу Куръон икки дунё саодатидан баён қилгувчидир. Бу очик-ойдин Китобнинг далолат ва маъвзалари³³-дан баҳра олганлар, ана ўшалар Аллоҳдан қўрқувчилардир. Сизга ҳар бир мусибат етса, ўзингизни ҳақир санант (хисобланг, яъни ўзингизга ишончсизлик қилманг, беътибор бўлманг) ва маҳзун бўлманг (хафа бўлманг), агар Аллоҳга иймонингиз комил бўлса (Куръон амрларига мувофиқ амал қилсангиз) икки карра саодати аълога эришасиз»³⁴. «Эй иймон келтирганлар, (менинг томонимдан) Пайғамбар келтирган ҳар бир амрни қабул қилинг ва сизларга манъ қилингандан нарсаларга яқин борманг, амри илоҳийга хилоф иш қилишдан қўрқингки, зоро, Аллоҳнинг азоби қаттиқдир»³⁵. Бу ояти карималардан маълум бўладики, агарда биз Куръон ҳукмларига амал қилсак, паришонлик ва тарқоқликдан Аллоҳ ризолиги билан халос бўламиз.

Гапни мухтасар қилсак, бугун бошимизга келган фалокат ва балбахтиларнинг ягона сабаби шуки, ҳикматли ҳукмлардан ва Қуръон натижаларидан узоқлашиб кетдик. Агар биз дунё ва охират саодати талабида бўлсак, барча фаразли ва фасод ишларимизни бир тарафга қўйиб, самимий қалб билан унга мутеъ бўлиб, Қуръон ҳукмлари га бўйсуниб, ижтимоий ҳаётимизни шунга мувофиқ тарзда тартиблайлик. Бандаи ожизнинг кучсизлиги ва бу (хабарларни) билмаганлигидан юқоридаги мақсад учун Қуръон ҳукмлари ва ҳадисларни жамъ қилиб, шу варақлардан бир рисола тартиб бердим. Агарчи бу рисола (менинг ожиз қаламимга мансубдир) эътиборсиз бўлса ҳам, бироқ Қуръон оятлари ва ҳадислардан иборатлигидан арбоби диёнат назарига тушади, деб умид қилурман.

Мен танийдиганлардан баъзилари шу жойга етганда кулиб: «Сен хоҳлаганингни ёзиб, қудратинг етгунча дод-фарёд қилсанг ҳам Туркистонимизда сенинг сўзларингга эътибор берадиган одам топилмайди», – дейдилар. Бу биродарларимга берадиган жавобим ҳам Қуръони каримдандир: «Коғир ва гуноҳкорлар Қуръони карим оятларини ўқиб, уни тушуниб, шундан кейин ҳам такаббурлик қилиб, (айтилганларга) писанд қилмай қулоқларини кар қилиб олсалар ва шу гуноҳларида (қаттиқ) туриб олсалар, хабар бергинки, эй Мұҳаммад, уларга шиддатли азоб бордир»³⁶.

Шу билан банда (Аллоҳ, барчамизга тавфиқ берсин) ўз вазифамни адо этишга киришаман.

МУҚАДДИМА ҲАЁТ ВА ҲАЁТ ФОЯСИ

Коинотнинг ҳаётдан иборатлигига ҳеч шубҳа йўқдир. Ҳаёт бўлмаса, бошқа бирор нарса ҳам бўлмайди. Ўзи коинотнинг асл биноси ҳам ҳаётдир. Шунинг учун ҳам биз рисоламизнинг биринчи баҳсини ҳаёт мавзусига бағишладик.

Ҳаёт нима?

Мутакаллимлар (калом) мазҳаби³⁷та қараганда, ҳаёт ҳис ва ҳаракатни талаб қилувчи сифатдир. Қадимги ҳукамо фикрига биноан, ҳаёт бу мизожга тобеъ, ҳис ва идрокнинг навъи ва табиатидир.

Асримиз ҳукамолари ҳам айтадиларки, коинот ҳаётдан иборат. Ҳеч бир нарса йўқки, унда ҳаётдан бир асари

бўлмаса. Аммо мутакаллимлар мазҳабида бўлган қадимги ҳукамолар қайси бир жисмда ҳис ва ҳаракат бўлса, унда ҳаёт ҳам бўлади, қайси бир жисмда шу иккаласи бўлмаса, ҳаёт ҳам бўлмайди, деб айтадилар. Аслида ҳис ва ҳаракати бор нарсани «тирик» дейдилар. Лекин бу ҳаёт маҳлуқий ҳаёт деб аталади. Инсон ҳам аксар маҳлуқлар билан шу маънода бир хил, фарқ қилмайди. Лекин биз инсон ҳаёти ва аксар маҳлуқларнинг ўртасида катта фарқ борлигини мушоҳада қиласа эканмиз, қуйидаги фикрларга келамиз.

Агарда ҳозирги ўтаётган ҳаётимиз устидан мушоҳада қилсак, жавоб ҳам осон бўлар эди. Лекин ҳаёт маънавий бир соҳадир, уни кўриб ва кузатиб бўлмайди. Шунинг учун бу фарқлар сабабини инсоният тарихи ва ўтмишидан қидирамиз. Башарият олами ибтидосидан бошлаб ҳозирги шаклда эдими? Яъни бани Одам ҳозиргидек шаҳарлар, қалъалар, мадрасалар, шунча илму санъат ва салтанатлари билан оламга келганмикан? Ҳеч қачон! Бечора ибтидоий одам кучсиз, заиф бир маҳлуқ эди. Баъзан совуқдан титраса, баъзан күёш нурида қоврилиб, яшин ва чақмоқдан, ёмғир ва қордан, зулмат ва ваҳший маҳлуқлар ҳамлаларидан кечаю кундуз қўрқиб жони ҳалқумига келар эди. Бунинг устига соатма-соат очлик ва чанқоқликдан қийналар эди. Иссиқ-совуқдан муҳофаза қиласидан бир чодири ё чайласи, қоронғуда ёритувчи бир чироф, ваҳшийлар хужумидан муҳофаза этадиган қуроли ҳам йўқ эди. Хулоса шуки, одам ҳалқ бўлишининг ибтидосида заиф ва мискин жондорлардан бири эди. Бошқа маҳлуқлар кучли чангаль ва тишлари ёрдамида манфаатларини таъмин этиб, зарарларини даф қиласидилар. Одам эса шунга ҳам қодир эмас эди.

Ажабо, ҳазрати Холики ҳаким инсонни шунчалик ожиз яратиб, бу бечорага ҳам бирор-бир қурол, аслаҳа ҳам берганмикан, токи у орқали ўзини ҳимоя этиб, яшashi мумкин бўлса? Албатта берган. Аллоҳ инсонга энг буюк ва энг қиммат қуролни берган. Инсон шу орқали оламни мағлуб қилиб шикастлаши мумкин. Бу қурол нимадан иборат? У АҚЛдир. Одамзод чорасизлигидан танг қолиб, ақлини ишлатишга мажбур бўлди, унинг соясида аста-секин манфаатларни қўлга киритиб, кўрган зарарларини даф қиласи: уй қурди, табиат оғатларидан кутулди. Қурол ясадаррандалар хужумидан озод бўлди. Фақат шулар билан

чегараланмай, бора-бора яшину момақалдироқ, сув ва оловдан нажот топиб, уларни олимона панжаси билан тасхир³⁸ этди. Агар биз башариятнинг аввалги ожиз даври билан бугунги куч-кудратини солиштиrsак, бу фарқнинг улканлигидан ларзага тушамиз ва инсоният оламининг ўзгаришини инкор этиш маҳол бўлади.

Инсоният оламидаги бу ўзгаришлар тараққиётмиди ё таназзул? Яъни инсоният олдинга ҳаракат қилибдими ёки орқага? Албатта, олдинга ҳаракат қилган ва ҳозирги кунгача бирор жойда таваққуф³⁹ қилмаган. Масалан, анча йиллар олдин оташароба (поезд)ни биз нақлиётнинг охирги воситаси деб ўйлар эдик. Бир оз ўтмасдан инсон илмининг кучи билан тайёрани ихтиро қилди ва ўйлаган ақидамизни инкор этди. Бас, маълум бўладики, бани Одам ибтиоддан то ҳозирги кунгача тараққий қилиб келган ва тараққий қилади ҳам. Шундай қилиб, одамда ҳаёт ғояси бор экан, яъни ҳазрати Холиқи ҳаким инсонлар учун бир баланд мартабани ва бир аъло манзилни кўрсатган экан, инсон ҳам унга қараб ҳаракат қилади, тараққий этади. Ажабо, бу ҳаёт ғояси, яъни бу аъло манзил нима экан? Бу савол жавобини шу муқаддимадан билса бўлади. Бу муддаони билиш учун тасдиқ назаримизни яна башарият тарихига ташлаймиз. Лекин бу дафъя бошқача усулда муҳокама қиласми.

Китоби самовий (Қуръон)да мазкур бўлганки, ҳазрати Холиқи ҳалим⁴⁰ одам яратишдан бошлаб фахру-л-мурсалин⁴¹ (Муҳаммад) алайҳиссалом замонигача ҳар бир қавм учун замонларига мувофиқ Пайғамбар ва динини юбориб турган. Масалан, аввал ҳазрат Одамни маҳсус дини билан юборди. Одам алайҳиссалом фарзандлари бир муддат ижтимоий ишларида бу динни қўлладилар. Бир неча муддатдан сўнг одамлар шу дин доирасидан чиқдилар. Ҳазрати Довари ҳаким⁴² янги дин ва бошқа Пайғамбарини юбориб, замона ва вақт тақозоларига риоя қилишни талаб қилиб, олдинги дин ҳукмларининг баъзиларини бекор қилди. Бу тартиб ҳамма самовий динларнинг камоли ва охири бўлган ислом дини зуҳур топган замонгача мавжуд эди. Шу ерда кишининг хаёлига бир савол келади: нима учун Худованд бани Одамни ҳамиша бир дин итоатига амр қилади? Нима учун одамларга маҳлуқларга ўхшаб ҳаракат қилиб яшаш учун эрк бермайди? Албатта, бу фар-

мон ҳикматсиз бўлмаган. Жаноби қодири ҳаким башарият ҳаётини олий бир гояга вобаста қилиб қўйган, яъни одамлар учун бир даражада тайин этган, токи улар ўзларини бу олий гояга ва даражага етказсинлар. Башариятта бу йўлдан чиқиб кетмаслиги учун буюк Пайғамбарлар воситаси билан самовий динларни юборган. Бани Одам бу илоҳий шоҳқўчадан чиқиб кетганида янги раҳбар, яъни бошқа Пайғамбарини юбориб янгитдан тўғри йўлни кўрсатган.

Бу муқаддимадан одамзотнинг ҳаёт гояси мавжуд бўлиб, самовий динлар унинг ҳаётида гоявий раҳбари эканлиги маълум бўлади. Самовий динлар бизни қаерга олиб борадилар? Тадқиқ қилсақ, маълум бўладики, самовий динлар бизни қаерга олиб борсалар, ўша жойда ҳаётимизнинг гоясини топар эканмиз. Бас, самовий динлар бизни қаерга олиб борадилар, деб (қайта) сўрашингиз мумкин. Бу саволга диннинг таърифи жавоб беради. Дин нима? Дин ахлоқий ҳукмлардан иборат бўлиб, ўз тобеларини «саодати дорайн», яъни икки дунё саодатига етказади. Шундай қилиб, ҳаёт гояси, яъни инсон ҳаётининг самараси шу «саодати дорайн» экан. Мана шу жиҳатдан инсон ҳаёти маҳлуқот оламидан фарқ қиласди. Яъни одамлар икки дунё саодатига эришишга лойик ва қобилдирлар. Маҳлуқларда эса бундай истеъдод йўқ. Бу фарқ маълум бўлгач, кимки икки дунё саодатига етиш учун ҳаракат қилмаса, маҳлуқдан фарқи қолмайди, деб айтиш мумкин.

«Вал-қад каррама бани Одам»⁴³ ва «Лақад холақно ал-инсона фи аҳсанни тақвим»⁴⁴ деган оятларнинг маънолари ҳам шундайдир. Демак, одам умрининг самараси, яъни инсоннинг ҳаёт гояси икки дунё саодати экан, кимки ўзини одамлар қаторидан деб билса, бу дунё ва охиратда ҳам ўзини баҳтли ва тинч бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.

Мамлакатимизда икки гуруҳ баҳтсиз одамлар борки, ҳаракатлари танқид ва танбеҳга сазовордир. Биринчи гуруҳ ҳаётларининг мақсадлари деб, еб-ичишни биладилар, улар бир луқма таом ва ётадиган жой учун инсоний вазифаларини эсларидан чиқарадилар, бирон-бир иш ҳақида ўйламайдилар ҳам. Кечаси эрта учун қоринларининг фамида, кундузи эса ётиш тўшаклари фамида бўладилар. Хулоса қилиб айтганда, улар бу дунё осойиштагигини ўйлаб, бошқа нарса билан ишлари йўқдир. Аллоҳнинг ўзи сакла-

син, бу пасткаш жамоа ўзларини инсонийликнинг баланд мартабасидан маҳлуқийлик даражасига тушадилар. Бу жамоанинг асли жойи инсонлар ичида эмас. Бу жамоа жамиятга кўп зарап етказади. Худованд уларни охират саодатидан маҳрум қилган. «Баъзи одамлар Аллоҳ таборак ва таолодан бу дунёни талаб қиласидилар. Уларга охират саодати насиб қилмайди»⁴⁵.

Иккинчи гурӯҳ шундай жамоаки, ҳаёт гоясини фақат охират саодати деб биладилар, бу дунё саодатига эришиш учун ҳеч ҳаракат қилмайдилар, балки бу дунё саодатини кофирларга хос деб биладилар, бошқача қилиб айтганда, дунёни кофирлар жаннатиу мусулмонлар дўзахи деб биладилар. Булар ҳам инсонийлик вазифасини, башарият яратилишининг ҳикматини идрок қилмаганлар, уларнинг фикри ҳам илоҳий ҳукмга тўғри келмайди. Икки дунё саодатини талаб қилган инсонгина комил мусулмондир. Худованди ҳаким ҳам икки дунё саодатини талаб қилгандарни мадҳ этиб, «Баъза» сурасида буюрган: «Баъзи одамлар, эй Худо, мени дунё ва охират саодатига етказиб, дўзах азобидан нажот бергин, деб дуо қиласидилар. Бу одамлар ўз касбларига яраша, яъни амалига мувофиқ насиба оладилар, Худо сарій ул-хисобдир»⁴⁶. Бу ояти каримада баъзи дақиқ ишоралар ва нозик нуқталар мавжудки, уларнинг зикри фойдадан холи эмасдир. Масалан, Худованди карим шу оятда жамоани дуо қилиб, «нимайки талаб қилсалар, топадилар» демасдан, балки «ўзларининг саъй-ҳаракатлари эвазига топадилар» деган. Шундан маълум бўладики, Аллоҳ олдида мустажоб бўладиган дуо биз туркистонлиларнинг дуоларига ҳеч ўхшамайди. Негаки, биз кечаю кундуз вақтимизни беҳуда ишларга сарфлаймиз. Баъд⁴⁷, фалон масжид ёки фалон мозорга бориб, мақсадимизни Худодан сўраймиз-да, яна чиқиб бемаъни ва нойиқ ишларимиз билан машғул бўламиз, мақсадимизга етиш учун ўзимиз саъй-ҳаракат қилмаймиз. Бироннинг бирон-бир мақсади бўлса, энг аввал ҳиммат камарини белига маҳкам бойлаб, мақсадига етишиш учун саъй-ҳаракат қилиб, кейин дуо қилса, дуоси ижобат бўлади. Бу ерда баъзи муҳтарам ўқувчиларимиз айтишлари мумкинки, агар биз мақсадимиз ҳосил бўлиши учун саъй-ҳаракат қилсан, унда дуо ҳам керак бўлмай қолади. Балки саъй-ҳаракатларимиз соясида ўша мақсадимизга етармиз. Уларга жавор-

бим шуки, сизлар масъалани нотўғри тушунибсизлар. Кўпчилик мақсадларига етишиш учун ниҳоятда кўп ҳаракат қиладилар, бироқ мақсадларига эришолмайдилар. Саъй-ҳаракатлари натижасиз қолади. Шунда саъй-ҳаракатимиз фойдасиз ва зоеъ кетмаслиги учун дуюйи хайр лозим.

Масъалани бир мисол билан шарҳлайман. Фалон бир деҳқоннинг икки таноб ери бор. Яхши ҳосил олишни у жуда хоҳлади. Агарда бу киши баҳордан ҳўқизлари, қўш, омоч, уруғ ва бошқа асбобларини экишга тайёр қилмай, фалон бир масжиднинг бурчагида ётиб, «Эй Худо, шу еримдан эллик ман⁴⁸ буғдой ҳосил бергин», – деса ҳам бу дуо қабул бўлмайди, яъни еридан ўзидан-ўзи буғдой кўкариб чиқмайди. Лекин экин асбоб-анжомларини тайёр қилиб, ерни яхши ҳайдаб, уруғни экса ҳам, сиз ўйламангки, деҳқоннинг иши шу билан тамом бўлди, энди у, албатта, яхши ҳосил етиштириб олади, деб. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, сел келиб мазкур ерни бузиши ёки чигиртка келиб кўкарган буғдойини еб кетиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун деҳқон самодан келадиган бало ва оғатларнинг олдини олиш учун дуо қилади, ҳазрати Воҳиб ал-атоё⁴⁹ унинг дуосини қабул қилиши ҳам мумкиндир.

Яна бир мисол келтираман. Фалон ёш йигит катта олим бўлишни орзу қилади, истеъодли, қобилияти ҳам камолига етган. Агарда шу йигит мадрасага бормаса, пул сарфлаб китоб олмаса, меҳнат қилмаса, мударрислардан дарс олмаса, балки фалон мозорнинг бир чеккасида чин дилидан нола чекиб, Худо даргоҳидан илми ладуний⁵⁰ ни талаб қилса ҳам дуоси қабул бўлмайди, ўлимигача у жоҳил ва нодон бўлиб қолади. Аммо китоб олиб, мадрасага бориб дарс ўқиса ҳам уни катта олим бўлишига ҳали ишонманг. Мумкинки, у касал бўлиб ёки нафс ҳавасларига учиб, илм олиш йўлидан тойиб кетиб, охиригача жоҳил қолса. Агар бу йигит гайбдан келадиган оғатларни бартараф қилиш учун дуо қилса, дуоси ижобат бўлиши мумкин. Ҳазрат Пайғамбар (с.а.в.) ҳам шундай дуо қилар эдилар. Бадр урушида ул зот қурол-аслаҳани тайёрлаб, кўшин тортиб, коғирлар билан рўбарў келиб жанг қилди, сўнгра ғалаба учун дуо қилди. Мазкур ояти кариманинг маъноси ҳам шундадир. Худованди карим шу оятнинг охирида буюрган яъни, «...Худо дуо қиладиганларнинг ишлари ва феъл-

ларига ҳамиша назар қилади ва уларнинг ҳеч бир амаллари унинг назаридан четда қолмайди. Агарда улар дуоларига мувофиқ амал қилсалар, яъни мақсадларига етиш учун қаттиқ ҳаракат қилсалар дуолари қабул бўлади, бўлмаса қабул бўлмайди». Бу оятнинг ҳар бир сўзида, балки Қуръони каримнинг ҳар бир оятларида шундай олий сирлар ва буюк ҳикматлар мавжудки, ўқувчиларни ўзига шайдо қилади. Лекин уларнинг барчасини баён этишга имконимиз етмайди. Шунинг учун ҳам юқоридагилар билан кифояланиб, Қуръони карим сир-асрорини биладиганларга мурожаат қиласман, беҳуда сўзларни кўйиб, тезроқ Қуръони карим мутолааси билан машғул бўлинглар!

Энди яна мақсадимизга қайтсак. Айтган эдикки, комил мусулмон ҳам дунё саодатини, ҳам охират саодатини талаб этувчиdir. Дунёни тарқ этиб охират талабида бўлиш ҳам шаръий ҳукмларга мувофиқ келмайди. «Аллоҳ, ер юзида нимаики бўлса, сизларнинг фойдаларингиз учун яратган зотдир»⁵¹. «Эй одамлар, билмайсизларми, Худо ер ва осмонда бўлган ҳамма нарсаларга сизларни фармонбардор этиб тасхир этган. Худо зоҳирий ва ботиний бўлган неъматларини ҳам сизларга берган. Зоро, само ва ерда бўлган ҳамма мавжудот сизларнинг манфаатларингиз учун яратилди»⁵². Шу оятлардан маълум бўладики, Худо бу оламини бизларнинг фойдамиз ва манфаатимиз учун яратибди, оламда мавжуд бўлган ҳамма нарсани бизга маҳкум ва фармонимизга бўйсунувчи қилибди, бас. «Жосия» сурасида эса «Аллоҳ самодаги ва ердаги барча мавжудотни сизлар учун яратди, тасхир ва фармонбардор этди», — деб амр қилган⁵³.

«Дунёни мўъминлар дўзахи ва кофирлар жаннати» деб қайси теран ақлимиз билан айтиб, бу хом хаёлимизни илоҳий фармон деб биламиз? Ҳазрати фаҳри коинот (Муҳаммад) алайҳиссалом муборак умрларини саъй-ҳаракатда ўтказганлар. Аллоҳ ҳукмларини улардан ҳам яхшироқ биламиزمи? Ҳазрати фаҳри оламнинг Расулигига бугун миллиардлаб мусулмон беш марта шаҳодат беради. Улар чўпонлик қилганлар, тижорат билан шуғулландилар, муаллимлик қилдилар, вазъ айтдилар, имомлик қилдилар, баъзан аскар, баъзан сартибб⁵⁴, баъзан хатиб, баъзан табиб бўлдилар. Булар ҳаракат бўлмай нима эди? Улар саъй-ҳаракатда бўлсалар, нима учун биз танбаллик ва ҳаракатсиз-

ликни ўзимизга шиор қилиб олганмиз? «Икки олам на- жоти ва Аллоҳ ҳидояти иймон келтирган, намоз ўқийди- ган ва садақа берувчи мўъминларга етади»⁵⁵ дейилган Қуръ- они каримда.

Дикқат қилсангиз, ҳазрат Парвардигор ҳидоят ва на- жотни уч ҳолат эгаларига хос қилибдики, бири садақа ва закот берувчилардир. Маълумки, закот ва садақа бериш бойлиқ ва қудратнинг нишонасиdir. Айтинглар-чи, қайси бир дин эргашувчиларини бой бўлишга даъват этади? Дунё- ни охират учун ва охиратни бу дунё учун тарк этувчилар- нинг фикрларини хато эканини кўрсатиш учун «Ал-жо- меъ ас-сағир»даги мана шу ҳадиси шариф кифоя қиласи: «Сизлардан яхшиларингиз охиратини бу дунё учун тарк қилмаган ва бу дунёни охират учун тарк қилмай, оғирли- гини бошқаларнинг устига ташламайдиганидир».

Энди бу иккала жамоа: бири дунёпастлар ва бирла- ри охиратпастларга даъволаримизни маълум қилгани- миздан сўнг яна бир жамоани ҳам эсдан чиқаришимиз одобдан бўлмайди. Бу жамоа ҳам миллатимиз ўртасида катта мавқега эга. Бизнинг қолоқ ва баҳтсиз бўлишимизда улар- нинг хизматлари каттадир. Бу жамоа дунё ва охират саода- тини талаб қиласидар. Лекин бу мақсадга эришиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Улардан шу ҳақда сўрасангиз, ноз-карашма билан «Аллоҳи карим» деб жавоб берадилар. Бу танбаллик ва ҳаракатсизликни улар «таваккал» деб атай- дилар. Камбағаллик ва балолардан азоб чексалар дарров бирор масжид ёки фалон бир авлиёнинг қабрига бориб, қанча кучлари бўлса, бошларини ерга уриб duo қиласидар. Биз бундай дуонинг ижобат бўлмаслигини юқорида баён қиласидар. Шу ўринда бу азизларга «таваккал» сўзининг маъносини ва қабрни зиёрат қилишнинг фойдаларини айтиб ўтмоқчимиз.

Биз туркистонлилар сустлигимиз, танбаллигимиз, иш- билмаслигимиз, нодонлигимиз, тажрибасизлигимиз, қис- қаси, дунёда қанча ношойиста сифатлар бўлса, ҳаммаси «таваккал» деймиз. Шу сабабли буларни савоб ва маш- рув⁵⁶ деб қабул қиласидар. Масалан, бир тожирдан «Нима учун ўйламасдан пахтани пўчоғини сотиб оласан?», дех- қондан «Баҳор келди, экиш ва иш асбобларинг қани?» ёки бирор косибдан «Нима учун ҳафтада бир марта дўкон очасан?» ё бир ҳаммолдан «Нима учун кундуз куни ухлай-

сан, ахир кечки овқатинг йўқ-ку», — деб сўрасак, ҳаммалари «таваккал Худога» деб жавоб берадилар. Минг афсус, шу жавобларнинг биронтасида ҳам таваккал йўқдир. Буларнинг ҳаммаси нодонлик, танбалликтан бошқа нарса эмас. Таваккал ҳам амал билан биргадир, ҳаракатсиз таваккал ҳам ҳаракатсиз дуога ўхшаб фойда бермайди.

«...улар (яъни саҳобаларинг) билан машварат қил, азму қарор қилганингдан сўнг Аллоҳга таваккал қил, албатта, Аллоҳ таваккал қилувчиларни севади»⁵⁷, — дейилади Китоби самовийда. Ушбу ояти карима билан Худованд Расулига мурожаат қилиб: «Ишларда аввал саҳобаларинг билан маслаҳатлашиб, бир натижага келингач, бу ишни бажариш учун Худога таваккал қилиб бел боғла», — демоқда.

Албатта, бу ҳаёт жангу жадал майдонидир, унда ҳар бир шахс, ҳар битта қавм ўз турмушларини яхши таъминлашлари учун ҳаракат қилиб курашишлари лозим. Буларсиз бирор нарсага эришиб бўлмайди. Масалан, ҳар бири миз ҳам уйга кириб олиб, неча кун оч-наҳор ўтирасак ҳам, кўчага чиқиб ҳаракат қилмас эканмиз, уйнинг шифтидан бир лаган кабоб ўз-ўзидан келиб тушмайди. Оқибат эса очликдан ҳалок бўлишимиз мумкин. Ким буни инкор қилас экан, демак, тажрибаси йўқ экан. Агар ҳаракатсиз таваккалдан фойда бўлганда эди, Расули соллаллоҳи алайҳи васаллам кофирларга қарши бир жангда ўз қўллари билан ҳандак қазимаган бўлар эдилар.

Энди эса авлиёлар қабрларининг зиёрати хусусида бир оз тўхталамиз. «Қабристонларни зиёрат қилиб туринглар, зеро, улар сизга охиратни эслатади», — дейилган «Алжомеъ ас-сафир» асарида. Бу ҳадисдаги ҳикматни тушуниш учун одам ҳолини диққат билан кузатайлик. Ажабо, одам нега гуноҳ қиласди? Китобимиз аввалида ҳам бир баҳона билан баён қилиб ўтган эдикки, «комил иймон гуноҳ ишлар учун ягона тўсиқдир», — деб. Худойи таоло ва қиёматга иймон келтириб, уларнинг мавжудлигини билган одам ҳаргиз гуноҳ қилмайди. Агар билмай гуноҳ қилса ҳам дарҳол тавба қилишга шошилади. Баъзи шахслар жаҳду гафлат ё кибру фурур туфайли охират куни ва ҳисоб-китоб соатини эсларидан чиқарадилар, дилларидаги Аллоҳдан қўрқув ҳисси кўтарилади. Шунда улар гуноҳ қилишга қилиб, пушаймон ҳам бўлмайдилар, тавба ҳам қилмайдилар. Бу тоифа одамларга нисбатан кўриладиган

чора охират куни ва унинг қийинчиликларини эсларига солишдир. Зора шу баҳонада улар Худодан қўрқсалар ва турли фасод ишларга кўл урмасалар. Қабрлар зиёрати айнан шу мақсад учун кўзланади. Зеро, инсон ҳар қадар магур ва кибрли бўлмасин, қабристонга қадам қўйганда, қанчадан-қанча бани Одамнинг тупроққа қорилиб ётганини кўрганда, балки гурурини тарк этиб, охират фикрига тушар. Ҳазрати фахри коинотнинг ўз умматларига айтган ҳадисларининг ҳикмати ҳам шундадир. Аммо биз қилаётган зиёратлар эса бу матлабга мувофиқ эмас. Биз қабристонга эмас, балки авлиёлар мозорини зиёрат қилишга борамиз ва улардан ўзимиз учун мадад ва иноят сўраймиз. Билингки, бу зиёратлар бизга ҳеч фойда бермайди, ётган авлиёларнинг бизга ҳеч бир мададлари етмайди. Куръони каримда «Сизлар учун Аллоҳдан ўзга соҳиб ва мададкор йўқдир». «Вақтики, Аллоҳ бир қавмга ёмонлик етказса, уни даф этиб бўлмайди ва у қавм учун Аллоҳдан ўзга нигоҳбон йўқдир»⁵⁸, – дейилгани ҳақдир.

Сониян, бундай зиёрат шаръян манъ қилиниб, ҳаром ҳисобланади. Биз бундай зиёратлардан фақат гуноҳ орттирамиз. Аллоҳ Пайғамбарларининг қабрини масжидга айлантирган (у ерда улар намоз ўқийдилар) яхудий ва насронийларни лаънатлади, – дейилган Бухорий⁵⁹нинг «Китоб ал-салот»⁶⁰ ва Муслим⁶¹нинг «Китоб ал-масожид»⁶² ида; яна «Пайғамбарларининг қабрини масжид қилган яхудийларни Худованд ҳалок қиласди», – деган ҳадис ҳам бизга маълум. Ҳушёр бўлинг! Сизлардан аввал ўтганлар Пайғамбар ва авлиёларининг қабрларини масжид қилдилар. Ҳушёр бўлинг! «Сизлар ҳеч кимнинг қабрини масжид қилманг, уларнинг қабрига бориб намоз ўқимангки, мен сизларга буни манъ қиласман», – дейилган Муслимнинг ўша китобида.

Баъзи икромли ўқувчиларимиз айтадиларки, биз авлиёларнинг қабрида матлабимизни ҳосил қилиш учун намоз ўқиймиз, улар Аллоҳ даргоҳида бизнинг матлабимиз ҳосил бўлиши учун шафиъ⁶³ бўладилар. Шу шафиъликни талаб қилиш ҳам улардан бир навъ мадад тилашдир. Бу каби шафиъ келтириб, тилак тилаш шаръян дуруст эмас, балки гуноҳдир. Зеро, Худованди таборак шунинг учун мушрикларга fazab қиласики: «Улар Аллоҳни қўйиб, ўзларига зарар ҳам, манфаат ҳам етказа олмайдиган нарсалар-

га ибодат қиласидилар ва: «Ана ўшалар бизнинг Аллоҳ ҳузуридаги шафоатчиларимиздир!» — дейдилар...»⁶⁴ Бошқа ўринда эса мушрикларнинг шу ишини ушбу тариқа ҳикоя қилиб, рад қиласидики: «Шафоат қилиш фақат Аллоҳгагина хосдир, бандасининг унинг изнисиз бирорни шафоат қилишга ҳаққи йўқдир»⁶⁵.

Бу оятлардан икки нарса маълум бўладики, бири мушриклар бутларини Худо деб атамас, балки шафоатчи ва воситачи деб билардилар. Бас, биз ҳам фалон-фалон авлиёларни шафоатчи деб гумон қилиб, таъзим қилсак, муваҳҳид⁶⁶ ва мушриклардан қандай фарқимиз қолади? Сониян, шафоат сифати фақат Аллоҳга хос экан. Мусулмонларнинг бу тариқа эътиқод қилишлари жоиз эмас, айтганларимизнинг ўзи бунга улкан далиллар. Бухорийнинг «Китоб ул-ҳаж»⁶⁷ ида Ҳазрати Умардан шундай ривоят бор: «Бир куни ҳаж маросимида ҳажарул-асвад⁶⁸ ни (қора тошни) тавоғ қила туриб, ҳазрати Умар шундай деган эканлар: «Эй ҳажар-ул асвад! Сен бир фойдаси ҳам, зарари ҳам тегмайдиган тошсан. Агар Пайғамбар сени ўпганини ўз кўзим билан кўрмаганимда, ҳеч қачон сени ўпмаган бўлар эдим».

Бу каби зиёрат ва восита қилишлик бизни икки дунё саодатига етакламайди. Унга етишиш учун ўзимиз ҳаракат қилишимиз керак. Бизда икки дунё саодатига етишиш учун майл бор экан, қай йўл ва усул билан унга етишиш мумкин? Бу саволнинг жавоби жуда осондир. Бахтга қарши, биз уни шу кунгача қулогимизга олмаганимиз, икки дунё саодатига эришиш учун эса виждан амру вазифаларини адо этишимиз зарурдир. Виждан амри нимада? Бу — кишиларнинг ўзларига юкланган вазифа ва мажбуриятларини замон ва ўринга қарамай вижданан ва сидқидилдан бажаришлариdir. Виждан амри вазифалари ичida ахлоқий вазифалар мухимдир. Ахлоқ вазифаларини уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Вазойифи нафсия. 2. Вазойифи оила. 3. Вазойифи инсония. Бу уч қисм бир-бири билан шу қадар боғлиқки, бирига халал етса, бошқасида ҳам қусур намоён бўлади. Бу учала қисмни китобимизда бир-бир баён этамиз.

Натижа: 1. Аллоҳ, бизни барча маҳлуқлар каби бошқа жинслар манфаати учун эмас, балки икки дунё саодатига етишиш учун халқ қилган. 2. Дунё саодатини охират учун, охират саодатини бу дунё учун тарк этиш нотўғридир, бизга

икки жаҳон саодати даркор. 3. Икки жаҳон саодатини эса саъӣ-ҳаракат билангина топиш мумкин. 4. Саъӣ-ҳаракатсиз дуодан фойда йўқдир. 5. Авлиёлардан мақсад раво бўлишини тилаш фойдасизлигидан ташқари яна гуноҳ ҳамдир.

ВАЗОЙИФИ НАФСИЯ

Вазойифи нафсия – бу инсонни муҳофаза этиш ва тараққий топиши учун бажарилиши лозим бўлган вазифалардир, яъни инсон ўз нафсини (чунки бу одамийлик заруриятидир) камол топтириш даражасига етказиши лозим. Нафс камоли бу одамнинг ҳам ўзига ва ҳам ўз ҳамжинсларига фойда ва нафъ келтиришидир. Агарда нафс солиҳ амалларга улфат ва яқин бўлса-ю, ёмон (қабих) ишлардан нафратланса, шунда нафс камолининг марта-баси ҳосил бўлгай. Дини мубини ислом қўпроқ шу маънига аҳамият беради. Ҳазрати Парвардигор Куръони каримда «амали солиҳ»ни иймон билан ёнма-ён зикр этади. Ҳатто аксар муҳаддис олимлар «амали солиҳ»ни иймоннинг бир жузъи, дея эълон қилганлар. Шунинг учун ҳам нафсни камол топтириш даражасига етиш биз мусулмонлар учун нафақат ахлоқ фарзи, балки дин фарзларидан ҳам ҳисобланади. Нафсимизни солиҳ амаллар билан улфат бўлиши учун нафсоний кучларимизни ислоҳ этишимиз лозим, акс ҳолда ҳеч қачон нафсимиз солиҳ амаллар билан улфат ва яқин бўлмайди.

Нафсоний қувват учга бўлинади: 1. Ақлий қувват. 2. Шаҳвоний қувват. 3. Фазаб қуввати. Ақл қувватини ислоҳ этишда шундай ҳикмат борки, унинг фойдаси ҳақни ботилдан, қабоҳатни эзгуликдан, манфаатни заардан фарқ эта билишдир. Шаҳвоний қувватни ислоҳ этиш натижасида *иффатга* эришилади. Иффатнинг самараси саломатлик, ақлнинг ўткирлиги, қад-қоматнинг кўркамлиги, яхши амаллар ва ёмонликлардан чекинишда кўринади. Фазаб қувватини ислоҳ этиш *шижоатга* олиб келади. Шижоатнинг фойдаси инсоний шарафни ҳимоя этишда, миллат иззати ва нафс муҳофизатида кўринади. Агар инсон ана шу уч қувватни яхшилаб ислоҳ этса, яна бир фазилатга соҳиб бўлади. У эса *адолатдир*. Шуларни эътиборга олиб ахлоқ олимлари нафс фазилатини тўртга бўлганлар: 1. Ҳикмат. 2. Иффат. 3. Шижоат. 4. Адолат.

Буларни жой-жойларида муфассал арз қиласми. Аввал ҳикмат ва унинг фойдаси ҳақида сўзлаймиз. Ҳикмат фазилати ақл қувватининг ислоҳи натижасида бўлади ва ақл қувватининг ислоҳи илм ўрганиш билан мумкиндири. Шунинг учун қуида биз ақл ва илм ҳақида муфассал баҳс қиласми, тики ҳикматнинг қай даражада аҳамиятлилиги ўз-ўзидан маълум ва намоён бўлсин.

АҚЛ

Шуни билиш лозимки, Аллоҳнинг энг буюк неъмати ҳам, икки дунё саодатига бошлагувчи ҳам ақлдир. Юқорида биз батафсил баён қилганимиздек, одамзод маҳлуклардан жисман кичик ва куч жиҳатидан заиф қилиб яратилган бўлса ҳам, аммо ҳазрати Холиқи ҳаким инсонни улардан улуғ ва қувватли қилиб яратган. Чунки инсонга ҳаёт майдонининг ягона қуроли бўлган АҚЛни берган. Одамлар даставвал даррандалар ҳужуми, иссиқ-совуқ, очлик ва чанқоқликдан ҳамиша кўрқиб, азоб чекиб изтиробда яшардилар. Бориб-бориб ақл йўлбошчилигида ҳаммадан устун ва голиб чиқдилар. «Инни жоилу фил арзи халифатун»⁶⁹ мазмунидаги ояти кариманинг ҳукми билан инсон ер юзининг мутлақ сultonига айланди. Агар маозоллоҳ⁷⁰ ақл бўлмагандан инсон ҳаёт майдонида мағлуб бўларди. Мағлубият ва чекиниш эса йўқ бўлишнинг биринчи поғонасири. Натижада инсон нобуд бўларди ва олам саҳифаларида одамдан ном-нишон ҳам қолмасди. Шундай экан, «дунё саодатининг раҳбари» ақлдир.

Арабистон ерлари бутпарастлик зулматига фарқ бўлиб кетган замонларда ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом Аллоҳ томонидан расуллик мақомига эришгандан сўнг у арабларни ақлий далиллар билан Худои воҳид – ягона Аллоҳ ибодатига далолат этди. Уларнинг ёлғон ва хато эътиқодларини тўғри ва қатъий сўзлар билан инкор этиб, ботилга чиқарди. Улардан баъзилари дарров расолатпаноҳга ишониб, ота-боболарининг динларини тарқ этдилар. Булар хулафои рошидин⁷¹ ва баъзи асҳоби киромийлар⁷² эдилар. Ажабо, булар нима учун бир неча минг йиллик динларини тарқ этиб, ислом динига кирдилар.

Ҳазрати Расули акрамдан улар пулу мол ёки мансаб талаб қилдиларми? Асло. Ёки Пайғамбардан кўрқдилар-

ми? Йўқ. Ёки ислом душманлари айтганларидек, ҳазрати Расул алайҳиссалом сохта Пайғамбар эди-ю, улар унинг шериклари бўлганми? Ҳеч қачон... Шундай экан, нима учун улар қадимий динларини тарк этдилар?

Жавоб: Сабаби шу эдики, ислом ҳақ дин бўлиб, уларнинг эътиқодлари ботил эди. Улар ёлғондан ҳақни ажратиб, ёлғонни тарк этдилар. Хўш, ҳақиқатни ёлғондан қандай қилиб ажратиб олдилар? Албатта, ақл воситаси билан!

Абужаҳл⁷³ ва Абулаҳаб⁷⁴ га ўҳшаган араблар ҳазрат Пайғамбар таклифи ва даъватларини рад этдилар, зеро ҳasad ва адovat уларнинг ақл ва тафаккур ойналарини қоплаб олган эди, улар ҳақиқат ва ёлғон фарқига бормадилар ва жаҳолатда қолдилар. Худо кўрсатмасин-у, ақл бўлмаганда ё одамларнинг ақллари ҳasad ва адovat зулматида қолиб кетгандা эди, бирон-бир одам ислом динини қабул қилмаган ва бугун ер юзида милийўн-милийўн мусулмон ҳам бўлмаган бўларди. Шундай экан, охират саодатининг раҳбари ҳам ақл экан. Дунё ва охират саодатига бизни бошловчи нарса, албатта, Аллоҳнинг энг буюк неъмати – ақл бўлади. Модомики, одамлар ва маҳлуқлар ўртасидаги фарқ шу саодати дорайнга етишишда экан ва икки олам саодатига ақл бошлар экан, айтиш мумкинки, агарда ақл бўлмаганда одам бундай саодатга мусассар бўлмасди ва ночор маҳлуқ даражасига тушарди. Дини мубини ислом фақат ақлга буюк мартабани берган. Агарда Куръони каримни мутолаа этсангиз, ҳар саҳифасида ақлга, идрок ва тафаккур қилишга амр этилганлиги, мушрикларни эса ақлсизлик ва фикр юритмасликлари учун мазаммат қилинганини кўрамиз. Жумладан, «Аллоҳ ўз оятларини одамларга баён қилади, токи улар тафаккур этсинлар»⁷⁵.

«Аллоҳ ўзининг ҳукмлари ва далилларини баён қилди, токи сизлар тафаккур ва тааққул (идрок) билан фарқ қилинг»⁷⁶.

«Аллоҳ осмондан ёмғир юбориб, куруб ётган ерларни кўкаламзор қилди. Шунинг ўзи оқиллар учун Аллоҳнинг борлигига етарли далиллар», – дейдилар⁷⁷. Бу оятдаги «фурқон» сўзига баъзи муфассирлар «Куръон» деб шарҳ берганлар, лекин бу тафсир тӯғри эмас, зеро оятнинг боши «Назала алайка ал-китоб»дан мурод Куръондир⁷⁸ деган маънини ифодалайди. Агарда «фурқон» сўзининг маъноси ҳам «Куръон» бўлганда такрор келарди, бундай такрорлар

Куръони каримнинг балоғатидан далолат бермайди. «Фурқон» сўзининг маъноси «фарқ этувчи»дир. Масалан, «Вама анзална ала абадна явм ал-фурқона»⁷⁹ деган оятдан мурод ёмон озуқадир. Бу оядта «фурқон»дан мурод ақлдир, ақл ҳақни ботилдан ажратади. Бу ҳолатда оятнинг маъноси қуйидагича бўлади: «Эй Муҳаммад! Аллоҳ Куръони каримни сенга нозил қилди, ундан олдин Таврот ва Инжилни нозил этган эди. Буларнинг ҳаммасини одамларга ҳидоят учун юборди, одамларга ақл берди, ақл орқали ҳақ бўлган китобларни юборди, токи шу китобларга қараб ёлғон ақидаларнинг фарқига борсинлар. Шу китоблар ҳидоятига ва ўз ақлларининг далолатига илтифот этмайдиганлар эса қаттиқ азобга гирифтор бўладилар».

«Худо унга ақл ато этган киши нажот топади» («Жомеъ ус-сафир»дан). «Ҳар бир ишнинг фатвосини ақлинингдан сўра, гарчи муфтийлар фатво берсалар ҳам (яъни муфтийлар фатволарини билиб-бilmай ижро этмагин)». «Савоб иш – бу ақл рози бўлган ва виждан ундан сокин бўлган ишдир. Гуноҳ эса бу ақл ундан рози бўлмаган ва виждан ундан азоб торганидир. Агар муфтийлар сенга фатво берсалар ҳам», – дейилган «Ал-жомеъ ус-сафир»да.

Энди сўзни фазилати ҳар бир кишига маълум бўлган ҳужжат ул-ислом Фаззолий⁸⁰га берамиз. Жаноби имом «Мезонул-амал» («Амаллар тарозиси») номли китобида ақлнинг шарафи ва буюклигини бир мақолада баён қилади. Имом сўзларини мухтасар келтирамиз: «Инсонийликнинг энг шарафлик ва буюклик даражаси унинг ақлидир. Ақлнинг шарафи ва азиматига ҳам ақлий, ҳам нақлий ва ҳиссий далиллар мавжуд. Аллоҳ ҳамма маҳлуқотлардан олдин ақлни яратиб, деди: «Яқин кел». Ақл яқин келди. Деди: «Орқага кет!» Ақл орқага борди (яъни фармонбардор эканлигини кўрсатди). Кейин Аллоҳ деди: «Эй ақл, жалолим ва иззатим ҳаққи қасамки, сендан карамлироқ маҳлуқ яратмадим. Мен одамларни сен сабабли забт эта-ман, савобларини ва азобларини бераман».

Ақлий далил қуйидагича: Ақл саодати дорайнинг ягона раҳбаридир, шунинг учун у, албатта, аъзам ва шарафли бўлади. Ақл орқали инсон Аллоҳнинг халифасига айланди. Ақл орқали одам Аллоҳга яқинлашди, унинг ҳидояти орқали ўз динларини комил этди. Шунинг учун ҳазрат Пайғамбар айтадики, «кимнинг ақли йўқ экан, демак,

дини ҳам йўқ». Бошқа жойда буюради: «Ҳеч бир кишининг мусулмонлигига унинг ақлинин текшириб туриб хурсанд бўлманг». Ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом ҳазрат Али разияллоҳу анхуга буюрганки, агар одамлар ҳайрат мақомлари орқали Аллоҳга яқинлашсалар, сен ўз ақлинг воситасида яқинлик пайдо қил, токи бу дунёда одамлар орасида ва охиратда Аллоҳ ҳузурида мартабанг улуф бўлсин.

Ҳиссий далил шуки, инсон маҳлуқларнинг энг заифи бўлса ҳам, маҳлуқларнинг энг кучлиси ҳам ундан кўрқади. Инсонни ҳамма маҳлуқотдан ҳам ғолиб ва сарафroz этган қувват ақл бўлади. Имом Фаззолий «Иҳё ал-улум»⁸¹ китобида ҳам ақлнинг шарафи ва азимати ҳақида мақола битиб, уни ҳадис ва оятлар билан исбот этган.

Афсус, рисоламиз ҳажмига бу мақола сифмайди, бўлмаса уни бу жойда келтириб, муҳтарам ўқувчиларимизга ҳавола этардик. Жаноби Имом ақлнинг шарафини исботлаш учун санаб ўтган ҳадисларнинг иккитасини шу ўринда келтирамиз. Ойша разияллоҳу анху айтадиларки, ҳазрати Расули акрамдан сўрадим: «Ё Расулуллоҳ, бу дунёда одамнинг фазилати қай нарсада намоён бўлади? Дедиларки: «Ақлда». Яна сўрадим: «Охиратда-чи?» Яна «Ақлда!» деб жавоб бердилар.

Абу Саид ал-Хадрий⁸² дан ривоят қилинадики, Пайғамбар алайҳиссалом айтганлар: «Ҳар бир нарсанинг такягоҳи (сүянчиги) мавжуд, мӯъминларнинг такягоҳи уларнинг ақллариидир. Демак, уларнинг ибодатлари ҳам ақлларига яраша бўлади. Эшитмадингизми, фожирлар дўзахга дохил бўлган вақтларида айтадиларки, агар биз ҳақ сўзларни эшитиб, ақлимизни ишлатганимизда бутун дўзахилар орасида бўлмаган бўлар эдик».

Энди яна мақсадимизга қайтсак. Шу муқаддимадан ақлнинг Аллоҳ ато этган шариф неъмат, Аллоҳга яқинлаштирувчи восита ва икки дунё саодатига етакловчи эканлиги маълум бўлди. Аммо ақл ўзи қанақа бўлади? Ақл икки хил бўлади: 1. Ақли фитрий. 2. Ақли касбий. Ақли фитрий – бу Аллоҳнинг инсон табиатига аввалдан берган ақлидир, яъни ҳар бир фард (индивид) аввалдан ҳақиқатни билиши мумкин. Аммо ақли касбий илм олиш ва тажриба ортириш жараёнида ҳосил бўлади, яъни одам ўзининг фитрий-табиий ақлинни илм қоидалари ва тажрибалар асосида кенгайтириб, зийнат берса, ақли касбий ҳосил қиласди.

Масалан, бир эмизикли гўдакка эътибор берсак. Бу гўдак янги туғилган пайтида ҳам ёзиш истеъодига эгадир, лекин амалда ёзомайди. Бориб-бориб у улғаяди, саъй-ҳаракат қиласи, фитрий истеъоди кучини ҳаракатга келтириб яхши котиб бўлади. Ақли фитрий ва ақли касбий масъалалари ана шулардан иборат. Ҳар ким фитратан ҳақиқатни билишга қодир бўлади, лекин билим билан туғилмайди. Агар жаҳду ҳаракат қилиб ва илм ўрганиб тажриба ҳосил қиласа, ақли касбий соҳиби бўлиши мумкин.

Натижа: Ҳар бир киши солиҳ амалларга машғул бўлиши лозим. Солиҳ амаллар эса ахлоқий фазилатларни тарбиялаш билан бўлади. Ахлоқ фазилатлари тўрт асос: ҳикмат, иффат, шиҷоат, адолатдан иборат. Ҳикмат ақлий қувватнинг ислоҳи натижасидир...

Энди биз илм, таҳсили илм ва унинг фойдалари ҳақида суҳбат қиласиз. Сизларга маълумки, одамларнинг ҳаёт foялари бу икки дунёнинг саодатидир, унга бошловчи эса ақли комил экан. Шуни ҳам билдики, (киши) касбий ақлнинг таҳсили, унинг тарбияси орқали комил ақлга эришиш мумкин. Бас, илм олмоқ ва таҳсили илм қилмоқ зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Ўз ақли ёрдамида икки дунё саодатига етмоқчи бўлган одам таҳсили илм қилмоқдан бошқа чораси қолмайди.

Зотан, мукаммал динимиз ислом, биз эса унинг фармонларини бажармоқча мажбурмиз, бизга илм олишни амр этиб: «Жоҳиллар билан олимлар баробар бўла олмаслар»⁸³ деган (Куръони каримда). Қози Байзовий бу оятни икки хил тафсир қиласи. Аввал калиманинг тўғри маъносини келтиради, бунда оятнинг маъноси шуки, агар одам олим бўлса, Аллоҳдан кўрқади (зеро, кўркув барча нарсанинг асли ва файри аслини фарқлаганда пайдо бўлади). Сўнг бу калимани кўчма маънода ўқийди, яъни бунда, албатта, Аллоҳ олимларга таъзим қиласи (яъни уларни улуғлайди), деган маъно келиб чиқади. Шу ҳар икки тафсирни қай бирини ихтиёр қилсангиз ҳам илмнинг иззату шарафи ва ҳақиқий уламоларнинг юқори мартабада эканликлари кўз олдингизда зоҳир бўлади...

Эй Муҳаммад, «Ё Раббим, менинг илмимни зиёда қил!» – деб айт⁸⁴. Диққат қилинг-а, Аллоҳ, ўз ҳабибига «илм талабини қил» деб амр қилмоқда. Бундан ҳам юқори шарафга эга бўлган нарса бўлса, айтинг-чи, ўша нима

экан?! «Илм олишнинг камайиб кетиши, жаҳолатнинг ўрин олиши, ҳамир⁸⁵ ичишнинг авж олиши, зинонинг қўпайиши қиёмат аломатлариданdir», – дейилган Имом Бухорийнинг «Китоб ал-илм»⁸⁶ ида. Ҳазрати Расули акрам алайҳи-васаллам шу ҳадисда яна изҳор қилдиларки, оламнинг низоми ва интизоми ҳам ақл бўлмаганида хароб бўларди деб...

Ҳар ким илм талабида йўлга чиқса, Худованд унга жаннатга йўл очади. Ёки: «Эҳсонларнинг энг мақбули мусулмон кишининг илм олиши ва мусулмон биродарига илм ўргатишидири», – дейдилар Набий алайҳиссалом. Бу ҳадиси шарифни эса Али ибни Абутолиб (Анас ибни Молик⁸⁷), Ҳусайн ибн Ос⁸⁸, Ибн Умар⁸⁹, Ибн Масъуд⁹⁰ ва Абу Сайд⁹¹ ҳазратлари, Аллоҳ улардан рози бўлсин, ривоят қилганларки, Пайғамбар (с.а.в.) «Мен илм фазилатини ибодат фазилатидан ҳам ортиқ кўраман», – деб айтган эканлар.

Олимнинг обиддан устунлиги мени орангизда камтарилингиздан устунлигимга ўхшайди, зеро, ҳазрати Худованд, унинг малоикалари, само аҳли ва заминда маскан тутган жамики нарсалар одамларга хайрли илм ўргатган кишига раҳмат айтиб турадилар. Диққат қилинг-а! Ҳазрати Пайғамбар бу дунёда зарбу Зайд⁹² фавфоси ни қилмоқдан бошқа ҳеч бир иш билан шуғулланмайдиганларни эмас, балки одамларни тўғри йўлга бошловчи олимларни мадҳ этарди. Бу ислом динида илмнинг мавқеи нақадар баландлигини кўрсатади ва мўъмин мусулмонлар илм таҳсили йўлида ҳаракат қилишлари лозимлигини исботлайди.

Аммо: «Илмнинг турлари кўп, биз қайси бири билан машғул бўлишимиз жойиз?» – деб айтишингиз мумкин.

Жавоб бераман: ҳақиқатда илм турлари кўп, баъзиларидан нафъ ҳам йўқ. Бироқ мақсадимиз икки дунё саодати экан, бу дунё ва охиратда фойда келтирадиган илмларни талаб қилишимиз, бу дунё ва охиратда фойдаси бўлмаган ишларни тарқ этишимиз лозим. Зеро, «Аллоҳдан фойдали илм талаб қилиб, нафъи бўлмаган илмдан омон қолиш учун Аллоҳдан мадад сўранг», – дейилади ҳадисда.

Энди биз фойдали илмлардан баъзиларини зикр этмоқчимиз. Илм умуман, икки қисмдан иборат: *илми нақлий ва илми ақлий*. Илми нақлий ҳам ўз навбатида диний ва дунёвий илмларга бўлинади. Аввал илми нақлийнинг биринчи қисми бўлган диний илмларни зикр қиласиз.

ТАФСИР ИЛМИ

Маълумки, Куръони карим араб тилида унинг щеваларига мос ҳолда нозил бўлган. Саодат асирида яшаган араблар бу китобнинг таркиби ва жузъий маъноларидан хабардор эдилар. Улар «Куръон» нозил бўлган вақтда яшаганлари учун нозил бўлиш сабабларини ҳам билардилар. Баъзи маъноларни тушунмай қолсалар, дарров соҳибариат алайхиссалом хузурига келиб мушкилотларини, иштибоҳларини ҳал қилиб кетардилар. Шу хусусда Расулulloҳдан эшитганларини ёдлаб ўзлаштириб олардилар. Ҳазрати Пайғамбар вафотларидан кейин ҳам бир муддат шу тариқа Куръони карим ҳукмлари ва маъноларини тушунишга ҳаракат қиласдилар. Лекин, бора-бора ислом уммати тафсир китоблари ва илмига эҳтиёж сездилар. Бунинг бир неча сабаблари бор эди. Биринчидан, араблар, бир томондан, Рум мамлакатлари, бошқа томондан, Ажам ўлкаларини фатҳ этиб, араб бўлмаган ҳалқлар билан аралашиб кетдилар. Тиллари ҳам омухта бўлиб кетди. Шунинг учун ҳам араб оммаси Куръоннинг баъзи маъноларини тушунмай қолди.

Иккинчидан, ислом дини оламга ёйилиб кетди. Рум, Эрон ва Туркистон ҳалқлари тўда-тўда бўлиб дини мубинга кирарадилар. Энди мусулмон бўлганлар араб тилини ўргансалар ҳам Куръон ҳукмларини охиригача тушуниш баҳтидан маҳрум эдилар. Ваҳоланки, ўзларининг муқаддас китоблари бўлмиш Куръони карим ҳақиқатларини билиш орзусида эдилар. Ўша давр олимлари ҳам замон эҳтиёжига эътибор назари билан қарамасликлари мумкин эмас эди.

Учинчидан, ҳалойиқ Пайғамбарнинг муборак забонидан узоқликлари сабаб Расули акрамнинг тарбияси таъсиридан четда қолиб кетардилар. Бошқача қилиб айтганда, одамлар ахлоқ салобатлари ва қалбларининг поклигини йўқотардилар. Ислом уламолари агар баъзи Куръон оятларининг тафсирига айтилган ҳадислар ва хабарлар йиғиб олиниб, китоб шаклига келтирилмаса, ёлғон ривоятлар билан аралашиб, ислом миллатининг таназзулига сабаб бўлиши эҳтимолдан холи эмаслигини тушуниб етдилар. Ана шу учинчи мулоҳаза ислом уламоларини ҳиммат камарини белларига боғлаб, ҳазрат Пайғамбар томонидан Куръон оятларининг тафсири учун айтилган ҳадис

ва хабарларни йифиб олиб, таҳқиқ қилиб китоб шаклига келтиришларига мажбур этди. Лекин бу тафсирлар ҳам Пайғамбар ҳадисларидан иборат эди, холос. Яъни бундай тафсир соҳиблари бирор-бир оят ҳақида ўзлари бир сўз айтмасдилар, балки ҳазрати Расулнинг муайян бир оят ҳақида айтган гапларини ёзиб олардилар. Мазкур тафсирлар ҳадис китобларининг бир тури эди, олимлар бундай тафсирни «тафсир бар ривоят» (яъни ривоят ила келтирилган тафсир) деб атаганлар. Ибн Аббос⁹³ ва «Тафсири Табарий»⁹⁴ шундай тафсирлардан ҳисобланади. Ислом уламолари томонидан яратилган биринчي тафсир ана шу «тафсир бар ривоят» эди. Ислом аҳли бир муддат шу тафсирлар билан қаноатланди. Лекин бора-бора замона ўзгариб, омманинг эҳтиёжлари ҳам ўзгарди. Бир томондан, гайрисаҳиҳ ва мавзули ҳадислар тафсирлар таркибиға кирса, бошқа томондан, ислом маданияти тараққий топиб, сарфу нахв, баён, маоний ва бадиий илмлар ривожланиб, алоҳида фанлар сифатида шаклландилар. Аҳли ислом ўзларининг диний қоидалари ва ҳукмларини ақлнинг муazzам қонунлари асосида татбиқ қилишни орзу қилдилар. Бинобарин, ислом уламолари замона ўзгаришларини назарга олган ҳолда тафсир илмининг аввалги шаклини ўзgartирдилар. Энди улар Куръон маъноларини шарҳлаш учун масъулиятни сезган ҳолда ақлларини ишга солдилар. Ҳар бир муфассир Куръони карим маъноларини лисоний қоидалар ва ақлларининг кучи ёрдамида тафсир қиласдилар. Бундай тафсирларни «тафсир бид-дироят» (ақдий тафсир) дейдилар. Байзовий⁹⁵, Замаҳшарий⁹⁶, «Тафсири ка-бир»⁹⁷ ва ҳозирги кунгача бўлган тафсирлар шундай тафсирлардан ҳисобланади.

Энди кўрайлик-чи, тафсир илмининг таҳсилидан нима фойда бор экан? Биз мусулмонларнинг ҳамма диний аҳкомларимиз Куръони каримда йифилган. Мусулмон эканмизми, Куръони каримга амал қилишимиз вожибdir. Мен юқорида Куръон ҳукмлари бизни икки дунё саодатига етказади, деб муфассал баён қиласдим. Куръон ҳукмларини билмоқ ва уларга мувофиқ амал қиласдим Куръони карим маъноларини тушунишимизга боғлиқдир. Куръони карим маъноларини билмоқ учун тафсир ўқимоқ шарт. Шунинг учун тафсир ўқимоқ ҳам бу дунё ва ҳам охиратда бизга катта фойдалар беради. Бинобарин, тафсири таҳсили бизга

ниҳоятда зарурдир. Афсус, биз туркистонлилар азиз умримизнинг йигирма йилини илм олиш йўлида сарф қиласиз-у, аммо бу шариф фандан баҳраманд бўлмаймиз.

ҲАДИС ИЛМИ

Бу илми шариф икки қисмдан: 1. Ривоятул-ҳадис, яъни ҳадис ривоятлари илми. 2. Диروятул-ҳадис, яъни ҳадис усули илмидан иборатdir. Ҳадиснинг лугавий маъноси «сўз» демакдир, лекин дин уламолари ҳазрати Пайғамбар сўзлари, амаллари тақририни (ёзиб олингандарини) ҳадис деб айтганлар. Масалан, ҳадис китобларини ўқисангиз, Пайғамбар ҳазратлари фалон сўзларни айтганлар, бошқа жойда фалон саҳоба бир иш қилганда Пайғамбар манъ этмай сукут сақладилар, дея маълумот оласизлар.

Ҳадис илми саҳоба ва тобеъинлар замонларида бир мукаммал илм шаклига кирмаган эди. Бу илм олимлари билган ҳадисларини санадлари⁹⁸ билан шогирдларига айтиб берганлар. Шогирдлари ўз навбатида ёдлаб, хотиралирида сақлаганлар. Бора-бора замон ўзгарди, яхудийликдан мусулмонликка ўтган одамлар ўзларининг хурофот ва қадим афсоналарини ҳам Пайғамбар ҳадислари суратида тузиб, одамларга ўқиб берардилар, баъзилари эса шахсий манфаатларини ўйлаб ҳадисларни ўзлари тўқиб чиқардилар. Ислом олимлари бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини тушуниб, иложини қидира бошладилар. Улар саҳиҳ (тӯғри) бўлган ҳадисларни йиғиб, санад ва иснодлари⁹⁹ билан китоб шаклига келтиредилар. Ҳадис илмининг матни юзага келди. Уламолар бунга ҳам қаноатланмай, саҳиҳ ҳадислар мавзули ҳадислар билан аралашиб кетмаслиги учун ҳадис илми усулини ўйлаб чиқдилар. Бу олимларнинг энг буюк ва мўътабари – Абдуллоҳ Мұҳаммад ибни Исмоил Бухорий бўлиб, 194-санада таваллуд топиб, 256 ҳижрий йили вафот этгандир. Имом Бухорий 62 йил муборак умр кечирганлар.

Мазкур имомнинг маноқиби кўпdir. Ҳадис илмининг арбоби Ражъо ибни Маржий¹⁰⁰ «Имом Бухорийнинг фазилати эркакларнинг аёлларга бўлган фазилатларига баробардир», – дейди. Мұҳаммад ибни Исҳоқ¹⁰¹ айтади: «Мен бу кўк гумбаз остида Имом Бухорийдек ҳадис олимини кўрмадим». Олимнинг ҳадислар китоби «Саҳиҳи Бухорий» номи билан машҳур. Имом Бухорий китобида етти минг

икки юз етмишта ҳадисни зикр қўилган, лекин баъзи ҳадислар тақрор келган. Агар ана шу тақрор бўлган ҳадисларни ҳисобидан чиқариб ташласак, тўрт минги қолади. Имом Бухорий шу тўрт минг ҳадисни 16 йил давомида олти юз минг ҳадис ичидан ажратиб олиб китобига киритган». Барча олимлар ҳадислар китоби «Саҳиҳи Бухорий»ни Қуръони каримдан кейинги энг мўътабар диний китоблардан, деб санаб келадилар.

Таажҷублиси шундаки, ўша замонда Бухоро олимлари бу улуғ Имомни коғир деб Бухородан ҳайдаганлар, Имом жаноблари Самарқанд (нинг Хартанг мавзеи)га келиб қайғу ва алам билан вафот этгандар.

Алҳосил, ислом олимлари вақт ўтиши билан илми ҳадисни ривожлантиридилар, бу илмни ўрганмоқ юқорида айтилган далиллар туфайли бизга зарур ва лозимдир.

ФИҚХ ИЛМИ ВА УСУЛИ

Шуни билиш лозимки, бани Одам маданийут-табъ¹⁰²дир, яъни азалдан ўз ҳамжинслари билан бир қишлоқ, қасаба ёки шаҳарларда биргаликда жамоат бўлиб яшашга мажбурдир. Аксар маҳлукларга ўхшаб тоғ ва чўлларда ёлғиз яшаб юриш инсон табиатига зиддир. Кўп маҳлуклар ўзаро ёрдам ва мададга эҳтиёж сезмайдилар. Ҳар қайси маҳлук танҳо ўзи овқатини ёки ётиш жойини топа олади. Мисол учун қушларнинг энг кичиги ва заифи чумчуқни кўз олдингизга келтиринг. Бу ҳақир жонивор кичкина тирноқлари ва заиф қанотлари билан бир умр ўз ҳаётини бирорнинг ёрдамисиз ўтказади.

Лекин биз одамлар уларга нисбатан ҳар қадамда бошқаларнинг мададларига муҳтожмиз. Масалан, дастурхонимиз устида турган мана шу нону чойни олиб кўринг-а: бирорнинг ёрдамисиз шуларга эга бўламиزمи? Ёки булар осмондан тушганми? Асло бундай эмас!

Балки фалон тоҷир бир жойдан темир олиб келган, бир темирчи уни сотиб олиб, тер тўкиб омочу қўш ясаган, бошқа бирор ҳўқиз ва омочни олган, бир неча киши кечакундуз меҳнат қилиб уругни ерга сепган, вақт ўтгач, дехқон буғдойни ўриб, хирмон қилиб, минг заҳмат билан буғдойни майдалаб ун қўилган, бозорга олиб чиқиб сотган, бирор сотиб олиб сўнг фалон нонвойга сотган. Нонвой кўкрагини оловга бериб нон қилиб сотганда сиз уни

олиб келгансиз... Энди сизнинг бир луқма нонингиз учун қанча ҳамжинсларингиз саргардон бўлганлигини тушунгандирсиз?! Агар бошқаларнинг ёрдами бўлмаса, шу нонни қаердан олар эдингиз? Биргина нон эмас, балки кийимкечак, оиласизнинг бошқа эҳтиёжларини ҳам олиб кўринг-а. Қанча одамнинг меҳнати бир нарса учун сарф бўлган! Шуларни эътиборга олиб айтамизки, одамлар табиатан жамият бўлиб яшашга мажбурлар. Барча мамлакатлар, миллатлар, ҳукуматлар шу табиий қонун натижасида майдонга келгандир. Одамлар мамлакат ва шаҳарларда жамоат бўлиб яшаганларидан сўнг қавму жамоаларга бўлиниб кетдилар. Бу қавмларнинг аъзолари бир-бирлари билан муайян муносабат ва муомалада бўладилар. Масалан, мен сиздан фалон миқдорда қарз олганман, сиз молингизни фалон миқдорга сотасиз ва ҳоказо... шундай бўлиши ҳам мумкинки, бу муносабат ва муомала мобайнида бизлар бир-бирларимизга жаҳл қилиб, урушиб ва ҳатто ўлдиришдан ҳам тоймаслигимиз мумкин.

Мошоллоҳ! Бир мамлакат ичida шундай тартибсизлик жорий бўлса, шубҳасиз, бу жамият тарқоқ ҳолга келади ва миллат инқизорга учрайди. Бас, аҳоли ўртасидаги муносабат ва муомалаларни тартибга соладиган қонунлар лозим, токи ўртамизда тушунмовчилик пайдо бўлиб, жамиятимиз паришон бўлмасин. Куръони каримнинг баъзи ҳукмлари ва Наби (с.а.в.) ҳадислари одамларнинг ўзаро муносабат ва муомалаларини тартибга соладилар. Бунинг мажмуасини «муомалот»¹⁰³ дейдилар.

Инсон табиат қонунларининг ҳукми сабаб ҳамиша ўз манфаатларини ўйлайди. Манфаатни таъминлаш учун ҳаракат қилади. Инсофли ва иқтидорли одамлар ўз манфаатларини шаръий (қонуний) йўл билан таъминлашни хоҳлайдилар. Аммо шундайлар ҳам борки, манфаатларини тўғри йўл билан эмас, балки жаҳл, ўғрилик ва ношаръий воситалар билан амалга ошириб, ахлоққа зид ишлар билан машғул бўладилар. Қайси қавм ичida шундай одамлар кўп бўлса, бундай қавм ҳалокатга маҳкумдир. Шундай экан, бундай ишлардан бизни манъ қилмоқ учун қонун лозимдир.

Куръони каримнинг баъзи оятлари ва ҳадислар шундай ношаръий муносабатларни манъ қилиб, гуноҳкорларга жазо белгилайди. Буни олимлар истилоҳан «Уқубот»¹⁰⁴ дейдилар.

Маълумки, одамзотнинг умри чегараланган, ҳамма бирин-кетин ўзини ажал панжасига топширади. Шу тариқа милийўн-милийўн одам ҳар йили ўлимга дуч келади. Одамзот шу талафот ўрнини тўлдирмаса, ерда одамдан насл қолмас эди. Ҳазрати Парвардигори ҳаким бу талафотни таваллуд қонуни билан тартибга солади. Одамлар таваллул ва таносул¹⁰⁵ соясида абадий инқироздан сақланадилар. Улар ўртасидаги эр-хотинлик муносабатлари шу ҳикмат асосида жорий бўлгандир. Бироқ бу иш ўз ихтиёrlарида қолсалар, ўзларининг нафсоний ҳислари боис фасод ва паришонликда қолиб кетадилар. Шунинг учун ҳам одамлар ўртасида муборак никоҳнинг фойдалари жорий бўлган. Никоҳ ҳақида нозил бўлган Қуръони каримнинг баъзи оятлари ва баъзи ҳадиси шарифлар шариат ҳукмларининг «Манкуҳот»¹⁰⁶ мажмуасини ташкил қиласиди.

Одамлар ибтидодан бутунги кунгача бир муқаддас файбий кучга ибодат қилиб келганлар. Башарият жамиятида ибодатнинг кўп фойдалари мавжуд: ҳақиқий ибодат руҳга таскин беради. Ибодат ахлоқни муҳофаза қиласиди. Ибодат оламни низомга киритиш учун мадад беради ва башарият жамиятида унинг мавқеи жуда баланддир, лекин ҳар бир қавмнинг ўзига хос ибодати ва ҳукмлари мавжуд. Ибодатимизнинг шакли ва ҳукмларини тартибга соладиган оят ва ҳадислар «Ибодат» мажмуасини ташкил қиласиди. Аҳли ислом саҳобалар ва тобеъинлар даврида бу тўрт қонунларни (муомалот, уқубот, манокаҳот ва ибодатни) Қуръони карим оятлари ва Наби (с.а.в.) ҳадисларидан келиб чиқиб тузган эдилар, лекин шу хусусда алоҳида китоблари йўқ эди.

Вақт ўтиши билан аҳли исломнинг ижтимоий аҳволи ўзгариб кетди, олимлар замон эҳтиёжидан келиб чиқиб, зарур бўлган ҳукмларни, Қуръон ва ҳадиси шарифдан қиёс¹⁰⁷ ва ижмо¹⁰⁸ усулини ишлатиб китоблар ёздилар, натижада фикҳ илми юзага келди. Мусулмонлар турли хил тушунмовчиликларга дуч келмасинлар деб, уламолар ҳукм чиқариш йўлини кўрсатиши учун фикҳ илми усулини ҳам кашф қилдилар. Бу илмда биринчи бўлиб қалам юргизган олим Ином Шофеий¹⁰⁹ бўлади. Мазкур имом фикҳ илмига оид китобининг муқаддимасида фикҳ усули қоидаларини зикр этиб ўтган.

Бора-бора фақиҳлар бу илмни ривожлантириб, муста-

қил бир илм шаклига келтирдилар. Ҳанафия¹¹⁰ ва Шо-фея мазҳаби¹¹¹ фақиҳлари бир-бирларига муқобил асарлар яратдилар. Шундан маълумки, уламолар фиқҳ илмини замона тақозоси билан тартиб берганлар.

Жамиятда ўзимизнинг ҳақ-хуқуқларимизни билиб муҳофаза қилмоғимиз, ибодатимизнинг қоидалари ва тартиботини билмоқ учун фиқҳ илмига муҳтоҗмиз. Фиқҳ илмини билмоқчи бўлган одам фиқҳ усулини ҳам яхши ўрганмоғи зарур. Зеро, фиқҳ ҳукмларини, фиқҳ усулу қоидаларини ўрганмасдан туриб татбиқ этиш – бу кўр-кўёна тақлиддан бошқа нарса эмас.

КАЛОМ ИЛМИ

Бу дунёда кўз олдимииздан ўтиб турадиган жамики ҳодисалар, коинотдаги рўй берәётган гаройиботлар томошаси бизни чуқур ўй-фикрларга солмаслиги мумкин эмас. Офтоб чўкиб, бутун оламни тун зулмати қоплади, ой чиқиб заминга табассумини таратиб, латиф бир манзара ҳосил қиласди. Баҳор келиб, атроф келинлик либосига бурканиб, сабза-гул ҳид таратади. Қиш етиб келадио буларнинг барчасини супуриб ташлаб, қор кўрпасини ёпади. Инсон ўзига ато қилинган илоҳий неъмат бўлган ақли билан буларни томоша қилишгагина қаноатланмай, балки ушбу ҳодисаларнинг сабабини таҳлил қилиб, қатъий қарорга келадики, буларнинг бари бесабаб эмас, балки коинотнинг устози, бирор-бир Ҳолиқи мавжуддир?! Бу оламнинг яратгувчилик ва коинот устози ким ва унинг жойи қаерда? Шу саволга жавоб беришга инсоннинг ақли ожиз қолиб, одамларнинг баъзи гуруҳлари хатодан ўзларини маҳлуқ-парастликка, одампарастликка, оташпарастликка солдилар. Куръони карим баёнотининг бир қисми шу фикримизни дафъ қилиб, Вожиб таоло¹¹² ва унинг сифатларини бизга баён қилиб беради: «Эй инсонлар, сизларни ва сизлардан илгари ўтганларни тақво эгалари бўлишингиз учун яратган Парвардигорингизга ибодат қилингиз. У зот сизлар учун ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, унинг ёрдамида сизларга ризқ бўлсин, дея мевалар чиқарди. Бас, билиб туриб ўзгаларни Аллоҳга тенглаштирманг. Агар биз бандамизга туширган нарсадан (Куръони каримдан) шак-шубҳада бўлсангиз, у ҳолда шунга ўхшаган биргина сурा келтиринг ва Аллоҳ-

дан ўзга гувоҳларингизни чақиринг, агар ростгўй бўлсангиз»¹¹³.

«Кофирилар гумон қиласидиларки, Аллоҳнинг фарзанди бор деб. Унинг фарзанди ҳам, шериги ҳам йўқдир, агар шериги бўлганда, уларнинг ҳар қайсиси ўзи яратган маҳлуқотлар хайринигина ўйлаб бир-бири билан жанг қиласар, бири ғолиб келардию, олам вайрон бўларди»¹¹⁴.

Куръони карим шу икки оят билан Вожиб таолонинг мавжудлиги ва ягоналиги, шериги йўқлиги тўғрисида таълим бериб, бу ояллар орқали Худованднинг Ҳай(боқий)-лиги, Олимлиги, Эшитувчи ва Кўрувчи, Қодир ва Муридлигини бизга тушунтириб беради. Аммо шу ўринда Куръон ҳукмларини Аллоҳ Расули орқали нозил қилган экан, биз, аввало, ҳазрати Пайғамбарнинг набилигига ва Куръони каримнинг ҳақлигига иймон келтирган бўлишимиз шарт. Бу икки матлабни Куръони карим қўйидаги ояtlар билан исбот қиласди: «Ушбу Куръон Аллоҳдан ўзга бирор томонидан тўқилган бўлиши мумкин эмас. Балки У бутун оламлар Парвардигори томонидан келган ва (ҳақ эканлигига) шак-шубҳа бўлмаган ўзидан аввалги (Таврот, Инжил каби) муфассал китобдир». Ёки «уни (Мұхаммад) тўқиб чиқарган», дейдиларми?! Айтинг (эй Мұхаммад): «У ҳолда агар ростгўй бўлсангизлар, Аллоҳдан ўзга кучингиз етган барча бутларни (ёрдамга) чорлаб, шу (Куръон)га ўхшаш биргина сурат келтирингизлар!»¹¹⁵

Яна бир андиша ҳам борки, башарият доимо шу фикр билан машғулдир; одам ўзининг умри давомида ажал панжасига учраган дўстлари ва яқинларини кўп кўради ва ўзининг ҳам бир куни шунга гирифтор бўлишини тушунади. Сўнг ночор фикр қиласидики, кетгандар қаерга кетадилар? Биз ҳам борсак қаерга борамиз? Бечора одам ана шу матлабни тушунишдан фикри ва ақлини тамоман ожиз топади!

Ҳазрати вожибул-вужуднинг ўзи бу саволга ҳам самовий Китоби орқали жавоб бериб, бизни ҳайрат ва баҳсадан халос қиласди: «Ҳар бир жон фақат Аллоҳнинг изни билан ва аниқ белгилаб қўйилган муддатда ўлади. Ким дунё савобини истаса, унга ўша истаган нарсасини берурмиз. Ким охират савобини истаса, унга-да истаган нарсасини берурмиз. Ва шукур қилғувчиларни муносиб мукофотлаймиз»¹¹⁶.

«Улар айтадиларки, бизни ўлгандан кейин ким ҳам

тирилтира оларди? Айт, эй Мұхаммад, сизни йўқдан бор қилиб яратган Зот», – деб¹¹⁷.

Шу Куръоний ҳукмлар мажмусини «ислом ақойидлари» деб атайдилар. Буларни билиш ҳар бир мусулмон учун вожибdir. Аҳли ислом асри саодатда Ақойиддан Куръони карим ва Пайғамбардан таълим олардилар. Рисолат-пеноҳдан сўнг мазкур ҳукмларни саҳоба олимлар Пайғамбардан қай тарзда таълим олган бўлсалар, шундай қилиб бошқаларга ўргатардилар. Ушбу таълим силсиласи то тобеъинлар даврларигача шу хилда эди. Ҳижрий 100 санага ҳам етмасдан мўътазилийлар¹¹⁸ жамоаси пайдо бўлди ва эътиқод масъалаларини юнонларнинг фалсафий қарашлари билан аралаштириб аср олимлари билан баъзи масъалаларда ихтилоф чиқардилар. Ҳатто ораларида қаттиқ баҳслар ҳам бўлиб ўтди, натижада эса мўътазилийлар ғолиб чиқдилар.

Айтадиларки, эътизолия мазҳабининг асосчиси ва соҳиби Восил ибн Аъто¹¹⁹ деб, лекин бу ривоят саҳиҳ эмас. Бу мазҳабнинг ваъзхони, асосчиси имом Абуҳошим Абдуллоҳ ибни Мұхаммад ибни ал-Ҳанифа ибни Али ибни Абутолиб¹²⁰ бўладики, Ибн Аъто унинг бир шогирди эди. Восил ибн Аъто имом Абуҳошимдан сўнг имом Ҳасан Басрий¹²¹ га шогирд бўлиб, ундан фазлу маърифатни ўрганди. Лекин охирида унинг мажлисига эътиroz билдириб, эътизол (гўшанишин, узлатиј) лақабини олди. Восил ибн Аъто 51 йил умр кўриб, 131 санада¹²² вафот этди. Агар бу киши ҳақиқатан мўътазилий воизи бўлмаганда эди (лекин илгари бўлган эди), аҳли суннат олимлари бу ҳақида баҳс юритмас, эътиқодини рад этмас эдилар. Шундан сўнг мўътазилийлар тоифаси «Калом илми»ни яратдилар. Аҳли суннатга мухолиф бўлган бу эътизол арбобларининг таълимоти ақлий далиллар асосида исботлаб, кенг ва атрофлича тушунтиришдан иборат эди. Эътизол арбоблари ўзларининг матлабларини ақлий далиллар билан исботларди, бинобарин, уларнинг сўзлари ҳар бир эшигувчига таъсир қилиб, маъқул келарди. Аммо аҳли суннат олимлари нақлий далиллар билан мўътазилийларни мулзам қилмоқчи бўлдилар, бу мумкин бўлмасди, чунки одамларда ақлий далилларга рағбат кучлидир. Зотан, Куръони карим ҳам ўзининг матлабларини ақлий далиллар воситасида исбот қиласди. Аҳли суннат эса буни эътиборга олмади, ўзининг

қадимий маслакларидан бош тортди, натижада мағлуб бўлиб, майдонда мўътазилий уламоларнинг ўзлари қолдилар. Мўътазилийларнинг ишлари кундан-кун ривож топиб шу даражага етдики, 220 санада¹²³ имом Аҳмад Ҳанбал¹²⁴ни мўътазилий мазҳабига дохил бўлмагани учунгина халифа Мұтасим Аббосий¹²⁵ амри билан таъқиб қилиб, ушлаб ҳибс қилдилар. Ал-Восиқ Биллоҳи Аббосий¹²⁶ халифалиги замонида (228 сана) аҳли суннат ва аҳли жамоанинг Аҳмад ибни Абу Наср номли улуғ бир олимини халифа амри билан қатл қилиб, калласини Бағдод дарвозасига осиб қўйдилар. Шундан сўнг аҳли суннат ортиқ муҳолифлик қилмасдан хоҳлаб-ҳоҳламай мўътазилий мазҳабини қабул қилди.

Бу мазҳаб камол топиб ривожланиб кетаверди, то шайх Абул Ҳасан Ашъарий¹²⁷ майдонга чиқмагунча ҳеч ким мўътазилийларга ошкор гапира олмасди. Шайх Абул Ҳасан Ашъарий Абу Али Алжабоий Мўътазилий¹²⁸нинг биринчи шогирдларидан эди. 40 йил мўътазилий мазҳабининг тарафдори эди, бироқ бир муносабат билан устози ва унинг ораларида ихтилоф пайдо бўлиб, устози ҳузуридан чиқиб кетди. 15 кун уйдан чиқмай, аҳли суннат ақойидига оид китоб ёзди. Бу китобда мўътазилийларнинг эътиқод ва таълимотини ақлан кескин рад этди. Китобни ёзиб тутатгач, бир куни ҳалқ масjidга тўпланиб турган вақтда файрат билан минбарга чиқиб, тўлиб-тошиб мўътазилия мазҳабининг ботил эканлигини эълон қилди ва ёзган китобини одамларга ўқисинлар, деб тарқатди. Бу муҳим воқеа 300 санада¹²⁹ воқеъ бўлиб, мўътазилий мазҳабига кучли зарба берилди. Шундан кейин мазкур мазҳаб ҳалқ назаридан қолиб, одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб Ашъарий мазҳабини қабул қиласдилар. Шу шайхнинг файрати ва ҳиммати туфайли мўътазилий мазҳаби барҳам топиб, аҳли суннат тазиикдан ҳолос бўлди. Ажабланарлиси шуки, аҳли суннат жамоасининг баъзи бир олимлари ўша вақтда шайх Ашъарийни кофириликда айблаб, қатл қилинишини талаб қиласдилар.

Мазкур муқаддимадан маълум бўлганидек, то 300 ҳижрий йилгача аҳли суннат ақойидларини мудофаа ва муҳофаза қиласдиган илми калом йўқ эди. Илми каломнинг бу қисмини шайх Ашъарий илмий муомалага киритди. Бир муддат шайх Ашъарийнинг ушбу усули аҳли ислом орасида жорий қилиниб равнақ топди, бора-бора ислом ула-

молари юонон фалсафасини калом илмига киритдилар, юонон назариётидаги инкор ва раддиялар туфайли калом илми баҳсталаб бўлиб қолди. Бу тариқа илми каломни биринчи бўлиб имом Фаззолий ёзди. Аста-секин замон ўтиши билан ислом уламолари калом илми таркибиға юонон фалсафаси матлабларини киритиб, мураккаб бир маъжун¹³⁰ тайёрладилар. Бизнинг орамизда машхур ва мўътабар бўлган калом китоби шу қабилдаги асардир.

Энди мақсадимизга қайтсак, калом илми биз учун лозимми ё йўқми? Баъзи бир фақиҳлар калом илми таҳсили ҳаром дейдилар, ҳатто Имоми Аъзамдан¹³¹ ривоят қиласидиларки, у ўғлига калом илмини ўқишини манъ қилган экан. Имом Абу Юсуфдан¹³²: «Калом илми олимларининг орқасидан туриб намоз ўқиш дуруст эмас» деган нақл мавжуд. Имом Шофеъий буюрган: «Мен калом илми олимларини жазолашга фатво бераман». Бошқа кўпгина фикҳ олимлари ҳам шу имомлар изидан бориб, калом илми ҳаққига шу каби ҳукмлар чиқарганлар. Лекин камина юқорида арз этган маълумотга кўра, маҳсус аҳли суннатта тегишли калом илмини имом Ашъарий 300 санада замон тақозоси билан тартиб бериб ёзган эди. Имоми Аъзам 150 санада¹³³, Имом Шофеъий 204 санада¹³⁴ вафот этганлар, бинобарин айтиш мумкинки, бу имомлар имом Ашъарий томонидан замона талабига биноан кейинчалик ёзилган калом илмини кўрмаганлар. Бас, уларнинг танқидлари бу илмга нисбатан эмас, балки улар манъ қилган илм мўътазилий жамоаси томонидан ботил мазҳаб билан тарқатилган ва унинг ривожи учунгина яратилган калом илмидир.

Қани кўрайлик-чи, бугун орамизда жорий қилинган калом илмини ўқишимиз зарурмикан ёки йўқ? Аллома Ибн Халдун¹³⁵ ўзининг машхур «Муқалдима»сида калом илми хусусида узун мақола битиб, шундай холосага келадики, бизнинг замонамиздаги илм толибларига калом илми лозим эмас, зоро, Аллоҳни инкор этувчи даҳрий ва ибтидоий одамлар ҳозирда йўқдир. Калом илми эса шуларнинг фикрларини рад этиш учун вужудга келган илм эди¹³⁶. Агар бу илмни ўрганишдан мақсад мўътазилийлар ва юонон фалсафасини рад этиш бўлса, бунга ҳам ҳожат йўқ, чунки бугунги кунда мўътазилийлар ҳам, Арасту¹³⁷ ва Афлотун¹³⁸ нинг муҳлислари ҳам қолмаганлар¹³⁹. Бундан ташқари қадим сафсаталар ҳикматини эътиборга олган

кимса дунёга келишни хоҳламайди. Аммо бу илмдан мақсад Вожиб таолонинг зоти ва сифатлари, набилик амири ва қиёмат кунини ақлий далиллар ҳамда қатъий ҳужжатлар асосида исботлаш бўлса, уни ўрганиш лозимдир. Энди иккинчи қисм нақлий илмларнинг баёнига киришамиз.

ЛИСОНИЙ ИЛМЛАР

Такрор ва такрор айтдикки, диний ва ижтимоий таълимотимиз Куръони карим ва ҳадисларда мавжуддир. Куръони карим ва ҳадислар эса араб тилидадир. Яна шариъатта оид аксар китобларимизни олимлар араб тилида ёзганлар. Бинобарин, шуларни тушунмоқ ва билмоқ учун араб тилининг сарфу наҳвини ўрганишимиз зарур. Лекин бу етарли эмас, балки Куръони карим маъноларини чукур тушунишимиз учун *балогат илми*¹⁴⁰, *илми баён*¹⁴¹ ва *илми бадев*¹⁴²-ни ҳам билишимиз лозим. Бу илмларни ўрганишимиз зарур эканлигига шак-шубҳа йўқдир. Лекин, шуни ҳам унутмаслик лозимки, бу илмларни ўрганиш шундай (ҳиссий) лаззат олиш учун эмас, балки зарурат юзасидан, олий диний маълумот олиш учун керак бўлади. Араб тилини диний илмларга эга бўлиш учун ўрганиш зарур. Бир умр араб тилини ўрганиб, диний илмларни ўзлаштирумagan одамлар адашғанлардир. Бундай кишилар намоз ўқиш учун таҳорат қиласман, деб, таҳорат билан овора бўлиб, намозини қазо қилган кишига ўхшайдилар.

Энди, ҳурматли ўқувчи, нақлий илмларнинг иккинчи қисмига шарҳ берамиз.

ТАРИХ ИЛМИ

Тарих илми ўтган қавмларнинг умумий аҳволини бизларга ибрат ва дастуруламал қилиб нақл ва муҳокама этади. Бу илм, аввало, икки қисмдан иборат: 1. Муқаддас тарих. 2. Маданият¹⁴³ тарихи. *Муқаддас тарих* – анбиёлар аҳволи ва ҳазрати Пайғамбаримиз сийратларини бизга тушунтиради. *Жамият тарихи* эса уч қисмга бўлинади: 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарих.

Илм ва адабиёт тарихи олимлар ва шоирлар тоифаларини, илмларнинг турлари, даражаларини ва ўрганиш усулларини текширади. *Табиий тарих* маҳлуқотларнинг истеъдоду қобилияти ва жонзотларнинг хосиятлари ҳақида маълумот беради.

Сиёсий тарих икки қисмдир: 1. Умумий тарих. 2. Хусусий-маҳаллий тарих. Умумий тарих оламнинг яратилиш вақтидан ҳозиргача дунёда пайдо бўлиб йўқ бўлган давлатлар, халқу миллатлар, уларнинг ҳаёт кечиришлари, тузумлари, йўқолиб кетиш сабаблари ҳақида фикр юритади. Хусусий тарих бир давлат ёки халқ тарихининг пайдо бўлиб, инқизога учраш сабабларини ўрганади. Тарих жуда қадимий бир илмдир. Юнонлilar энг биринчи бўлиб тарих ёзган қавмлардан ҳисобланади. Ислом зухур топиб тараққий эттандан сўнг уламоларимиз бу илмда ҳам анча саъй-ҳаракат кўрсатиб китоблар ёзганлар. Ҳатто тарих илмини ислоҳ қилиб фойда баҳш этувчи фанга айлантирганлар ҳам мусулмон олимлари бўладилар. Аҳли исломларнинг тарих илмида ҳам маҳоратлари юксак бўлган, улар фойдали ва қимматбаҳо, тарихга оид асарларни ёзиб қолдирғанлар. «Тарихи Абулфидо»¹⁴⁴, «Тарихи Ибн Халдун»¹⁴⁵, «Тарихи Табарий»¹⁴⁶ шулар жумласидандир. Шу учта муаззам китоб ҳам араб тилидадир. Бу асарларни фарангликлар (оврўпаликлар) ўз тилларига таржима қилганлар. Қайси миллат яшашни (равнақу тараққиётни) истаса, тарихини билиши лозим бўлади. Зеро, тарих бир кўзгуга ўхшайди, ҳар бир қавм ўзининг аҳволи ва ижтимоий ҳаёт қоидаларини унда кўриб, яхшини ёмондан фарқ қиладиган бўлади. Равшанроқ тушунтиrsак, яъни қайси миллат юксалиш фикрида бўлса, ўтган қавмлар тарихига мурожаат қилади, уларни ҳалокатга етказган сабабларни билиб, уларни тарқ этиб, бирон-бир миллатнинг ривожи ва тараққиётига сабаб бўлган қонунлар бўлса, уларни қабул қилади. Шунинг учун ҳам Ҳақ жалла ва аъло Куръони каримнинг бир қисмida ўтган қавмларининг тарихини беради. Агар бу илмда зарар бўлганда эди, Худованди карим Куръонда унга жой бермасди. Тарих илмининг зарурлиги ҳақида мана шу оятни келтиришимиз кифоя қилади: «Эй Мұҳаммад, уларга тарихдан ҳикоя қил, токи ўтган қавмлар ҳақида (одамлар) билиб олиб, ўйласинлар ва ибрат олсинлар»¹⁴⁷.

ЖЎГРОФИЯ

Жўғрофия – ер юзи ва ундаги аҳолининг аҳволини ўрганади. Бу илм ҳам жуда қадимдир. Ислом уламолари уни юнонлillardan ўргандилар. Кўп олимлар жаҳд ва ҳаракатлар қилиб бу илмни ислоҳ этиб ривожлантирилар. Ис-

лом уламоларининг баъзилари бу илмнинг ривожи ва таракқиёти учун Бағдоддан Чингача саёҳат қилиб, маълумотлар йигиб бу илмни бойитдилар. Шундай олимларнинг баъзиларини зикр этамиш. Аллома Абу Исҳоқ Истахрий¹⁴⁸ 340 йили олам бўйлаб саёҳат этиб, жўғрофия илмига оид «Китобул-ақолим» («Иқлимлар ҳақида китоб») номли асар ёзди. Фаранг олимлари қадимий жўғрофияга оид бу асарни энг мўътабар ҳисоблаб, ўз тилларига ўтирганлар. Ибн Ҳавқал ал-Маъсулий¹⁴⁹ 28 йил саёҳат қилиб 350 йили «Алмасолик ва ал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар») номли хусусий жўғрофияга оид, яъни Арабистон қитъаси ҳақида баҳс юритувчи асарини ёзди. Алломаи шариф Идрисий¹⁵⁰ 493 йили таваллуд топиб, 576 йили вафот этган, жўғрофия илмининг буюк намояндадаридан саналади. Рум, Миср, Андалус, Марокаш, Фаронса ва Ингилитар (Британия)га саёҳат қилиб Сажилиё (Сицилия)га келиб, шу ернинг подшоҳига кумушдан ер куррасини ясад берган ва жўғрофияга оид «Нусҳатул-муштоқ фи ахборил-оффоқ» номли асар ҳам ёзган. Хулласи калом, ислом уламолари жўғрофия фанининг ривожига катта ҳисса қўшганлар, ислом алломаларининг кўплари бу илм билан шуғулланганлар. Биз шуларни зикр этганимиз кифоя.

Энди жўғрофия фани бизга керакми-йўқми деган саволга келсак, шуни айтишим лозимки, биринчидан, бир мулк тижоратини ривожлантириш учун бу илмни ўрганишимиз зарур. Иккинчидан, шу нарса маълумки, одамлар тараққиётга мойил бўладилар. Фитрату ақдлари тақозоси билан икки дунё саодатига ноил бўлиш учун ҳаракат қиласдилар. Шунинг учун ҳам одамлар аксар ҳалқларнинг тарихи, ишлари ва ижтимоий қоидаларини билиб, ўзларига ибрат кўзгуси қилиб оладилар, миллатларнинг таназзул ва йўқ бўлишига олиб келган сабаблардан ҳазар қилиб, қайси қавм майдонга келиб тараққий этган бўлса, шу қавмнинг ривожланиш воситаларини билиб олиб, унинг йўлини танлайдилар. Шуни эътиборга олиб, Куръони мажидда Худованди таоло ва аъло буюради: «Ўтган қавмлар қилмишларининг оқибатини билмоқ учун булар саёҳат қилмайдиларми?»¹⁵¹

«Эй мусулмонлар, албатта, сизлардан олдин қавмлар бўлган, ўрталарида қоида ва қонунлар бор эди, бас, сизлар саёҳат қилинглар. Пайғамбаримиз сўзларига кирмаган қавмларнинг ҳоллари нима бўлганлигини кўринглар»¹⁵².

Шундай қилиб, Аллоҳ таоло бу ояллар билан бизга ибрат олиш учун саёҳат қилишга буюради. Лекин бундай саёҳатларни жўғрофия илмини билмасдан амалга ошириш қийин. Иккинчидан, маълумки, саёҳат ҳар бир кишига ҳам тўғри келмайди. Шунда саёҳатта қодир бўлмаган киши бир жойда туриб Аллоҳ амрини бажараман деса, тарих ва жўғрофияни яхши билиши лозим.

Энди ақлий илмларнинг баёнига ўтамиз. *Ақлий илмлар* инсон фаолияти ва кашфиётларининг натижасидир. Бу илмлар умумий ва хусусий бўлмайди, яъни бу илмлардан бирини насроний илми, бирини мусулмонлар илми деб атаб ҳам бўлмайди. Бу илмлар инсоний илмлар, ҳар бир инсон жинси ва мазҳабидан қатъи назар улардан баҳраманд бўлиши мумкин. Бу илмларнинг умумий ҳайъатини ҳикмат дейдилар, у уч қисмдан иборат. 1. Табиий илм. 2. Риёзий илм. 3. Фалсафий илм. *Табиий илм* ўз навбатида бир неча қисмдан иборат: 1. Табобат илми. 2. Табиий ҳикмат илми. 3. Наботот илми. 4. Махлуқот илми. 5. Маъданлар илми.

ТАБОБАТ ИЛМИ

Бу илмлар мажмуаси инсон аъзоларининг касалликлари ва уларнинг даволаниши йўлларини бизга тушунтиради ва бир неча қисмга бўлинади:

1. Илмул-амроз (касалликлар ҳақидаги илм);
2. Илми муфрадоти адвия (доришунослик илми, дорилар ҳақидаги илм);
3. Илми ташриҳ (инсон аъзоларини ўргатувчи илм, анатомия);
4. Илми ансож (жисмоний тарбия илми);
5. Илми манофеъул-аъзо (инсон аъзоларининг манфатлари).

Илмул-амроз инсонда учрайдиган касалликларнинг шакли ва мушкилотларини ўргатади. *Муфрадоти адвия* илми дорилар тайёрлаш ва уларни истеъмол қилиш ҳақида баҳс юритади. *Ташриҳ илми* инсон аъзоларининг тузилиши, таркиби ҳақидаги фандир. Фарангларнинг бугунги қунда барчани ҳайрон қолдирган жарроҳлик фанлари ана шу илм соясида шакллангандир. *Ансож илми* инсон баданининг тарбияси тўғрисида сўз юритади. *Манофеъул-аъзо* илми эса ҳар бир аъзонинг вазифа ва хизматларини изоҳлаб беради. Тиббий илмнинг мазкур учта қисми бизга очиқ-ойдин

шуни кўрсатадики, Ҳазрати Холиқ инсон вужудидаги ҳар бир зарра ва узвни беҳуда ва бефойда қилиб яратмаган ва қодир Аллоҳнинг ҳикматига иймонимиз комилдир.

Табобат илмини ислом уламолари юонон ва ҳиндлардан олиб, шу қадар ривожлантириб тақомиллаштирганларки, бугунги донишманд фаранг ҳакимлари ҳам уларнинг номларини камоли эҳтиром билан тилга оладилар. Ифтихоримиз бўлган ислом оламининг собиқ табиблари ҳозирги Туркистон табибларига ўхшаб, катта оналаридан ўрганмаганлар, уларнинг табобати ҳозиргиларникига ўхшаб шарбатфурӯшиликдан иборат эмасди, балки табобат илмини таҳсил олиш, тадрис қилиш орқали эгаллаганлар. Уларнинг фикри доим шу илм билан банд бўлган. Табиблар бу соҳада янги бир қашфиёт қилиш, ё янги даволаш усусларини топиш, ё шу илмда китоб ёзиш хаёлида юрганлар. Энди фикримизнинг исботи ва қориларимиз мулоҳазаларини ойдинлаштириш учун машҳур ислом табибларининг баъзиларини зикр қиласиз.

Аллома Абу Бакр Розий¹⁵³ ислом дунёсида табобат илмининг асосчиси ва сардорларидан бири. У 240 ҳижрий санада Рай, ҳозирги Эроннинг пойтахти Техронда таваллуд топиб, илм ва фан таҳсили учун Шом, Ироқ, Андалусия, Мисрга сафарлар қилиб, бир муддат Бағдодда, бир муддат Райдага табиблик қилган. Бухорода ҳам амир Мансур ибн Исмоил саройида бош табиблик қилиб, шу ерда машҳур асарларидан бири «Ал-куношул-Мансурий»ни Амир Мансур¹⁵⁴ номига атаб ёзган. Ҳакимлик илмининг ҳар бир соҳасида маҳорат соҳиби бўлиб, уларга оид китоблар ёзиб қолдирган. Розий чечак ва қизамиққа қарши тиббий тадқиқот олиб борган биринчи табиб бўлиб ҳисобланади, бу қасликларга оид ёзган рисоласи бутунгача Фарангистонда эътиборли ва машҳурдир. Бу аллома 180дан зиёд китоб ёзиб қолдирган. Китобларининг аксари тиб ҳақидадир. Машҳур асарларидан «Ал-ҳовий» (уч жилдан иборат) тиб илми ҳақида, «Ҳайъатул-олам» коинот илмига оид, «Ал-Мансурий» тибга оид китобларини фаранглар ўз тилларига ўтирганлар. Бу машҳур табиб 320 ҳижрий санада вафот этган. Бу олимни ҳам баъзи «азизлар» кофир деб эълон қилганлар.

Абулҳасан Али ибн Ризвон Мисрий¹⁵⁵ ҳам ислом (олами) табибларининг биринчиларидан эди. Отаси бир камбағал нонвой бўлган. Ибн Ризвон Мисрда таҳсили илм

қилиб, аввал нужум илмида маҳоратини тамом кўрсатиб дарс бера бошлади, шу илм орқасидан тирикчилик қилди. Кейин илми тиб таҳсилига машғул бўлиб, замонасининг буюк табибиға айланди. Тиб илми, ҳикмат ва фалсафа илмларига оид 80 адад китоб ёзиб қолдирган.

Ибн Синонинг номи билан қиёматгача фахрлансан арзиди. У 370 йили¹⁵⁶ Ромитан туманида оламга келган. 18 ёшида замонасининг ҳамма илмларини ўрганиб, тиб ва ҳикмат илмида кўли баланд олим бўлган. Худо берган ақлу заковати бунга гувоҳдир. Юздан ортиқ ёзган китоблари нинг аксари тиб ва ҳикмат илмига оиддир. Баъзи асарларини оврўпаликлар таржима қилганлар. Хусусан, «Алқонун» асари яқингача тиббий мактабларида дарслик сифатида ўқитиларди. Бухоронинг баъзи муллароқлари шундай фазилатларга эга бўлган инсонни ҳам кофир деганлар. Сино уларга жавобан айтибди:

*Куфри чу мане газофу осон набувад,
Маҳкамтар аз иймони ман иймон набувад.
Дар даҳр чу ман якеvu он ҳам кофир,
Бас дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.*

Яъни:

*Мани куфрим беҳудаю осон бўлмайди,
Иймонимдек маҳкам иймон бўлмайди.
Даҳр аро танҳо мену у ҳам кофир бўлса,
Бас, даҳр аро бир мусулмон бўлмайди.*

Ибн Сино 428 йили¹⁵⁷ рамазон ойида Ҳамадонда вафот этган. Мусулмонлар орасида табобат илмининг эътибор ва шарафи шу даражада бўлганки, нафақат ислом олимлари, балки Ҳазрати фахри коинот алайҳи афзал-уттаҳхиёт ҳам бу илмга катта аҳамият берганлар.

«Худованд дард берган, илло унинг давосини ҳам бергандир», деган Саҳиҳи Бухорий «Китоб ат-тибб»да¹⁵⁸.

Муслим эса «Ҳар бир дарднинг давоси бор. Қаҷон давосини топса, Аллоҳ изни билан оғият топажак», деб ёзган «Китоб ус-салом»¹⁵⁹ ида.

«Жомеъ ус-саҳиҳ»да (айтилишича) «Ҳазрати Расули акрамдан сўрадилар: «Модомики, ҳар бир иш қазо ҳукми ила содир бўлади, бас, беморларни даво қилиш нимага керак?» Ҳазрат жавоб бердиларки, «Даво ҳам қазо ҳукмидан Ҳудонинг амри билан нафъ беражак», деган ҳадис бор.

Бизда табобатнинг йўқлигидан бечора миллатимизнинг зое бўлиб кетаётгани (турли касалликларга йўликиши) йилдан-йил кўпайиб кетмоқдаки, бу андиша кишини ларзага солади. Минг хил касалликлар орамизда бемалол кўпайиб бормоқда. Жуда кўп ёшларимиз сил ва иситма хужумидан оёқдан йиқилиб, жаҳонни ҳайрон қолдирмоқдалар. Қанчадан-қанча дилкаш гўдаклар шамоллаш ва чечакдан жон бериб, ота-боболарининг юрагини пора-пора қилмоқда. Айниқса, ёз ойларида шаҳарларда ва қишлоқларда даволаниш иштиёқида юрган, иссиғини (иситмасини) табибларга очиб кўрсатаётганларнинг қанчаси ширин жонларидан маҳрум бўлмоқдалар. Муҳаммаднинг юзлаб умматлари жароҳатларига малҳам бўладиган дори орзусидадирлар, уларнинг чеккан нолаи оҳларидан ма-лоикалар қалбига ҳам изтироб тушади.

Сиз бир марта заҳмат чекиб Бухоро қишлоқларини кезиб чиқсангиз, баланд қасрлар, дилоchar манзиллар, фараҳбахш боғлар, жаннатмакон ерларнинг одамсизликдан хароб бўлиб шўразорларга айланиб ётганини кўрасиз.

Нечун ҳам биз бухоролиларнинг аҳволига кўз ёш тўкил-масинки, қачон ҳар бир қозоқ ўзининг туялари, ҳар битта чўпон қўйларнинг ҳисобини, ҳолини билса-ю, бизнинг ҳукуматимиз эса раиятининг сонидан ва ҳолидан бехабар бўлса?! Шунинг учун ҳар йили табобатнинг йўқлигидан зое бўлиб кетаётганларнинг ададини бизга маълум қилмайдилар. Аммо тараққий этган мамлакатларда одат бундай эмас, уларнинг ҳукумати маҳсус дафтарларда раиятнинг сонини ҳисоблаб, таваллуд топган ва вафот этганларни қайд қилиб турадилар. Ҳар йили бу ҳисобларни текшириб, рўзномаларда эълон қиладилар. Агар бу йил ўтган йилга қараганда кўпроқ одам ўлган бўлса, ё туғилиш камайган бўлса, шу давлатнинг катталари изтироб ва хавотирга тушиб, унинг сабабларини қидириб, бартараф этишга тушадилар. Биз бечора бухоролилар ҳар йили ватанимизнинг мингларча авлодини тупроққа топширамиз-у, аммо бир кишининг ҳам юраги куймайди...

«Сизларнинг ҳар бирингиз ўз тобеъларингизга нигоҳ-бондирсизлар. Сизларнинг ҳар бирингиз итоатингиздагилар аҳволи учун Аллоҳ олдида масъулдирсизлар», – деган Бухорий «Китобул-истиҳроз»¹⁶⁰ ида. Шу ҳадисдан маълум бўладики, ҳакимларимиз бу табибсизликдан бизга етаёт-

ган талафотлар учун Аллоҳ ҳузурида ҳисоб берадилар. Бас, бу жиҳатларни тезроқ эътибор назарларига олиб, мамлакатимизни ва миллатимизни табибсизлик балосидан холос қилиш уларга лозимдир.

Биз мамлакатимизда табибларни кўпайтириш хусусидаги фикрларимизни «Ҳинд сайёҳи»¹⁶¹ асаримизда ёзган эдик, бу жойда такрорлашни лозим кўрмадик.

КИМЁ ИЛМИ

Жисмлар ҳақидаги илмдир. Уларнинг табиати ва хосиятларини бизга тушунтиради. Бу илм фаранглар табобат илмининг ҳар бир соҳаларига ҳайратомуз катта дахли бор.

ТАБИАТ ИЛМИ

Коинотдаги жисмларнинг мавжудлик сабаблари ҳақида баҳс қиласиди. Фарангларда юзага келган ва келаётган ҳар бир фан шу илмга боғлиқ. Уларнинг онаси шу илмдир.

ИЛМИ НАБОТОТ

Ўсимликларнинг турли навълари, хосиятлари, уларни ўстириш ва озиқланиши ҳақида баҳс юритади.

МАХЛУҚОТ ИЛМИ

Турли хил махлуклар, уларнинг табиатлари ва хосиятлари ҳақида маълумот беради.

МАЪДАНЛАР ИЛМИ

Маъданларнинг келиб чиқиши, навълари ва хосиятлари ҳақида баҳс қиласидиган илмдир.

Энди кўрайлик-чи, табиий илмларни ўрганиш бизга лозимми ёки йўқ? Асар(имиз)нинг бошиданоқ доим ва такроран айтиб келяпмизки, «Одамнинг ҳаётий foяси икки дунё саодатига эришишдир». Қайси қавм шундай саодатга эришишни хоҳламаса, махлуклардан фарқи бўлмас. Охират саодатига эришиш учун иймони комил ва солиҳ амал даркор, дунё саодати эса саъй-ҳаракатни талаб қиласиди...

Дунё саодатига эришиш учун қандай ҳаракат қилиш лозим? Оврўпа халқларининг аҳволи бизга ибрат бўладир. Улар ниҳоятда тез тараққий йўлига кириб бардам қадам

ташлайдилар; поездлар, тайёралар ишлаб чиқариб, бир ҳафталик йўлни бир неча соатда босиб ўтадилар. Телефрафлари орқали ер юзидағи ахборотни бир кечада билиб оладилар. Олдин телеграф учун ҳам сим ва ёғочга муҳтоҷ эдилар. Бугун эса ҳеч қандай сим ва ёғочсиз кўзга кўринмайдиган воситалар билан олам аҳволидан хабардор бўладилар. Шундай кашфиётларни ҳам кам деб билиб, янги янги ихтиrolарга кўл урадилар. Бизни ҳайрат ва таажжубда қолдирмоқдалар. Уларнинг энг кичик бойлари ҳам бизнинг бойларимиздан ўн баробар кўп бойликка эга. Улар орасида шундай давлатдорлар борки, ҳоҳласалар Бухорни сотиб оладилар. Шунча буюкликларга қарамай, улар билан юзма-юз ўтириб: «Сизлар роса тараққий этгансизлар» десангиз, жавоб берадиларки: башарият ҳали гўдаклик давридадир. Бу тараққиётимиз жуда нисбий, инсон қудрати кўп нарсаларга қодир. Олдинги одамлардан бизнинг фарқимиз шуки, улар ўзларини олим ва иқтидорли деб билган. Бизлар эса шунча таҳқиқ ва тадқиқдан сўнг ўзимизни жоҳил ва ожиз эканлигимизни билдик. Шундай экан, башариятни гўдаклик ва нодонлиқдан кутқариш учун ҳаракат қўлмоғимиз зарур: Оврўпа халқларининг тараққиёт мартабалари шунчалик.

Шу нарса ҳам муқаррарки, инсон инсонлиги учун ҳам ё тараққий этиши лозим, ёки инқирозга дуч келиши даркор. Тараққий йўлидан юрмаган жамоа ўз ҳолида ҳамиша бир хил бўла олмайди, яъни кун сайин кўрсаткичлари пасайиб кетади. Айтишингиз мумкинки, биз бухоролилар тараққиёт йўлига кирмасдан ҳам яшаяпмиз-ку, деб. Жавоб берамиз: ҳаётимиз касалманд одамнинг ҳаётига ўхшайди. Кун сайин жисмимиз заиф ва қонимиз камайиб боради. Шу ҳолда бирон-бир билимдон табиб олдига бориб дору-дармон олмасак, бугун ёки эрта ўлим топишимиизга шубҳа йўқ. Бугун ҳаммага маълумки, биз олам саҳнасида яшаяпмиз. Лекин яна юз йил шундай яшашимиз мумкинлигини ақлан ва амалан исбот қилиб берадиган одам борми? Бир мулоҳаза қилинглар-а, миллатимиздан ҳар йили минглаб одам турли касалликлардан нобуд бўлмоқдалар, наслимишнинг баракасиям қолмаяпти, ҳар йили бойларимизнинг кўпи касод бўлмоқдалар, тижоратимиз ўзгаларнинг қўлига ўтмоқда; ҳар йили минглаб таноб обод ерларимизни шўр босиб, қишлоқларимиз хароб бўлиб, укки-

ларнинг уяларига айланмоқда! «Ховуздан ҳам томчилаб сув олсалар қуриб кетади» деган машхур бир масал бор. Ҳар куни шунча зарар кўра туриб, яна юз йил яшай олишими мумкинлигини ким айта олади? Миллий ҳаёти-миздан ё воз кечишимиз лозим, ёки бошқа миллатлар сингари тараққий қилишимиз керак!

Ажабо, қандай қилиб тараққиётга эришамиз? Тараққиёт йўлини излаб топиш ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Чунки бошқа миллатлар узоқ йиллар тажриба ва тадқиқ этиб башарият учун тараққиёт йўлини очганлар. Улар босиб ўтган йўл билан юришимиз керак. Диққат қилсангиз, уларнинг динларини қабул қилинг, демаймиз. Биз мусулмонмиз ва то абадгача мусулмон бўлиб қоламиз, фақат дунёвий ишларимизни тартибга келтириш учун уларнинг йўлидан боришимиз зарур, бошқа иложимиз йўқ. Сизга ҳам маълумки, тижорату зироат, фабрикалар қуриш, поезд ясашнинг ўрганиш дин ва эътиқодга ҳеч алоқаси йўқ. Улар ҳамма тараққий асбобларини табиий илмлар ёрдамида қўлга киритганлар. Бас, бизга ҳам табиий илмларнинг таҳсили лозим ва зарур. Бундан ташқари айтдикки, табиий илмлар диний эътиқодларимизни ҳам камол дарајасига кўтаради.

«У ерни ёйиқ қилиб яратиб, унда тоғлар ва дарёлар пайдо қилган зотдир. У ердаги ҳар бир мевани иккитадан жуфт-жуфти (яъни, эркак-урғочи) билан яратди, у кечани кундуз устига ёяр. Албатта, бу (мисолларда) тафаккур қиласидиган қавм учун оят-ибратлар бордир»¹⁶². Бошқа оятларни ҳам келтириб, фикримни тушунтиришдан олдин ҳурматли қориларнинг диққатини шу оятнинг бир жумласига жалб қилмоқчиман. Бу шариф жумлаларнинг маъноси шулким, ўсимлик ҳам ҳамма маҳлуқлар сингари урғочи ва эркакдан иборат, бир-бирлари билан қўшилиб ҳомила пайдо қиласиди ва насл беради. Лекин ҳурматли мұфассирларимиз (шарҳловчиларимиз) ўсимликларнинг таваллуди ва таносилини ақлларига сиғдира олмайдилар. Шунинг учун ҳам бу ояти каримани таъвил қилиб, зоҳирий маъносини берганлар. «Завжайн»¹⁶³ калимасини «син-файн»¹⁶⁴ деб тафсир қиласиди. Бу ҳолда ояти кариманинг маъноси қуйидагича бўлади: «Аллоҳ ҳар бир мева ва ўтларни навъ-навълари билан яратган, бири ширин, бири аччиқ бири оқ, бошқаси қора». Ақли солим эгалари озгина диқ-

қат қилиб бу тафсирнинг хатолигини тушунадилар. Аммо наботот илмидан хабари бор одам, яхши биладики, ўтлар ҳам маҳлуқларга ўхшаб урғочи ва эркак қилиб яратилган. Улар бу ояти карима маъносини зоҳирий маъносига қараб чиқармайдилар, бу эса табиий илмларнинг фойдасидандир. Ўз матлабимизга қайтиб бошқа оятларни зикр қиласмиз: «Аллоҳ осмондан сув – ёмғир, қор ёғдириб, уни ердаги булоқларга чашмалар қилиб оқизиб қўйганини кўрмадингизми? Сўнгра у (сув)нинг ёрдамида ранго-ранг экин-тиқин чиқарур, сўнгра у қурур, бас, сиз уни сарғайган ҳолда кўурсиз, сўнгра (Аллоҳ) уни хас-хашакка айлантирур. Албатта, бунда ақл эгалари учун эслатма-ибрат бордур»¹⁶⁵.

«Айтгин, эй Муҳаммад, ерда ва осмонда бўлган ҳикматларни кўриб ва илоҳий қудратнинг камолига иймон келтиринглар»¹⁶⁶.

Шу ояти карима бизга буюрадики, ер ва осмонда мавжуд бўлган илоҳий кучларни тадқиқ қилиб, уларнинг фитрий қоида ва қонунларини кашф этиб, Аллоҳнинг илм ва қудрати камолини мушоҳада этайлик ва шу восита орқали иймонимизни комил этайлик. Табиий илмлар бизларга хилқатнинг илоҳий қонунларини тушунириб, иймонимизни комил қилади.

Бунча гапни ўзи тўқиб чиқаряпти, деб ўйламанглар. Кўпгина ислом уламолари шу хусусда анча китоблар ёзганлар. Лекин бизлар фафлатда қолиб, уларни ўқишдан маҳрум бўлганмиз. Жумладан, фазилатлари ошкор бўлган И мом Фаззолий «Мезон ул-амал» китобининг бир муфассал мақоласида бизнинг мавзуимизни шарҳлаган. Хотирингизни жам қилмоқ учун уни (И мом келтирган оятни) қисқача таржима қиласман. И мом: «Агар сен табиий илмлар воситасида ўзингга тадқиқ назари билан қарасанг: гўшт, суяқ, пай, томирларингни билиб олсанг, хизматингда бўлган жозиба, ҳазм қилиш, мосика (инстинкт), дофия қувваларингни мулоҳаза қилиб кўрсанг, уларнинг вазифалари қанақалигини, қай тартиб ва интизом билан бу вазифаларни бажараётгандарини кўрардинг», – деб ёзади. Ояти кариманинг маъноси шулдир. Бу масалага бир мисол билан шарҳ берамиз. Тасаввур қилинг, икки кишидан бири олим ва фоқиҳ, иккинчиси жоҳил ва саводсиз. Фараз қилингки, уларнинг иккови ҳам И мом Аъзамга эътиқод қўйган. Лекин жоҳил киши И мом Аъзам фази-

латларини бошқалардан эшитиб эътиқод қилган. Аммо фоқиҳ одам И мом сўзларини китобларидан мутолаа қилиб, ҳарфма-ҳарф таҳлил ва тадқиқ қилган, муаллифнинг мартаба ва даражасини мушоҳада қилган. Фоқиҳ одамнинг И мом Аъзамга нисбатан эътиқоди жоҳилга нисбатан кучли ва тўғрироқ эканлигига шак-шубҳа қолмайди. Аллоҳга иймон келтиришда ҳам табиий илмлар уламолари бошқалардан шу билан фарқ қиласидар. И мом Фаззолий сўзлари шу ерда тугайди... Табиий илмларнинг зарурлигига шубҳангиз қолмади деб ўйлаб, мен яна ўз мақсадимга қайтсам...

РИЁЗИЙ ИЛМЛАР

Илмнинг бу бўлими тўртга бўлинади. 1. Ҳисоб. 2. Жабр. 3. Ҳандаса. 4. Ҳайъат.

Ҳисоб илми сонларнинг ёзилиши, санаш, масалаларнинг ечиш усусларини тушунтиради. Бу илмнинг қанчалик зарурлигига ҳеч бир шубҳа йўқдир, зеро биз маданиятли бир халқмиз. Ваҳшийларга ўхшаб тоғу саҳроларда ҳаёт кечирмаймиз. Бинобарин, бир-биримиз билан муюмала, олди-берди қилишга мажбурмиз. Бир жамоанинг муюмала ва олди-бердиси ҳисоб илмисиз тоят мушкулдир. Хусусан, тижоратда ҳисоб илми бўлмаса хатарлидир. Ҳар йили бизнинг тожирларимиз кўраётган заарларнинг бир қисми дафтардорлик илмининг йўқлигидандир, чунки у ҳисоб илмининг бир қисмидир. Бизнинг мамлакатимиздаги кўп тожирларнинг ҳисоб дафтарларини на ўзлари, на мирзалири, на шериклари, алҳосил, Худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳам уларнинг давлатларининг бир қисмини мирзалари ва бошқа бир қисмини гумашталар чўнтакларига урадилар. Бой бобонинг ўзлари эса икки-уч йилдан сўнг ғалвир сувдан қуруқ чиққандек қуп-қуруқ бўлиб, ишдан қўл тортиб уйда ўтириб қоладилар. Биз Бухоронинг қанчадан-қанча тожирларини таниймизки, уларнинг мирзалари бугун хўжайнларидан кўра давлатмандроқ бўлиб юрибдилар! Буларнинг барига ҳисоб илмини ва фароиз илмини билмаслик сабабдир. Фараз илмини ҳисоб илмини билмасдан туриб ўрганиб бўлмайди.

Жабр илми ҳисоб илми қоидаларини умумий ва мухтасар ҳолда ифодалаб, ҳисоб ҳукмларини осонлаштиради. Бу илмни Муҳаммад ибн Мусо¹⁶⁷ деган ислом олимни кашф

этган. Оврўпалилар мазкур илмни мусулмонлардан олганлар. Бу илм ҳисоб илмининг охирги босқичи бўлиб, уни ўрганиш зарурдир.

Ҳандаса. Ашёларнинг шакли, масоҳати, узунлигини ўргатадиган илм. Маданий халқлар бу илмни ҳам билишлари шарт.

Ҳайъат (астрономия) – самовий буржларнинг шакллари, кучи, узоқ-яқинликлари, ҳаракатларини ўрганувчи фан. Ислом олимлари бу илмнинг тараққиёти учун жуда кўп ҳаракат қилганлар. Бу илмни билмоқ инсон иймонини комил қиласди. Ҳатто бу хусусда баъзи уламолар: «Бу илмни билмаганлар илоҳий қудратнинг баркамоллигини тушунмайдилар», – деганлар.

«Кимки ташриҳ илми ва ҳайъатни билмаса Аллоҳни таниб олишда ҳам ожиздир. Зотан, Қуръони карим ҳам шу маънени таъкидлайди», – деб ёзади Имом Фаззолий.

«Осмонлар ва ернинг яралишида ҳамда кеча ва кундузнинг алмашиниб туришида ақл эгалари учун (бир яратувчи ва бошқариб тургувчи Зот мавжуд эканлигига) аломатлар борлиги шубҳасиздир»¹⁶⁸, – дейилган Қуръони қаримда.

Самовий жисмларнинг яратилиши ҳақида фикр ҳосил қилиш ва илоҳий қудратнинг камолини англаш учун инсонга ҳайъат илмини ўрганиш зарурдир.

ФАЛСАФИЙ ИЛМЛАР

Энди ақлий илмларнинг учинчи қисми, илмлар мажмусининг охири бўлган фалсафий илмлар хусусида баҳс юритамиз. Бу илм тўрт қисмга бўлинади: 1) рӯҳ илми; 2) ахлоқ илми; 3) илоҳиёт; 4) мантиқ.

Рӯҳ илми. Ҳазрати Парвардигор бащар тоифасини неъмати азим бўлмиш ақлга мушарраф этган, шунинг баробарида инсоннинг дунё ва коинотдаги ҳамма ҳодисалардан бепарво, лоқайд қолиши мумкин эмас. Одам табиатан ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини тамоман билгиси келади. Масалан, мен бир дўстимнинг ҳузурида ўтирган вақтимда, ўнта бир жойдан муҳрланган мактуб келсао дўстим мендан пинҳона уни ўқиш билан машғул бўлса, мен у мактубнинг мазмунидан бехабар қолиб, тасвирлаб бўлмайдиган изтиробда қоламан. Бундай ҳолат ҳаммада турли хил тарзда содир бўлади. Инсон биргина мактуб-

нинг мазмунини билмаганлигидан шунча изтиробга тушар экан, унинг рўпарасида содир бўлаётган бу дунё ҳодисала-ридан изтиробга тушмаслиги амри маҳолдир. Масалан, ал-ассабоҳ¹⁶⁹ дунёниг бир тарафидан доира шаклидаги бир жисм баландга кўтарилиб, оламни мунашвар қиласди ва бир неча соатдан сўнг бошқа тарафга қараб ботиб кетади-да, дунёни фариблар баҳтидек қоп-қора қиласди. Ажабо, бу доирасимон жисм нима эди? Бу қоронгулик қаердан?

Қиши фаслида ер юзини қаттиқ жисмлар қоплаб, қор ёғади. Кўз билан кўриб бўлмайдиган бир қувват аъзои баданимни титратади. Бир неча ўтин ёқиб, ўзимни оловга тутсам, асли ҳолатимга қайтаман. Бу қандай асрор экан? Кеча тануманд¹⁷⁰ ва соғлом эдим, еб-ичардим. Бугун вужудимда ҳарорат кўтарилган, қўлим ишдан, ўзим ейишдан қолдим. Бу ўзгаришнинг сабаби нимада?

Хулоса шуки, одам ҳар бир ҳодисани кўриб, савол бермаслиги ва унинг ҳақиқатини билиши учун майл, файрати бўлмаслиги мумкин эмас. Шу сабабдан бащарият узоқ йиллардан буён оламдаги ҳодисаларни татбиқ қилиб, ҳосил бўлиш сабабларини билиб, бу саъй-ҳаракатларининг на-тижасида табиий илмлар вужудга келди. Лекин одамнинг мушкулларни писанд қилмас табиати булар билан кифояланмасдан, аввалгидек ҳаракат ва қидирудадир. Масалан, табиий илмлар жумласидан бўлган ташриҳ илми аъзои баданимизнинг тузилиши, таркиби, тартибини бизга ўргатади. Манофеъул аъзо илми эса ҳар бир аъзоимизнинг вазифа ва хизматларини баён қиласди. Бу икки илм бизга одамнинг териси, гўшти, суяк ва томирлари ҳақида баҳс юритади. Агар одам фақат шу тери ва гўштлардан иборат бўлганида эди, мен manoфеъул аъзо илми билан қаноатланардим. Ваҳоланки, шубҳасиз, одамнинг вужудида тери, гўшт ва суяклардан ташқари яна бошқа нарса ҳам борки, бизнинг тириклигимиз ҳам шундан, шу нарса баданимиздан парвоз қилиб чиқиб кетса, жисмимиз сасиб кетган бир лоша¹⁷¹ га айланиб қолади. Бу нарса руҳдир.

Ажабо, бу руҳнинг ўзи нимадир, у қандай ҳолда? Одамлар бу муаммоларни қайта-қайта кўриб чиқиб, тафаккур ва идрок қилиб изланидиларки, бу тафаккорот ва изланишларнинг натижаси «Рӯҳ ҳолатининг илми»дир. Уламолар бу илмни шу хилда тушунтирадилар: *Рӯҳ илми* руҳдаги ўзгаришлар, ундаги ҳодисалар мавзуида баҳс қиласди. Бу илм-

нинг фойдаси нафсни маърифатга етказади, нафс маърифати эса вожибdir: «Сизнинг нафсингизда ҳамма сир ва ҳикматлар мавжудdir, уларнинг ҳар бири вожиб Таолонинг исботига далил ва кифоядир. Бас, нега сизлар ўз нафсингизга тадқиқ назари билан қарамайсизлар?»¹⁷²

«Ўз нафсини таниган одам ўзининг илоҳини танибди. Лекин одам ўз нафсини таниш билан қаноатланмайди. Хотирасига бизга руҳни ким берган, бизнинг вазифамиз нимадан иборат, деган фикрлар келади. Шундай қилиб, илоҳий ақл илми ва ахлоқ илми шу саволлар натижасида шаклланган», – дейди Имом Али¹⁷³.

Илоҳиёт илми Вожиб таолонинг вужуди ва сифатларини бизга ақлан тушунтиради. Албатта, биз Вожиб таолонинг вужуди ва сифатларини ақлимиз билан билишимиз лозим.

Илми қалом ва табиий илмлар хусусида юргизган баҳсларимизда келтирилган оятларнинг ҳаммасидан шуни тушуниш мумкинки, Вожиб таолонинг вужудини ақл кўзи билан билмоқ керак. Мақсадимизни шу бир оят билан исбот қиласиз: «Ахир Парвардигори томонидан аниқ-равшан хужжатга (яъни Куръонга) эга бўлган киши қилган ёмон амали ўзига чиройли кўринган ва ҳавоий нафсига эргашган кимсалар каби бўлурми?»¹⁷⁴ Ушбу оят бизга тушунтирадики, Аллоҳнинг ягоналигини, ваҳдониятини илм орқали, ақл ҳукми орқали билмоқ лозим!

Ахлоқ илми. Ахлоқ башариятнинг ҳақиқий вазифалари ҳақида бизга таълим беради. Одамзод маданий жамоа бўлганликларидан ўзларининг ҳамжинслари билан бир жойда яшашга мажбур. Улар бир-бирлари билан ночор муомала ва алоқада бўладилар. Лекин ҳар ким ўз шахсий манфаатларини юқори қўяди ва алалаксар¹⁷⁵ уларнинг манфаатлари бир-бирларини кига тўғри келмайди, хилоф келади. Масалан, фалончи шахс ўз манфаатини бошқа бир шахснинг зарари эвазига кўради, у шахс эса яна бошқа бир шахс манфаатини ўз зарари эвазига кўради. Бу манфаатларнинг бир-бирига хилоф келиши гина, адоват, ҳасад ва душманликка сабаб бўлади. Шу боисдан одамлар бир-бирларига душман бўлиб, уруш ва жанжаллар қилишиб, икки дунё саодатига эришишдан маҳрум бўлиб қоладилар. Бас, бу ерда одамларни бу хил bemuno sabatliklardan манъ қилиб, ижобий фазилатлардан, инсоннинг бошқа вазифалари ҳам борлигидан таълим бериш учун бир қонун

лозим. Шу қонунлар мажмуаси ахлоқ илмидир. Бас, шундай экан, уни ўрганишга шубҳа қолмаган бўлса керак.

Мантиқ илми тафаккур тарзини ва муҳокама қилиш қоидаларини ўргатади. Маълумки, тафаккур этмаслик ва муҳокама қила билмаслик диний, ижтимоий ва шахсий ҳаётимизга жуда кўп заарлар келтиради. Бинобарин, шу заарларнинг биронтасига дучор бўлишни хоҳламаган одам мантиқ илмини билиши керак. Масалан, равшанроқ арз қилиб айтсан, инсоннинг ҳар бир қилган иши, албатта, бир муҳокаманинг натижаси бўлади, ҳеч бир аҳд, ҳеч бир иш муҳокамасиз ижро этилмайди. Бу матлабимни бир неча мисоллар билан тушунтирум:

1-мисол. Таом емоқчи бўлган одам шундай муҳокама қиласди: «Мен очман, оч одам таом ейиши керак, демак мен ҳам овқатланишим керак».

2-мисол. Хаёлида касбу кор бўлган одамнинг хотира-сига бир муҳокама келади: «Менинг яшашга майлим, ис-тагим бор. Ҳар бир одамга касб лозимdir, демак, менга ҳам касб лозим».

3-мисол. Ибодат илоҳий амаллардан ҳисобланади, илоҳий амрни адо этиш вожиб эканми, бас, ибодат қилиш лозимdir.

4-мисол. Ватан бизнинг валинеъматимиз ва мураббийимизdir, ҳар бир валинеъмат ва мураббийга хизмат қилиш лозим, бас, ватанга хизмат бурчdir.

Айтганимиздек, муҳокамасиз ҳеч бир иш бўлмайди, лекин баъзи бир одат тусига кирган ишларни муҳокама қилишдан одам ғофил қолади. Масалан, оч қолган одам дарҳол таом ейди. Биз келтирган мисолдаги муҳокама миясига келган-келмаганлигидан асло воқиф бўлмайди. Шубҳа йўқки, оч одамда муҳокама ҳосил бўлади, лекин ҳар куни неча бор оч қолиб, неча бор таом ейиши сабабли зеҳни бу муҳокамага одат бўлиб қолган. Шунинг учун у мазкур муҳокамадан бехабар қолади.

Ҳеч бир иш муҳокамасиз бўлмаслигини билганимиздан кейин, нега энди одамлар баъзи носавоб ишларни қилиб, унинг натижасида бирор шахс ё бирор нарса зарар кўради, деган савол туғилади. Мисоллардан билдикки, муҳокама ҳеч бўлмаганда учта қазия¹⁷⁶дан ҳосил бўлади. Биринчи мисолимизни таҳлил этсак: «мен очман» — биринчи событ ва маълум қазиядир; «ҳар бир оч одам таом

ейиши лозим» – иккинчи қазия, бу ҳам маълум нарса. Ва шу икки қазия ўртасида итоат мавжуд. «Шундай экан, мен таом ейишм керак» – бу аввалги қазиянинг натижаси, учинчи қазияядир. Бу қазия олдинги икки қазиядан олдин номаълум бўлиб, улардан кейин маълум бўлган. Қазия – бу бир ҳукм бўлиб, у ҳеч бўлмаганда икки фикр ўртасида пайдо бўлади. Масалан, «мен очман» – бу бир қазияки, «мен» – бу биринчи фикр ва «очман» – иккинчи фикрдир. Бу изоҳлардан маълум бўладики, тўғри муҳокама қилиш учун учта шарт мавжуд бўлади: 1. Фикр ва ҳукмларнинг рост бўлишлиги; бу шартни *исбот* дейдилар. 2. Қазияларнинг тартибини билмоқлик. Бу шартни *истиқомат* дейдилар. 3. *Тартиб* тезлиги.

Хулоса

Шу шартларнинг бири бўлмаса ҳам одам ғалат муҳокама қилиб, хато қиласди ва зарар кўради. Бу матлабимизни бир мисол билан изоҳлаймиз. Мисол исботи бўлмаган кишининг муҳокамаси.

1. Бухорода таҳсил усули бизга оталаримиздан қолган. Оталаримиздан қолган нарсани ўзгартириш нораводир. Бас, Бухорода таҳсил олишни ҳам ўзгартириш нораводир.

2. Бир тўйда 50 минг танга сарфлаш Бухоро бойларининг одати. Бухоро бойларининг ҳар бир одатига риоя этиш мен учун лозимдир. Бас, бир тўйда 50 минг танга сарф қилишим шарт.

Бу икки мисолда биринчи қазия тўғри. Аммо иккинчи қазия ботилдир. Шунинг учун учинчи қазия, ҳукм ҳам ботил бўлади. Ва унга амал қиласа, албатта, зарар кўради. Бунинг чораси тўғри маълумотга эга бўлишдир.

Кейинги мисолдаги муҳокамада истиқомат йўқ. «Баъзи шайхлар валиъуллоҳ¹⁷⁷ дир. Ҳар бир валиъуллоҳга мурид бўлиш савобдир. Бас, ҳар бир шайхга мурид бўлиш савоб». Бу мисолда биринчи ва иккинчи қазиялар тўғри. Лекин, уларнинг тартибида камчилик бор, яъни улар орасидаги алоқа, муносабат, боғланиш йўқ, бу эса учинчи ҳукм учун шартдир. Шунинг учун натижা, яъни учинчи қазия ботил ва ҳар ким унга амал қиласа, зарар кўради. Бу жиҳатдан чораси мантиқни тушунишдадир.

Юқоридагиларга бир даража хулоса қилсак: одамлар бир иш қилсалар, муҳокама қиласидилар. Муҳокамалари

нотўғри бўлса, носавоб ишларни қилиб зарар кўрадилар. Бас, ҳар ким муҳокамаси нотўғри бўлишини хоҳламаса, муҳокамаси тўғри бўлишига диққат қилсин. Унинг тўғри бўлиши учун учта шарт даркор: 1) исбот; 2) истиқомат; 3) суръат.

Исботни ўрганиш учун саҳиҳ маълумот олишни билиш зарур. Истиқоматни ўрганиш мантиқни тушуниш билан бўлади. Ҳар хил илмларни ўрганиб, саҳиҳ маълумотга соҳиб бўлсангиз, мантиқни ҳам тушуниб олсангиз, учинчи шарт *суръат* ўз-ўзидан ҳосил бўлади. Мантиқ илмининг лозимлиги учун шунча изоҳ кифоя қиласди.

Шу ергача нодир илмларнинг асосийларини арз қилдик. Ҳозирги илмлар тамоман буларга ўхшамайди. Маданиятли мамлакатларда таҳсилга сазовор илмлар бисёр ва замон талабига қараб яна кўпаяди, зеро башар тараққиётининг онаси илм ва фандир.

Одамлар тараққий этарканлар, илмлар ҳам кўпаявега ради. Аммо, сиз айтишингиз мумкинки, «биз фақатгина шу наҳв, сарф, мантиқ ва ақойид илмларини ўзлаштириш учун йигирма йил зўр берамиз, шунда ҳам бу тўрт хил илмни тамоман қўлга киритолмаймиз-ку, сен санаган илмларни биз қандай қилиб ўрганамиз?» Жавобим шуки, тўғри, сиз 20 йилда 2–3 та илмларни қўлга киритолмайсиз, лекин маданиятли мамлакатларда бир етти ёшлик гўдак мактабга бориб, 16 йил муддатида буларнинг ҳаммасини ўзлаштиради. Сабаб? Сабаби шуки, уларнинг илм олиш услублари мукаммал, сизники эса ноқис!.. Албатта, шунча илмни ўзлаштириш учун маҳсус усул ва муайян чегара мавжуд. Лекин ҳозирча шулар билан кифояланаман. Агар толеъ менга ёр бўлиб, саодат мададкор бўлса, сизни шу илмлар таҳсили билан машғуллигингизни кўрсам, камоли мамнуният билан бу хусусда ҳам бир мақола ёзиб, бу масъалани сизга арз этаман.

ЧЕКИННИШ

Банда то нафас олар эканман, фарёд уриб таҳсил усулимиздаги нуқсонларни эътиборли арбоблар назарига ҳавола этаман, лекин, билмадим, бахтимга қарши ҳозиргача бирорта одам гапимга қулоқ солмади. Бунинг устига, айтсан, баъзи «ҳақиқатшунослар» мени кофир ҳисобладилар, баъзи соддадиллар эса девона дедилар. Мен бу бўйтон,

ёлғон, бемаъни гапларга парво қилмайман, зеро, бу халқ хизмати йўлида қилаётган ҳаракатларим мадҳу сано, хурмат-эҳтиром, салла-чопон, давлату бойлик, эътибор учун эмас. Балки менинг мақсадим ягона бир нарсаки, мен уни дунёдаги барча нарсадан азиз ва муқаддас деб биламан. У нарса инсоният олдида турган вазифам, бошқача ибора билан айтганда, Аллоҳ розилигидир. Мен буларнинг ҳаммасидан фарёд чекиб, кичигу каттани, яхши-ёмонни ўзимга душман қилиб шу холиқ Аллоҳни розилигини топишдан ўзгани орзу қилмайман, «сен сўзимга хоҳ ишон, хоҳ ишонма».

Лекин мени маъюс ва ғамгин қиласиган ҳолат шуки, илм толиблари, асли менинг мақсадим — уларнинг хушёрлиги; (улар) мендан нафратланиб, хафа бўлиб юрадилар. Чунончи, яқинда («Ҳинд сайёҳи» деган рисолам нашр бўлгандан сўнг) Бухоронинг бир нечта муллаваччалари менга юборган мактубларида сўрабдилар: «Нега ҳамма аҳли илмни ўзингга душман қиляпсан?» Бу саводдан мен таъсиrlаниб, ҳайрон қолдим. Шу учун муносиб мавқеъ борлигида, мен уларга аҳволларини баён қилишни хоҳлардим. Аввало, шуни арз қиласики, менинг ўзим бир камтарин толиби илмман. Фақат илм талаби борки, мулкимда бу фарид меҳнатларимни ортиқ баҳоламадим, кўп кўрмадим ва ўзимни яна шу сарзаминга ташладим. Бас, мени илмнинг ва уламоларнинг душмани деб ҳисобламоқ катта хатодир. Аммо илм толиблари менинг биродаларим ва ҳаммаслакларим. Мен ҳар куни улар орасида юриб, улар билан бирга таҳсил олдим. Бугун ҳам уларнинг тариқидан (йўлидан) четта чиққаним йўқ, зеро, илм таҳсили билан машгулман. Дунёда бирорта виждан ва иймон соҳиби йўқки, ўз биродар ва ҳаммаслакларига бесабаб душманлик қилса. Бу чеккан фарёдларим ва уларга раво кўрган бу маломатларим ҳаммаси дўстлигимдандир.

Мен ҳам улар каби ўқидим, ҳаракат қилдим, оқибат тушундимки, бизнинг таҳсил усулимизнинг ҳеч фойдаси йўқ, балки бора-бора ўз солик¹⁷⁸ ларини катта фалокатларга дучор қилиши мумкин. Ночор ўзимни у ҳолат гирдобидан нажот соҳилига олдим ва ҳаммаслакларимнинг таҳсили учун бел боғладим. Шунинг учун, изтироб билан айтаманки, эй азиз биродарларим, сиз танлаган йўлнинг боши берқдир, қайтинг, токи сизни гирдobi (бу йўл) ҳалок

қилмасин! Ахир инсоф ва андиша лозимдир. Биз туркистонлилар 20 йил муддатида машаққат ва меҳнат қилиб таҳсил оламиз, у таҳсилимиз араб тилида жорий қилиниб, ўрганган барча илмимиз динийдир. Шундай экан, нега фиқҳга доир бир масъалани фиқҳ илмини қўллаб ечадиган бир олим орамиздан чиқмайди? Нега ақалли юз кишини йифиб ҳадиси шарифдан дарс берадиган фозилимиз йўқ?

Нега оврўпали олимларнинг ботил ақидаларини рад қилиб, исботлайдиган мутакаллим (бир доно нотик)дан асар ҳам йўқ? Нега... Нега... Нега...?

Баъзи соддадиллар бу эътиrozларимизни бежавоб қолдирмайлик деб айтишлари мумкинки, «биз ўрганаётган илмларнинг сабаб ва воситалари бор, иншооллоҳ, шу илмлар таҳсили тамом бўлгандан сўнг, сен айтган илмларни ўқишга киришамиз, ўша вақтда агар хоҳласак бошқаларга ҳам ўргатамиз» деб. Лекин, бу жавоб шу қадар пуч ва бемаъники, ҳатто эшишишга ҳам лойиқ эмас. Бу жавобни берган азизлар жуда содда ва беандишадирлар. Бизнинг орамизда илм таҳсилини тутагтанига қирқ йил бўлган уламолар бор-ку, бисмиллоҳ... майдон холи... чиқишин!.. Фармон беришсин, ҳадис тафсири мажлисларини ташкил қиласинлар, бизни ҳам динан, ҳам ахлоқан, ҳам маишатан қолоқ бўлган бечора миллатимизга ҳидоят йўлини кўрсатсинлар!

Уламо ҳазрати Расулнинг нойиблари ҳисобланади. Пайғамбарга нойиб бўлиш катта салла ўраб, уйнинг тўрида ўтиришдан иборат эмас. Ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом ҳам ҳукмдор, ҳам лашкарбоши, ҳам хатиб, ҳам табиб, ҳам имом, ҳам муаллим эдилар. Замоналарининг тижорат қоидаларидан хабардор, умматларига ҳатто зироат усуларини ҳам ўргатардилар. Менинг орзуим бизнинг уламоларимиз ҳазрати Расулнинг ҳақиқий нойиблари бўлиб, миллатнинг барча мушкулотларига чора топиб берсинлар: тожирга тижорат қоидаларини, дехқонга зироат йўлларини ўргатсинлар, ахлоқизларга ахлоқдан, ҳукмдорларга сиёsat илмидан таълим берсинлар, беморларни табобат қиласинлар, гумроҳларни ҳидоятга бошласинлар!

Менинг фарёдларимга шулар ягона сабабдир. Лекин бирор одамга ҳеч бир важъсиз душманлик қилмаганман, қилмайман ҳам.

Хулоса

Илм ўрганиш мусулмонларга шаръян ва ақлан лозимдир. Анвойи хил илмлар кўпdir ва дунёю охиратга фойда берадиган илмлардан таҳсил олмасак, икки дунё саодатига эришишимиз мумкин эмас. Биз фойдали илмларнинг муҳим қисмини зикр қилдик ва (уларнинг) ҳар бирини ўрганиш лозимлигини далиллар билан арз этдик. Ҳозир асл мақсадимизни – ҳикмат ҳақидаги баҳсимизни бошлаймиз.

ҲИКМАТ

Арз қилган эдикки, ҳикмат бу илмий қувватнинг фазилати ҳисобланади. Толиб мазкур илмларни баҳоли қудрат эгаллаб, ақлинни камолга еткизсагина диний ва дунёвий ишларида ҳақни ботилдан, манфаатни заардан фарқлай оладиган бўлади. Яъни бирор илм ё эътиқодга дуч келса, уни ақл тарозусида ўлчаб, ҳақ ва фойдали бўлса қабул қиласди, ноҳақ ва заарли бўлса рад этади. Ҳикмат ана шундадир. Ҳар ким бу ақлий фазилатга эга бўлса, нафакат ўзини, ҳатто бошқаларга ҳам турли қийинчиликларда нажот йўлини кўрсатиб, ҳидоят йўлига бошлайди. Ҳазрати Парвардигор Қуръони каримнинг «Бақара» сурасида юқори кўйган ҳикмати шудир: «Ҳикмат неъмати билан сарафroz бўлган кўпдан-кўп (кишилар) хайр-бара-котга эришибди»¹⁷⁹.

Ином Фаззолий ва бошқа қадимги уламолар ҳикматни икки тарафлама исбот қиласдилар. Биринчи *ифром*¹⁸⁰ тарафи ва *тафрит*¹⁸¹ тарафи. Ҳикматнинг ифрат тарафи макру ҳийла ишлатиш ва тафрит тарафи ҳикматнинг нуқсонли бўлишидирки, буни балоҳат дейдилар. Мен ҳикматни бундай таҳсимлашни қабул қилолмайман. Зоро, модомики, ҳикмат ақл фазилати, ақл фазилати эса илм орқали пайдо бўлар экан, бас, таҳсили илм чуқурлашган сайин ҳикмат ҳам кўпайиб, камолот даражасига кўтарилаверади.

Маълумки, илмнинг ниҳояси йўқ. Ҳикматнинг ҳам ҳадди ва ниҳояси йўқ, демак, ифрат ҳақида гапириш ортиқча. Бинобарин, ҳикматга хилоф бўлган ҳар қандай нарса, хоҳ макру ҳийла, хоҳ жаҳлу нодонликни камина ҳикматдаги нуқсонлар деб ҳисоблайман ва баҳсимига шундай қарор чиқардим. Шулардан тушуниладики, ақл фазилатининг камолидан, яъни ҳикматдан маҳрум бўлганлар икки қисмга бўлинадилар: биринчи жамоа ҳикмат фазилатидан

бутунлай маҳрум бўлганлар, уларнинг сифатлари балоҳат¹⁸²дир. Иккинчи қисм одамларнинг ҳикматида нуқсон борки, буни «ҳаб» деб атایмиз. Биз қуйида ахлоқдаги шу хусусиятларни ҳурматли ўқувчиларга арз қиласиз.

БАЛОҲАТ

Илм ўрганиш воситасида ақлий қувватларини камолга етказмайдиган ва оқибатда ақлий фазилатдан маҳрум қолган жамоага балоҳат сўзи кўлланилади. Яна шундай жамоа борки, ҳидоят излаб ҳаракат қиласидилар, яъни билмаганларини уламолардан сўраб-сuriштирадилар, лекин асли ҳақиқатни билишга майллари йўқдир. Бу сўнгги жамоа, яъни ҳар ишнинг ҳақиқатини билишга ва нодонликнинг зарарини йўқотишга ҳаракатлари бўлмаганлар инсонлар доирасидан ташқаридадирлар, маҳлуқсифат, балки маҳлуқдан ҳам баттар ва бешарафдирлар.

«Биз жинс ва инсдан кўпларини жаҳаннам учун яратганимиз муҳаққақдир. Уларнинг диллари бору англай олмайдилар, кўзлару бору кўра олмайдилар, қулоқлари бору эшийтмайдилар. Улар чорвалар кабидирлар, йўқ, улар (бекақл, бефаҳмликда) чорвалардан ҳам баттардирлар. Ана ўшалар фафлатда қолган кимсалардир», – дейилган Куръони каримда¹⁸³.

Дунёда қайси бир дин ўз тобеъларини ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга қаттиқ амр этади? Эй ўзингизга жаҳду фафлатни туну кун ҳамроҳ қилиб олган мусулмонлар! Куръон ҳукмига қаранг! Келинг, уддалай олсангиз, ўзингизни шу илоҳий китобдан ташқари чиқарингчи. Лекин, ҳайҳот! Аввалги жамоа, яъни билмаганларини уламолардан сўрайдиганлардан уламоларнинг жавобини ақлу хирад мезонида ўлчаб, кейин қабул қиласидиганлар ва уламолар сўзларини кўр-кўrona қабул қилувчи тақлидчилар ҳам бор. Аммо бундан ҳам халос бўлиш мумкин. Менинг назаримда, тақлидий ақлнинг зарари жаҳолат зараридан қолишмайди.

Ўтган бобларда камоли равшанлиқ билан исбот қиласиган эдикки, инсон табиат ҳукмига кўра тараққий этишга мажбур. Тақлид касаллигига гирифтор бўлганлар орқада қолиб, охири нобуд бўладилар. Худованди карим Куръонда тақлид ва тақлидчиларни мазаммат қиласиди: «Қачон уларга «Аллоҳ нозил қилган нарсага эришинглар» дейилса,

улар «Йўқ, бизлар ота-боболаримизни ниманинг устида топган бўлсак (ана ўшанга) эргашурмиз» дейишади. Агар шайтон уларни ўт азобига чақириб турган бўлса ҳам-а?!»¹⁸⁴

Қози Байзовий айтганки, «шу ояти карима бизни тақлиддан очиқ-ойдин манъ қилади».

«Мен одамман, ҳар вақт сизни бирор-бир диний ишга амр қилсан, қабул қилинг, аммо сизни ўзимнинг рўпарамдан чиққан бирор ишга амр қилсан, билингки, мен ҳам одамман», — деб ривоят келтиради Муслим ўзининг «Китоби фазоилун наби» (номли асари)да¹⁸⁵.

Ҳазрати муборак Наби (с. а. в.) бу ҳадиси шарифда айтмоқчиларки: диний хусусдаги бирор иш мендан содир бўлса, қабул қилинг, зеро, мен диний амрларни ҳазрати Роб бил иззатдан таълим оламан, аммо бошқа бир нарса хусусида гапирсан, уни муҳокама қилинг ва ақл тарозусида ўлчанг, зеро, мен ҳам одамман, хато қилишим мумкин.

Пайғамбар алайҳиссалом ўзлари бизни тақлиддан манъ қилганларидан кейин, нега биз бошқаларга тақлид қиласиз?! Аммо уламолар сўзини ақл билан текшириб, ҳак бўлса қабул қилиб, ботил бўлса рад қилганлар. Шубҳа йўқки, улар дунё ва охиратда нажот топадилар.

«Гапларни тинглаб, ҳақни қабул қилганлар, улар Аллоҳ ҳидоятга солганлардир, улар соҳиби ақлдирлар»¹⁸⁶. Шу ояти каримадан далолатки, айтилган гапларга қулоқ солиб, кейин уларни ақл мезонида ўлчаб, мақбул бўлса қабул қилиб, ёмон бўлса рад қилганлар ҳақиқий нажот топгувчиладир.

ҲАБ

Илмда ноқис кишилар ақлий қувватларини камолотга етказа олмайдилар. Бу эса ҳақиқий инсоний вазифалардан ғофил қолишга олиб келади, эгаллаган илмларини ҳам лойиқ ишларга сарф қилолмайдилар. Башарий фазилатларни маҳлуқий ҳаваслар натижаси деб билиб, бир тарафдан, тасбех ўгириб, мисвок ишлатадилар, яна бир тарафдан эса, пора олиб, зулм қиладилар. Зоҳиран Аллоҳга иймон келтирадилар-у, лекин Аллоҳ ҳукмларига итоат қилмайдилар. Охиратнинг роҳат ва саодатини иссиқ уйлари эвазига фидо қиладилар. Агар уларга эртага фалончи 20 тангангизни зўрлаб олмоқчи, ё мазах қилмоқчи десангиз, туни билан беқарор бўлиб, юлдуз санаб чиқадилар.

Аммо, ватанимизни жаҳолат ҳароб қилди, гафлат динимизни заиф қилди, деб ҳар қанча фарёд урсангиз ҳам қилчалик ғам чекмайдилар. «Гўр ёнса ҳам қозон қайнасин» деган гап уларнинг хатти-ҳаракатлари асосини ташкил қиласди. Гоҳида меъдаларини тўйдириш учун минглаб фосику фожирларни қатор қилиб, жаннатий деб ҳукм чиқарип юборадилар. Қулоқлари ором олиши учун баъзан ҳақни гапирган юзлаб комил мусулмонларни кўл ва гарданларини боғлаб, дўзахга равона қиласдилар. Шунда дин ҳийлаю тазвир¹⁸⁷ домида қолади, авомни худди маҳтуқлар каби ўз фойдалари учун ишлатадилар. Баъзан салом бермай қолсанг, ғазабга келиб, баъзан бир луқма нон берсанг, шукронаси учун мақтовингни келтирадилар. Ҳар бир миллатнинг орасида шу каби одамлар пайдо бўлса, мисоли омбордаги паҳтага тушган оташдек шу қавмнинг ҳаётини тамоман ёндириб, куйдирадилар. Инсон ихтиёрларини шунақа одамлар қўлига топширган қавм икки дунё саодатини кўрмайди. Шўнинг учун ислом дини бизни бу жамоага эргашишдан манъ қиласди: «Эй мўминлар, ўша до нишмандлар, рақиблардан кўпчилиги одамларнинг молларини ноҳақ (йўл) билан ейдилар ва Аллоҳнинг йўлидан тўсадилар, олтин-кумушини босиб, уни Аллоҳ йўлида инфоқ-эҳсон қиласдиган кимсаларга аламли азоб «хушхабари»ни етказинг!»¹⁸⁸

Дин учун уч оғат бор: 1) фожир фоқих¹⁸⁹; 2) зулмкор ҳукмдор; 3) жоҳил мужоҳид. «Одамларнинг энг ёмони ёмон уламолардир», – дейилади «Ал-жомеъ ас-сафир»да. Вақтики, илм олиб, унинг воситасида балоҳат ва ҳабдек паст мартабадан ҳалос бўлиб, ҳикматнинг баланд чўққисига эришсангиз, шу вақт ақлий қувватингиз комил бўлади ва сизни кўзлаган мақсадингиз, яъни икки дунё саодатига ҳидоят қиласди.

Жуда яхши, энди фараз қилайлик, биз лозим бўлган илмларни ўқиб, ҳикмат фазилатини қўлга киритдик, унинг воситасида ақлимизни комил этдик, шу ақлий қувватимиз бизни баҳтиёр (қилиб), икки дунё саодатига етказадими? Ҳаргиз етказмайди! Икки дунё саодатининг йўли шу қадар қўрқинчли ва хатарлики, ҳеч бир қувват (сизни) бу йўлдан хатарсиз ўтказолмайди, бу йўл тор ва қоронғу, ҳар қадамда минглаб жаҳаннамий ҳандақлар мавжуд. Худо қўрсатмасину агар бирор киши шу ҳандаққа тушиб кетса, икки дунё

саодатини хаёлига бошқа келтирмаса ҳам бўлади. Чунончи, биз айтдикки, инсонда ақлий қувватдан бошқа яна икки хил қувват бор: бири шаҳвоний, бири газаб қуввати.

Агар ақлий қувват сизга йўлбошчи бўлса, ҳукман лозимки, бу икки қувват унга ҳамроҳ бўлиб, унинг хизматида бўлиб, амларига итоат қилиши керак. Ваҳоланки, бу икки қувват (яъни, газаб қуввати ва шаҳвоний қувват) ниҳоятда саркаш ва худбиндирилар, ҳар дақиқада неча бор зўр бериб ўзларини ақл фармонидан чиқаришга уринадилар. Агар, Худо кўрсатмасин, бир марта ақл фармонидан чиқиб, ўзлари учун ҳаракат қилсалар, сизни икки дунё саодати йўлидаги мавжуд ҳандакларнинг бирита қулатишлари мумкин.

Шу жойда хотирангизга «модомики, бу икки қувват бизга зарар келтирас экан, уларнинг ҳамроҳлиги лозим эмас» деган фикр келади. Ва, аввало, шу икки қувватни маҳв этайлик-чи, яъни тарки дунё қиласайлик, – дейсиз. Арз қиласизки, бу ҳам мумкин эмас, зоро, бу икки қувватни ўлдирсангиз, ақл сизга йўлбошчилик қилишдан ожиз қолади. Шунинг учун шу ерда айтсак, шариатимиз ҳам тарки дунё қилишни ҳаром қилганини ҳам эсга оламан. Бас, бу икки қувватга бутунлай бепарво бўлиб, озод ҳам кўйманг, шунингдек, ўлдирманг ҳам, балки мўтадил чегарада ушлаб туриб, ақлингиз фармонига тобеъ қилинг.

Ажабо, бу икки қувватни тамоман маҳв этган ё эркин кўйган суратда нима зарар кўтара эканмиз? Мўтадил чегарада ушлаб турган тақдиримизда кўрган фойдамиз қанақа бўлади? Кейинги баҳсларда ана шу саволларга жавоб берамиз. Лекин, аввал ушбу баҳсимизга холоса қилсак.

Хулоса

Ҳикмат ақл камолотининг натижасидирки, илм орқали ҳосил бўлади. Одамлар унинг воситасида ҳақни ботилдан фарқлайдилар. Балоҳат ва ҳаб – худбинлик ақлий нуқсондан, яъни ҳикматнинг йўқлигидан ҳосил бўлади.

Балоҳат нодонлик ва тақлиддан иборат, буларнинг иккови ҳам шаръян қабиҳдир.

Ҳаб – олимона макрдан иборат, бу ҳам қабиҳ ва ёмон амалки, шариат бизни бунга эргашишдан манъ қиласади.

Ақлий қувватнинг танҳо ўзи бизни икки дунё саодатига бошлай олмайди. Балки у газаб қуввати ва шаҳвоний қувватнинг ҳамроҳлигига муҳтождир.

Ажабланарлиси шундаки, бу йўлнинг хатари ана шу икки қувватнинг саркашлигидан зоҳир бўлади. Бу икки қувватни тамоман маҳв қилиш ҳам, унга нисбатан тамоман бепарво бўлиш ҳам зарар қиласди. Бас, бу икковини эътидол¹⁹⁰ чегарасидан чиқармаслик зарур.

ШИЖОАТ

Юқорида арз қилганимиздек, инсоннинг ақлий куч-қудратидан ташқари яна ғазаб қуввати бўлиб, (унинг) вазифаси заарларини дафъ этишдир. Лекин баъзан ўзининг ҳаққига тажовуз қилиб, чегарадан шунчалик чиқиб кетадики, натижада манфаатимизни зое қиласди. Бу ҳолатни ахлоқ тилида *таҳаввур*¹⁹¹ дейилади. Бу ғазаб қуввати ҳаддан ошишлигининг бир жиҳати бўлиб, баъзан ўз вазифасини адо қилишда сустлик қиласди ва заарни дафъ қилишга урунмайди, бу ҳолатни жубун, яъни қўрқоқлик дейдилар. Таҳаввур ва жубун ахлоқий нуқсон ҳисобланади, одамларнинг икки дунё саодатидан қайтариб туради.

Шу икки қабиҳ сифатлар ўртасида бир ҳолат мавжудки, мўътадиллик, мувозанат ҳолати, агар ғазаб қуввати шу ҳолатда боқий қолиб, ақлга тобеъ бўлса, фойдали хизмат қилиши мумкин. Шу ҳолатни, ғазаб қувватининг эътидол ҳаддини *шижоат* дейдилар. Шижоатда тўрт бўлим бор, ҳар қайси шижоат мавжуд бўлгач, ифрат ва тафриднинг ҳадди ҳисобланмиш таҳаввур ва жубундан иборатки, у ҳам тўрт қисмга ажралади. Биз бу қисм ва бўлимларни жадвалда тартиб билан кўрсатиб, сўнг уларни алоҳида баҳс мавзусига киритамиз:

Тафрит	Эътидол	Ифрат
жубун	шижоат	таҳаввур
бахиллик	карам	исроф
инхизол ¹⁹²	наждат	хасорат ¹⁹³
тазабзууб ¹⁹⁴	сабот	инод ¹⁹⁵
ҳилм (ҳиморий)	ҳилм (мулойимлик)	ғазаб

КАРАМ

Албатта, икромли ўқувчи-қориларнинг хотираларидан кўтарилигандирки, биз шу чоққача икки матлабни такрорлаб келяпмиз, бундан кейин ҳам такрорлаймиз. Зеро, на-

фақат бу китобнинг асоси, балки башарият ҳаётининг асоси ҳам шу матлабдан иборатdir. Биринчи матлаб шуки, Худованд одамларни икки дунё саодатига эришишлари учун яратган. Иккинчи матлаб эса, одамлар ҳам бу дунё ва охират саодатларига етишишлари учун бир-бирларини қўллаб-қувватлашга, мададга муҳтождирлар. Бас, икки дунё саодати орзусида юрган ҳар бир миллат намояндаси бир-бирларига мадад берсинглар, илло, бусиз мақсадларига эриша олмайдилар. Ўз осоийшталигини фанимат деб билган, бирорвнинг қўлига қарамайдиган, миллатига муовавнат¹⁹⁶ ва мадад кўрсатмайдиган одамларнинг на қавми, на ўзи икки дунё саодатига эришади.

Шу жойда қориларнинг баъзилари эътиroz қилишлари мумкинки, «Туркистонимизда халқقا мадад кўрсатмайдиган шайх ва муллалар жуда кўпдир. Мабодо, мулкимизга ўт кетса ҳам, шу ўт-ла ўз қозонларини андиша қилмай қайнатиб оладилар. Шуларга қарамай, яна ўзларини охират саодатига лойик, деб биладилар. Жуда кўп бойларимиз миллатимиздан бўлган бечораларнинг фамини хотирларига келтирмайдилар ҳам бенаволарнинг нолаи зорларини мусиқий наволардан кўра яхшироқ деб биладилар, шунга қарамай, бу дунё саодатига эришганлар.

Бас, маълум бўладики, «сенинг гапларинг пуч, бемаъно». Уларга жавобимиз шуки, на ўша шайху муллалар охират саодатига эришадилар ва на бу бақувват бойлар бу дунё саодатига эришганлар. Агар далил қерак бўлса, далил бор. Аввало, миллатнинг манфаати учун ҳаракат қилмаган одам охират саодатига эриша олмайди!

Бухорий ва Муслим «Китоб ал-иймон»да ёзганки: «Менинг жоним қудратли қўлида бўлган Зот номи билан қасам ичаманки, ўзи учун дўст тутиб, бошқа мусулмон учун шуни раво кўрмаган одам мўъмин бўлолмайди».

Биз ҳеч бир нарсани ўзимиз учун қилиб, унинг талабида югурсак, бас, бошқа мусулмонлар учун ҳам шундай югуриб, уларнинг ҳам ҳар бир нарсада талабини қондирishimiz керак. Ҳулласи калом, ўзимизнинг манфаатимиз учун қандай ҳаракат қилсак, миллатимиз манфаати учун ҳам шу тариқа ҳаракат қилишимиз лозим. Ҳар ким шундай қилолмас экан, ҳазрати Пайғамбар қасам ичганидек, мўъмин бўлолмайди. Бинобарин, охират саодатидан маҳрум бўлади.

Иккинчидан, миллатининг манфаатини кўзламаган одам бу дунё саодатига ҳам етишмайди; сиз айтган бойларнинг бирортаси бу дунё саодатига эришмаган. Бу муддаонинг исботини тафсил қиласман.

Аввало, таассуф қилиб айтамизки, мамлакатимизда бой йўқ. Ҳа, тўрт-беш нафар бой бўлиб, улар бир миқдор давлат ва пулга эгалар ва биз фафлат босгандар назарида кўп бўлиб кўринадилар. Аммо Оврўпа ва Русия бойлари назарида уларнинг барчасининг давлатларини жамласа ҳам бир бош оғриғига сарф бўлолмайди. Шояд «Ойина» мажаласининг тўртинчи сонида ўқиган бўлсангиз, Америкадаги шаҳарларнинг бирида бир ширкат ўзининг иморати учун 25 миллион сўм ажратган. Бизнинг мамлакатимизда неча тохир бўлса ҳам уларнинг сармояларини жамласа ўн миллионга етмайди. Шунинг учун биз айтишга мажбурмизки, мамлакатимизда замона хоҳишига мувофиқ давлати бўлган киши йўқ. Лекин шу икки-уч нафар номларини бой деяётганларимизнинг биздан кўра кўпроқ дабдабалари бор: масъалан, отта миниб, сувора жилва қилиб кўзни қамаштирадилар, турли таомлар еб, ранго-ранг кийимлар киядилар. Уларнинг ҳеч бирини дунё саодатига етган, деб айтиб бўлмайди. Зоро, улар бу дабдабаларини ўз шаҳарларида қиласдилар. Аммо шаҳарларидан чиқиб оташ аравага ўтирасалар, ҳеч эътиборлари қолмайди. Иллат шундаки, миллатларнинг умумий ҳайъатининг эътибори уларда йўқ, миллатининг эътибор ва шарафи бўлмаган кишининг у қанчалик шарифу бой бўлса ҳам эътибори бўлмайди! Масалан, Бухоро бойларини назарда тутиб тадқиқ қилинг. Улар ҳар йили бир марта ярмаркага борадилар. Когондан чиққанларидан сўнг либосларини алмаштириб, салла-чопон ўрнига камзул ва шляпа кийиб оладилар. Сиз гумон қилаётган бўлсангиз керак, булар ҳаваслари келиб оврўпача кийиниб оладилар деб. Бундай эмас, балки бечоралар мажбуран либос алмаштирадилар, чунки агар Бухоро либосида сафар қиласалар, бошқа миллатлар уларни масхара қилиб, одам ўрнида кўришмайди. Сабаб? Чунки саллаю чопон биз туркистонлиларнинг аломати бўлиб, жаҳон халқлари орасида миллатимизнинг эътибори йўқлигини кўрсатади. Шундан бизни ҳар қаерда кўрган бегоналар масхара ва истеҳзо қиласдилар. Бечора савдогарларимиз шунинг учун либосларини алмаштириб, ярмаркада

юрадилар, у ерда Оврўпа савдогарларидан кўрган муомалалари ё изтеҳзоли кулги, ё ҳийлакорона хушомадгўйлик бўлади! Нега бошқалар уларни масхаралаб изтеҳзо қилалилар? Чунки ўзларининг гуноҳлари бўлмаса-да, миллатлари тараққий этмаган, қавмларининг шараф ва эътибори йўқ. Бинобарин, уларнинг шараф ва эътиборидан ҳам фойда йўқ. Бас, маълум бўладики, мамлакатимиздаги ҳеч қайси бой бу дунё саодатига эришмайди, зеро бу дунё саодати бир хона бурчагида ўтириб истироҳат қилиш эмас. Бу саодатга дунё гўшасида нафақат шахси, балки номи эътиборли ва шарафли бўлган киши муссардир.

Бизнинг савдогарларимиз бундай саодатга қаҷон эришадилар? Бизнинг миллатимиз жаҳон халқлари орасида ҳурмату эътиборга сазовор бўлсагина, баҳтга эришишлари мумкин. Бундан олти ой муқаддам Истанбулга Но Камо номли ёш япон сайёҳи келган эди. У шайтон араваси (велосипед)да уч йил давомида олам кезиб, Чин, Ҳинд, Эрон, Арабистонларни айланиб чиқиб, бу ерга келганини ва бундан кейин шу икки чархли аравасида Фарангистонга сафар қилиш фикри борлигини эшитдим. Шу йигит билан учрашишни хоҳладим. Бир дўстим орқали хонасига бориб, у билан мулоқотда бўлдим. 26 ёшлардаги бир йигит курсида ўтириб хат ёзарди. Йўлдоши, яъни япон давлатини кафолати бўлган байроқча илинган шайтон-араваси ҳам рўпарасида туради. Бизни эҳтиром билан кутиб олди, ўтирик, уч йил муддатда исломий мамлакатларда кўрган ажойиботларини бизга сўзлаб берди. Суҳбат асносида дилим танг бўлиб сўрадим: — Биродар, бепул, ёлғиз, беаслача бу икки чархли араванг билан Арабистоннинг жонни куйдирувчи чўлларидан қандай ўтдинг? Фараз қилдикки, ўзингта том топиб еб, ётар жой ҳам топдинг, лекин чумчуқни ҳам соғ қўймайдиган саҳройи араб чангалидан қандай халос топдинг?

Япон йигити менга қараб кулди-да, қўлини кўтариб Япон давлатининг байробини кўрсатиб деди: — Шу байроқ мени сиз айтаётган хавф-хатардан, мушкулотлардан муҳофаза қилди! Бу кучли жавобдан титраб кетдим, бирлаҳза сукут сақладим, лекин бу қатъий мағлубият оғир ботди, қалбимда бир интиқом туйиб, йигитни гапнинг зўри билан мағлуб қилиш мақсадида дедим: — Биродар, аҳли ислом табъян меҳмондўст ва мусоифирпарвар, шунинг

учун сени хурмат қилганлар, лекин сен Фарангистонга саёҳат қилмоқчисан, у ерда сенинг ҳолинг мушкул бўла-ди, зеро, оврўпалилар ҳеч бир мусофирикниг ҳолига қарааш-майди.

Лекин Но Камо хотиржамлигини бузмай деди: – Бизнинг миллатимиз ўзининг буюклиги ва шарафини бутун заминга таратгандир, унинг бирор-бир вакили дунёнинг ҳеч бир нуқтасида мушкулотга дучор бўлмайди. Мен шундай қавм орасида ҳам бўлдимки, япон миллатидан бошқа нарсанинг номини билмайдилар. Кейин мен борган баъзи мамлакатларда одамлар бизни ифтихор билан тилга олиб мактабда ўз болаларига дарс берадилар. Албатта, улар мени араблардан ҳам кўпроқ эҳтиром қиласидилар. Мана шуни дунёнинг шарафу саодати деса бўлади!

Ҳозир яна мақсадимизга қайтсан. Ҳа, одамлар икки дунё саодатига эришиш учун бир-бирларини қўллаб-қувватлашларига муҳтоҷлар. Лекин инсоннинг табиатида шахсий манфаатини устун қўйиш мавжуд бўлиб, бошқаларга мадад беришни унтиб қўяди, ҳар ким ўз истироҳатини ўйлаб, карам, жувонмардлик одамлар орасидан кўтарилади. Бунинг чораси нима? Нима қилиш керакки, одамлар жувонмардлик йўлидан четга чиқмасинлар? Ислом дини бунинг яхши чорасини топиб, карам ва жувонмардликни муҳим мавқега кўтариб, карам ва жувонмардларга мукофотлар въъда қиласиди: «Албатта, Худованд каримдир, кариму сахиларни дўст тутади ва олий ахлоқлардан хушнуд бўлади, пастфитрат одатларни макруҳ ҳисоблайди», – деб ёзилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

(Шу асарда яна) «Яхши кўрган нарсаларингизнинг бир қисмини бошқалар учун сарф қилмас экансиз, икки дунё саодатига эришмайсиз. Бир-бирларингизнинг муованати йўлида сарфланган ҳар бир нарсани Худо билади (яъни мукофотини беради)» (деб ёзилган).

Мълумки, ҳамма ҳам бой, давлатманд эмас, баъзилар пулдор, баъзилар олим, яна бирлари шогирд, бирлари хатиблар. Шу қасбларнинг ҳеч бирига эга бўлмаган жамоа ҳам бор. Шубҳа йўқки, буларнинг ҳар бири ўзида бор нарсани севади. Масалан, бой одам пулни, олим илмини, шоир шеърини, хатиб ваъз айтишни... ва буларга эга бўлмаган одам ўз жону танини азиз деб билади. Юқоридаги ояти карима буюрадики, уларнинг ҳар бири нимани ўзига

дўст тутса, шуни бошқалардан аямаслиги лозим. Лекин бу вазифа кўпроқ давлатманд, бой одамларга тегишилдири, чунки инсоният оламига бошқа нарса билан эмас, пул билан хизмат кўрсатиш мумкин. Бу шуки, ислом дини бойларимизни эҳсону садақа қилишга амр этади, ҳатто садақанинг бир тури бўлган закотни бўйнимизга фарз қилиб қўйган. Закот фарзdir, бериш керак, эҳсону саховат ҳам илоҳий амрdir, уни ҳам қилиш керак: «Аллоҳ йўлида молларини инфоқ-эҳсон қиласидиган кишилар мисоли худди ҳар бир бошогида юзтадан дони бўлган еттига бошоқни ундириб чиқарган бир дона донга ўхшайди (яъни қилинган бир яхшилик етти юз баробар бўлиб қайтишига ишора қилинмоқда)»¹⁹⁷.

Шу хусусда, яъни хайру карам соҳибларининг охиратда олий даражаларга эришишликларига шак-шубҳа йўқ, лекин билингки, бу жамоа қилган эҳсонлари эвазига юз баробар зиёд мукофот олурлар ва бу дунё мукофоти фақат мусулмонлар учунгина эмас.

Динидан қатъи назар ҳар ким миллатининг саодати учун молидан сарф қилса, унинг мукофотини бу дунёда кўради. Бутун дунё шу муддаонинг гувоҳидир, шу ахлоқий қоиданинг азимат ва буюклик даражасини ўз қўзингиз билан кўришни истасангиз, туринг, йўл узоқ эмас, Русия давлатига саёҳатга чиқинг, рус миллатининг роҳат ва осоишишини таъминлаганини томоша қилиб, ибрат олинг.

Агар сизлар Аллоҳга қарзи ҳасана берсангизлар (яъни, унинг мискин-бечора бандаларига инфоқ-эҳсон қилсангизлар) у зот сизларга бир неча баробар қилиб қайтарур ва сизларни (нг гуноҳларингизни) мағфират қилур. Аллоҳ ўта шукур қилгувчи. (яъни, озгина яхши амал учун кўп мукофот ато этгувчи) ва ҳалимдир!»¹⁹⁸ «Аллоҳга қарши ҳасана (ихтиёрий қарз) берадиган ким борки, (Аллоҳ) унга бир неча баробар қилиб қайтарса...»¹⁹⁹ Ушбу ояти кариманинг икки муҳим жиҳати мавжудки, уларнинг ҳар бири каримларнинг баланд мартабаларига ва жавонмардларнинг саховатига гувоҳдир.

Аввалан, Аллоҳи карим ўзининг бу амрини сўроқ тарзida бериб «Ман заллазий?» яъни «қарз беради» фармони ўрнига, «Ким қарз беради?» деяпти. Куръони карим мутолааси билан машғул бўлганлар яхши биладиларки, шу савол тарзидаги «ман заллазий» жумласи юксак ма-

қомлардан бўлиб, муҳим амрлар хусусида ишлатилади. Чунончи, фармон берадики, «ман заллазий яъсимакум миналлоҳ», яъни «Ким сизни Аллоҳнинг қаҳридан ҳолос қиласди?» «Ман заллази яфшу андаҳуилло биизниҳи», яъни «ким сизни Аллоҳнинг изнисиз шафоат қиласди?» Кўрилган оятда караму саховатнинг улуғлиги даражаси кўрсатилиб, «ман заллазий» ишлатилган.

Иккинчидан, Ҳазрати таоло «қавмингиз саодати йўлида молингизни сарфланг» амри ўрнига, «менга қарз беринг» демоқда, яъни бу шуки, караму саховат юксак мартабадир ва карампеша, саховатпешалар, албатта, ўз мукофотларини кўрадилар. Бинобарин, Аллоҳ уларнинг садақаларини ўзига берилган қарз деб ҳисобламоқда.

Дикқат қилинг-а, бу илоҳий марҳамат ва иноят маҳсус бой ва давлатмандлар учундир, агар фақир ва мискин кишилар бутун умр ибодат қилиб ё дунёй жаҳон илм олиб ўтсалар ҳам бу шарафу саодатга эришолмайдилар!

Бу борада Куръони каримда ниҳоятда кўп оятлар келган, биз шулар билан кифояланамиз-да, Пайғамбаримизнинг икки-уч табаррук саҳиҳ ҳадисларини зикр қиласми... Имом Бухорий «Китобул-илм»ида «Кишиларнинг мартабасига рашқ қиласлик керак, фақат икки хил мартаба бундан мустасно. Аввало, Аллоҳ мол ато этиб, ўша молни Аллоҳ ризолиги йўлида сарф этган кишининг мартабаси, сўнг Аллоҳ фойдали илм бериб, у шу илм асосида ҳалқ орасида ҳукм қилиб, одамларга таълим берадиган кишининг мартабаси» деган.

Имом Муслим «Китобул васият»ида «Одам вафот этса, унга қилган уч амалининг савоби етиб туради: аввало, садақаи жорияси (кунда қиласиган хайру эҳсони)нинг савоби; фойдали илмининг савоби ва уни дуо қилувчи солиҳ фарзандининг савоби» деган ҳадисни келтирган.

Икромли ўқувчиларимиз шу ҳадисларга дикқат қилган бўлсалар, икки ҳадис ҳам сахий ва карампеша бойларнинг зикри олимларнинг зикридан ҳам олдин келган, бу ҳам уларнинг улуғлигининг аломатидир. Ҳа, карампеша бойлар улуғдирлар, уларнинг мартабалари бошқа одамларнинг мартабаларидан юқорироқдир, зеро, миллатнинг ҳаёти, унинг интизоми уларнинг ҳимматларига боғлиқ. Агар бизнинг бойларимиз ҳам шу илоҳий амрларга амал қилиб, шундай шарафу саодатга ўзларини харидор қилса-

лар, шу кундан бошлаб ватанимиз ободлик йўлига, миллатимиз саодату осойиш томон қадам кўйган бўлар эди.

Албатта, бу гапга баъзи одамлар эътиroz билдириб: «Мамлакатимизда ҳар доим хайр-садақалар қилинади. Одамларимиз тез-тез Аллоҳ йўлига анча пул сарфлайдилар. Бас, нега биз тараққий этмаймиз?» – дейишилари мумкин. Жавоб бераманки, аввало, «одамларимиз анча пул сарфлайдилар» деган гап нотўғри, чунки бизнинг замонамизда фалончи гадойга ё фалончи хожай назрхўрга берилиган беш ёки етти танга «анча пул» эмас. Бошқа халқларнинг соҳибдавлатлари бу йўлда миллионлаб пул сарфлайдилар. Бизнинг одамларимиз эса ўша сарфлаган бешетти тангаларини ҳам муносиб йўлларга сарф қўлмайдилар. Масалан, бир киши етти тангасини фалон мозорга бериб юборади, у пул эса бирон бир файримустаҳик²⁰⁰ хожанинг чўнтағига тушади ёки фалон бир киши ўн бир тангасини фалон бир хонақоҳга берадиу у пуллар иккичу нафар одамнинг ошқозонини тўлдиради. Фалон бир назрхўр, ё фалон бир жаҳрийнинг... меъдасига кетган бир неча танга, албатта, миллатнинг мулкига фойда келтирмайди. Боз устига, бизнинг жойларда қилинаётган бу худойилар икки жиҳатдан шаръян ҳаромдир. Аввало, назр беришнинг ўзи ножойиз. Чунки «Назрни истаманг, зеро, назр қадарни (яъни Аллоҳнинг қонунини) ва тақдирингизни ўзгартирмайди», деб ёзилган Муслимнинг «Китобун-назр»ида. Ундан кейин ҳеч бир назрхўр муҳтоҷ эмас, муҳтоҷ бўлмаганга садақа бериш исроф ҳисобланади.

Айтишингиз мумкинки, «лекин биз гадойларга садақа берамиз, улар эса муҳтоҷ-ку» деб. Жавобим шуки, ислом узрсиз, сабабсиз гадойлик қилишни ҳаром қилган, узри бўлмаган гадойларга пул беришни манъ қилган. Биз мазкур рисоламизда шу жиҳатни узундан-узоқ исботладик. Бинобарин, бу жойда зикр қилишни лозим кўрмадик, иншооллоҳ, гадойлик масъаласини ҳам маҳсус бир фаслда мутолаа қилурсиз.

Шундай қилиб маълум бўлдики, бизнинг бойларимиз қуръоний амрлар бўйича хайру саховат қилмас эканлар, демак, уларнинг хайлари ватанимизга фойда келтирмайди. Фараз қилайликки, ҳамма бойларимиз инсофга келиб, илоҳий фармонларга биноан хайру эҳсон қилдилар. Бас,

қандай қилинса, бу хайр-эҳсонлардан ватану миллатимизга фойда келади? Ҳозир шу баҳсга навбат келди.

Арз қилганимдек, караму саховат одамларнинг саодати йўлида сарфланган моллардан иборат. Бошқача ибора билан айтсак, караму саховат миллатга мададdir. Бас, миллатнинг эҳтиёжларини тадқиқ назаридан ўтказсак, маълум бўладики, ҳеч бир миллатнинг эҳтиёжлари бир хил эмас, бир миллатнинг турли хил эҳтиёжи бўлади: илмий эҳтиёж, деҳқончиликка эҳтиёж, тижоратга эҳтиёж, диний эҳтиёж ва бошқалар. Инчунин, миллатимиз ҳам ҳар хил ишларда бир нарсага бир жиҳатдан эмас, балки турли жиҳатлардан муҳтождир. Масалан, баъзилар экишга муҳтоjlар, яъни ўzlari деҳқонлар-у, лекин экинга ерлари йўқ, ё ерлари бўлса ҳам, экишга асбоб-воситалари йўқ, экин экадилар, лекин экканларидан ўzlari баҳра олмайдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг бир қисми қўлларини ишга урмай ё гадойлик, ё ўғрилик қиласиларки, бу ишлар миллатларини беҳузур, хукumatларини беътибор, мамлакатларини хароб қиласи... Илмга муҳтоj жамоа эса истеъоддлари бўлатуриб, китоблари йўқ, китоблари бўлса ҳам, истиқомат қиласиган жойлари йўқ, турдиган жойлари бўлса ҳам, рўзгорга харажатлари йўқ ёки буларнинг ҳаммасига эга бўлсалар ҳам илм таҳсил қиласилар, аммо бу таҳсилдан фойда олмайдилар. Шу сабабдан бир қисм жамоамизнинг умрлари зое кетиб, оламнинг интизоми бўлган илм ўртамиздан кўтарилади. Ало ҳазал қиёс²⁰¹.

Шу эҳтиёжларнинг ҳар бири бир мулкни хароб, миллатни эса беътибор қилишга етарлиdir. Бас, карам ва саховат арбобларидан лозимки, шу эҳтиёжларни дафъ қилсинлар, яъни миллатнинг ҳар бир вакили шариат ҳукми асосида, юқорида таржима қилинган оят каби, «ҳатто танаффақу мимо туҳиббун»²⁰² фатвосига кўра бойлар пуллари билан, олимлар таълим билан, шоирлар шеърлари билан, хатиблар ваъзу насиҳат қилиб бир-бирларига кўмак бериб, унинг соясида мазкур эҳтиёжларни йўқотиб, миллатларини саодат йўлига бошласинлар. Шунга эътиборан Куръони каримда оятлар мавжуд. Имом Бухорий «Китобул-мазолим»ида «Ҳамма аҳли иймон бир-бирларига маддакорлар» деб ёзган.

Имом Муслим эса «Китобул-бар»ида «Мўъминлар бир

хонанинг деворларига ўхшайдилар ва бир-бирларининг ёрдамлари соясида устивор бўладилар», — деган.

Аммо шуни ҳам билиш керакки, бир одам аксар ишларни туттишида ожизлик қиласди. Машхур мисолда айтилганидек, «бир кўлдан садо чиқмайди». Шунга биноан фараз қилайлик, миллатимизнинг ҳар бир шахси караму саховат кўрсатиб, ҳар ким ўзича, бир-бирлари билан кенгашмай ёрдам кўрсатмоқчи бўлсалар, буларнинг караму саховатларидан яхши натижа чиқиши амри маҳолдир. Масалан, тасаввур қилинг, сиз ўзингиз танҳо халқ хизматини бўйнингизга олдингиз, биласизки, халқ экиш-теришга муҳтоҷ. Фикр қиласизки, агар фалон бир деҳқонга бир миқдор пул берсангиз, мамлакатнинг деҳқончилигига фойда етади. Сўнг бир деҳқонни олиб келиб пул берасиз ва шу пулни олиб деҳқончиликнинг каму кўстига ишлатиб, экишга машғул бўл, дейсиз. Лекин, аввало, сиз шу деҳқоннинг ёрдамингизга муҳтоҷ эканлигини қаердан биласиз? Иккинчидан, шу кишининг пулингизни олиб оз вақт ўтгач, еб кетиши ё нобуд қилиши мумкин эмасми? Ҳар икки тақдирда ҳам сизнинг бу эҳсонингиздан миллат фойда кўрмайди.

Агар шу масъалани тарбияга муҳтоҷ бўлганларга татбиқ қилсак ҳам эҳсонингизни нобуд бўлиши зоҳиран маълум бўлади. Масалан, мамлакатимизда тарбияга муҳтоҷ гўдакларнинг кўплигини биласиз. Улар тарбия олмасалар ҳам динга, ҳам ватанга зарап етказадилар. Сиз шу йўл билан динга ва миллатга фойда келтирай, деб азм қиласиз. Лекин қандай қилиб ёрдам берасиз? Агар бу болаларнинг ҳар бирига бир қанча миқдордан пул берсангиз, уни нобуд қиладилар, ахлоқлари эса баттар бўлади. Бир қанчасини ўйингизга олиб келиб боқиб тарбияласангиз, умрингиздан бездириб юборадилар. Уларни олиб келсангиз, қандай қилиб таълим ва тарбия берасиз? Шубҳа йўқки, бу ишларнинг барчасини ўзингиз қилолмай, яна хайру эҳсонингиз зоеъ кетади, фойдасини кўрмайсиз. Бу шунга далолатки, бир мулкнинг ягона шахси ҳар қанча давлатманду олим бўлмасин, ҳар қанча саховат кўрсатмасин, бир ўзи бу ижтимоий ечимларни ҳал этиш уддасидан чиқолмайди!

Бас, чора нимада? Чора шундаки, миллатнинг қарим ва саховатпешалари ватанга бермоқчи бўлган ёрдамларини бир-бирлари билан кенгашмай туриб беролмайдилар.

Шу тариқа ҳиммат соҳиблари гурӯҳ-гурӯҳ иттифоқлар тушиб, турли хил жамиятлар ташкил қиласидилар, ҳар бир жамият миллатнинг бир навъ эҳтиёжини эътибор назарига олиб, шунинг учун ҳаракат қиласи. Масалан, илм нашри жамияти, етимларни ҳимоя қилувчи жамият, дәҳқончиликни ислоҳ қилиш жамияти, тижоратни ривожлантириш жамияти, муҳтожларга ёрдам кўрсатиш жамияти ва бошқалар. Шундай жамиятларнинг бирини ташкил қилиш вақтида, аввало, унинг хатти-ҳаракати ва вазифаларини кенгаш қароридан ўтказиб, бу хусусда қонун қабул қилиб, у жамиятнинг маслак ва мақсадлари эълон қилинади. Масалан, шу тариқа мамлакатнинг дәҳқончиликка эҳтиёжи бўйича жамият таъсис қилдиқ, номини «зироатчилик ислоҳи» деб атадиқ, мақсадини белгиладиқ. Бу мақсадларни амалга ошириш учун ҳаракат қиласиз. Жумладан, зироатчилик мактабларини очиш, турли мамлакатлардан экиштериши машиналарини келтириб, дәҳқонларга тарқатиб бериш, ҳозирги замон экиш усуllibаридан уларга таълим бериш бизнинг вазифаларимизга киради. Шу тариқа эълон қилингач, жамият барпо бўлгач, бир қути, яъни хазина тайёрлаймиз. Унга ёрдам беришни хоҳлаган ҳар бир киши пул ташлайди. Жамиятнинг жамғармаси етарли миқдорга етгач, у ишини бошлаб юборади. Етимларни ҳимоя қилиш ва тижорат тараққий қилиши жамиятлари ҳам шу йўсинда қарор топади. Шу зайл миллат хайру саховати мунтазам бир шаклга кириб ватаннинг дардларига малҳам бўлади. Ислом дини бизни шу тариқа ҳаракат қилишга амр қиласиди: «Илоҳий амрларни қабул қилган одамларга Аллоҳнинг раҳмати чексиздир. Улар намоз ўқийдилар, ҳар бир ишни кенгашиб қиласидилар ва биз берган ризқимиздан хайру эҳсон қиласидилар»²⁰³.

Ҳазрати Худованди карим шу оятда бизни кенгашиб иш қилишга ва хайру эҳсон қилишга буюради. Бас, агар биз берадиган хайру эҳсонимиз хусусида ҳам кенгашсак, албатта, улкан ажрга эга бўламиз...

«Тўрт киши уч кишидан, уч киши икки кишидан, икки киши бир кишидан яхшироқдир. Бас, сиз ҳар бир ишингизни жамоат бўлиб ижро этингиз, зоро Аллоҳ менинг умматимни савоб ишнинг бошида жамлайди», – дейилган «Ал-жомеъ ас-сафир»да. Шу китобнинг бошқа жойида «Аллоҳ жамоатга нигоҳбондир», – дейилган. Мен амин-

манки, агар орамизда саховат ва карам арбоблари кўпайса, эҳсонларини шу айтилган тарзда адо этсалар, миллатимизни жаҳлу гафлат гирдобидан чиқариб, ҳам бизни, ҳам ўзларини икки дунё саодатига етказадилар. Акс ҳолда, фақат охиратда эмас, балки бу дунёда ҳам олам қавмларининг энг хору зор ва эътиборсизи биз бўламиз.

«Агар ҳокимингиз яхши амалли ва бойларингиз саховатпеша бўлиб, ишларингизни машварат қилиб бажарсангиз, ул вақт сиз учун ер остидан кўра ер усти яхшироқ бўлади, яъни яшаш, ҳаёт кечириш ҳаққига молик бўласизлар. Агарчи, ҳокимингиз бадкирдору бойларингиз баҳил бўлсалар, ишларингизни хотинлар билан кенгашиб қилсанглар (яъни ўрталарингиздан машварат йўқолса), ул вақт сиз учун ер устидан тупроқнинг таги афзалдир, яъни яшаш ҳаққига соҳиб бўлолмайсиз, хор ва беътибор бўласиз», – деб ёзилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

Шу билан ушбу мавзуда ёзганларим кифоя, бундан ортигини ёзишга на менда ва уни ўқишга на сизда тоқат бор. Аллоҳ барчамизга ҳақни кўрувчи кўз ва ҳақиқатни эшитгувчи қулоқ ато қилсин!

ИСРОФГАРЧИЛИК

Маълум бўлдики, карам Аллоҳнинг йўлида мол сарфлашдир. Бу ахлоқий фазилатдан маҳрум бўлганлар икки тоифа кишиларидир. Биринчи жамоа, умуман, мол сарфлашга рози бўлмайдилар, улар нафақат миллатларига, балки хешу ақрабо, ҳатто хотин, болаларига ҳам фойда келтирмайдилар, оиласдагилари доимо оч, муҳтоҷ юрадилар. Бу ахлоқий касаллик – баҳиллик, унга мубтало бўлган киши баҳил деб аталади. Иккинчи гуруҳ молларини Аллоҳ йўлига эмас, фақат нафсоний ҳавасларининг йўлига сарф қиладилар, ундейлар исрофгарлар дейилади. Энди биз ана шу исроф ҳақида бир оз суҳбатлашсак. Биласизларки, сарват, яъни молу мулк инсон ҳаётида катта аҳамиятга ва эътиборга эга, бизнинг замонамиизда бир шахснинг тириклиги, мулкнинг боқийлиги, миллатнинг саодати ана шу сарватнинг мавжудлиги билан боғланган. Одам бир кунлик умрини ҳам пулсиз ўтказиши маҳолдир. Гўдак она қорнидан чиққач, унинг бешиги ва бошқа нарсаларга пул керак бўлади. Сал катта бўлса, овқат ейди – пул керак, мактабга чиқади – пул керак. Балоғатга етгач, хотин ола-

ди, уй-жой қилади, булар ҳам пулсиз бўлмайди. Умри охирiga етгач, унда ҳам тобуту кафан, лаҳадига ҳам яна пул керак бўлади. Хулоса шуки, ҳар биримиз таваллудимиздан то лаҳадга тушгунимизгача пулга муҳтојмиз. Фақат бу дунёвий ишларимиздагина эмас, балки диний ҳаётимизда ҳам пулга муҳтоjлигимиз камаймайди. Ибодат тарзини қаердан ўрганамиз? Мактабдан. Мактабда ўқиш учун эса пул керак. Намозни қаерда ўқиймиз? Масжидда. Масжид қуришга ҳам пул керак. Ҳажга борсак пул даркор. Закоттачи, унгаям пул даркор. Буларни қўйиб турайлик-а, бугун ер юзида уч юз эллик миллион мусулмон бор, агар улар яшашлари учун пул топмасалар бир ҳафтада очликдан ўлиб, дунёда мусулмонлардан асар ҳам қолмайди.

Ёки фараз қилинг, бутун олам мусулмонлари фақиру мискин юрсалар, бегоналар бизнинг динимизни гадойлар дини деб мазах қилиб таҳқирлаган бўлар эдилар. Шуннинг учун айтиш мумкинки, пулсизлик нафақат дунёвий ишларимизда зарар келтиради, балки диний вазифаларни бажаришга ҳам халал беради. Бас, пулини билиб туриб нобуд қилган одам ўзини ўзи қатл қилган одамга ўхшайди. Саховатпешалар миллат учун пул-молларини сарфлаб, бир неча баробар зиёд мукофот олурлар. Бошқачасига айтганда, ўша хайру саховатдан яна пулу мол қайтар. Лекин исрофгарлар чўнтағидан чиқадиган ҳар маблағ яна қайтиб келадими? Бу шунга олиб келадики, оз вақт ўтмай исрофгарлар ишдан чиқиб, мискин гадога айланадилар. Вакиллари исроф касаллигига йўлиққан миллат, шубҳа йўқки, нобуд бўлади. Агар олам тарихига назар солсангиз, дунёдаги қавмларнинг нобуд бўлиш сабабларидан бири шу исрофгарчиликдир.

Бизни икки дунё саодатига чакиравчи аҳмадия нури шариати исрофни қатъиян манъ қилган: «(Эй Мұҳаммад), қавм-қариндошга, мискин ва йўловчига (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг ва исрофгарчиликка йўл қўйманг. Чунки исроф қилгувчилар шайтонларнинг дўстлари бўлган кимсалардир. Шайтон эса Парвардигорига бутунлай кофир бўлгандир... (Бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг. Исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг. Акс ҳолда, маломат ва нафратда қолурсиз»²⁰⁴. Бу ояти карима бизни исрофдан манъ этиб, унинг заарини тушунтирадики, агар

исроф қилсанг, андак вақт ўтмай пулларинг тамом бўлиб, халқ орасида маломатта қолиб бадном бўласан, қўлингдан кетган пулларинг учун ҳасрат чекасан, лекин у вақт пушаймондан фойда бўлмайди. Куръони каримда «вало тасаррифу» (исроф қилманг) ва «иннаху ло йуҳиббул-мусрифин» (ҳақиқатда исрофгарларни У севмайди) қабилидаги оялтар анчагинадир, улар бизни исрофдан манъ қилади. Не қилайликки, биз бечоралар шу гуноҳи азимга ҳам гирифтормиз, ажабланарлиси шундаки, баъзи бир Худодан қўрқувчи кишиларимиз таҳорат вақтида гуноҳ бўлади деб, сувни кам ишлатадилар-у, аммо рамазон кечаси ифтор учун икки-учта одамга савоб деб юзлаб танга сарфлайдилар! Билмайдиларки, бу тариқа зиёфатларнинг исрофи таҳоратдаги сув исрофидан минг баробар ортиқ. Ва, алҳосил, бу қаби ҳолат миллатимиз орасида камол топиб юрибди ва одамларимиз ҳар бир ишда турли жиҳатлардан исроф қиласидилар. Энг катта исрофгарчиликнинг бири бизнинг тўйларимиздир. Шу ўринда бу ҳақда айтиб ўтишни муносиб кўрдик.

Одамлар икки дунё саодатига етишишлари учун халқ қилингандар, тараққий топиб олға босишлари учун доим изланиб ҳаракат қилишлари лозим, лекин доимий ҳаракатдан одам дилгир бўлади ва баъзан истироҳат ва дам олиши ҳам керакдир. Ҳар бир миллатроҳат қилиб дам олиши учун бир вақт тайинлади. Шу вақтда ишдан бўшаб, осойиш топади. Одамлар бир-бирларининг ёрдамларига муҳтоҷ бўлганлари учун ораларида дўстлик, муҳаббат ҳам бўлади. Шу жиҳатдан гоҳи-гоҳида ишдан бўшаб, бир-бирлариникига борди-келди қилиб дўстликларини изҳор этишлари лозим.

Байрам ва тўй шу жиҳатдан пайдо бўлгандир. Байрам ва тўйлар ҳар бир миллатда мавжуд деб, уларни одамларнинг ўзи ихтиро қилган. Уларни тўй ва байрамлардан қайтариш мумкин эмас, чунки уларнинг ҳам ўзига яраша фойдаси бор. Хусусан, тўйлар ақлу ҳимматга мувофиқ ўтса, кўп фойда келтиради. Аввало, бир неча киши бир жойда жамъ бўлиб, таом еб, суҳбат қурадилар, бу билан уларнинг алоқалари мустаҳкамлашади. Иккинчидан, бу жамоа мамлакат аҳволи ва миллат эҳтиёжидан баҳсу музокара юритадилар. Учинчидан, анча-мунча фақири мискинлар тўй дастурхонидан баҳраманд бўладилар. Шу ҳикматларни

назарга олиб, ислом дини тўйларни манъ қилмаган. Лекин, ислом аҳли бу хайрли амрии суиистеъмол қилмасликлари учун чегара тайин қилинганки, ҳар бир тўй шу чегарада ўтса савоб, ундан четта чиқса ҳазрати Расул амрига кўра гуноҳ бўлади. Улар айтганки: «Никоҳ тўйида бир кун таом бериш суннат, икки кун таом бериш исрофгарчилик, уч кун таом бериш риёкорликдир». Ва яна улар: «Фақат бойлар хабар қилиниб, камбағаллар чақирилмаган тўйнинг таоми энг ёмон таомдир», – деб айтганларини Бухорий ва Муслим «Китоб ул-никоҳ»да билиттифоқ келтирганлар.

Шу икки ҳадисдан маълум бўладики, тўйда бир ҳафталаб таом бериш, чопонлар кийгизиш, фақат бойларга хабар бериб, камбағалларни маҳрум қилишнинг ҳаммаси ҳазрати Пайғамбар суннатларига зид экан.

Жаноб рисолатпаноҳнинг амрига мувофиқ тўй қилиши ни хоҳлаган одам чопону қанд тарқатмасин, камбағал ва бойларни тенг кўриб, бир кун ё икки кун таом берсин. Шу тариқа қилинган тўй шариатга мувофиқ савобли ва фойдали бўлади. Савоби шуки, шу баҳонада ватандошлар жам бўлиб, биродарлик алоқалари мустаҳкам бўлади ва баъзан мулку миллатнинг эҳтиёжларидан сўзлайдилар. Фойдаси шуки, беш юз тангадан ортиқ пул сарфланмайди. Беш юз қаердаю эллик минг қаерда? Аммо бизнинг замонамиизда ўтаётган тўйлар исрофгарчиликдир, ислом амрига хилоф, гуноҳ, ақлга тескаридир. Ўн яшар бола ҳам бундай тўйларнинг қабоҳатини идрок қила олади. Аммо оқилу балофатга етган катта одамларнинг ўзини тушунмасликка солишига нима чора қилиш мумкин? Бугун биз танийдиган бойлар орасида топган ҳалол сармояларини тўй ва зиёфатларда нобуд қилиб, ишдан чиқиб, беътибор, хонанишин бўлиб ўтирганлари қанча? Улардан «Шу тўйга сарфлаган эллик минг, олтмиш минг пулингиз бугунги кунингизга фойда келтиряптими? Тўйингиздан тўн кийиб, қанд олиб кетган одамлар бугун ишингиз юришмаёттандан беш танга билан сизга ёрдам кўрсатяптиларми?» – деб сўраймиз. Албатта, «Йўқ!» – деб жавоб беришлари аниқ. «Фатақъуда маълуман маҳсуро»²⁰⁵ оятининг маъноси mana шу!

Илова қилиб айтсан, бу каби тўйлар муҳаббату биродарликни кўпайтириш ўрнига, нифоку дилсиёҳликка во-

сита, ҳатто баъзан фитна-фасодга сабаб бўлади. Тўй асносида баъзи бойлар орасида бўлиб турадиган жанжал ва беобрўликлар бунга гувоҳдир. Аммо фалончи доирачи ва суранийчининг дунёнинг фалон бир чеккасидан беш юз танга эвазига келтириш, фалон бир раққосани қай бир жаҳаннам гўшасидан минг танга бериб чақириб, узун тунлар минглаб бесару бадмастларни тўплаб базм бериш ҳаром, фисқ, икки дунё юз қоралигига сабабдир... Шу маънода: «Аллоҳ сизга молни яшашингиз учун восита ва ҳаётингизнинг низоми қилиб берган, уни аҳмоқлик ва нодонлик билан бесаранжом, бетартиб сарфламанг!» деган оят ҳам бор²⁰⁶.

БАХИЛЛИК

Бу ахлоқий разиллик исрофдан ҳам баттардир, зеро, зиёни исрофнинг зараридан кўпроқ. Исрофкорлар бир навъ бўлса ҳам одамларга фойда беришлари мумкин, аммо баҳиллар ҳеч кимга ҳеч қайси йўлда манфаат келтирмайдилар. Бахиллар ўз инсоний вазифаларига мувофиқ юрмайдилар, бинобарин, вужудларидан башариятга уят ва но-мусдан бошқа нарса келмайди. Ҳар бир қавм орасида баҳиллар кўпайса, қавм ҳаётий ҳуқуқларини муҳофазасидан ожиз қолиб, хоҳласа-хоҳдамаса нобуд бўлади. Масалан, одамнинг баданини кўз олдингизга келтирсангиз, унинг ҳар бир аъзоси муайян вазифани адо этишини кўрасиз: қўли ишлайди, оёғи юради, тишлари чайнайди, кўзлари кўради, кулоги эшитади. Агар шу одамнинг ҳамма аъзоси ёки улардан бири ишдан чиқса ҳам одамлар орасида хорзабун, муҳтоҷ бўлиб юради. Бир миллатнинг ижтимоий ҳолати (таркиби – *тарж.*) бир маънавий шахс кабидир. Агар аъзоларининг бир қисми ўзининг вазифасини адо қилмаса, у миллат хору зор, балки маҳву нобуд бўлади. Икки дунё саодатидан маҳрум қолмай деган ҳар бир қавм бу зарарли сифатни ўзидан йироқ қилиши керак. Шуни эътиборга олиб, ислом дини бу ёмон иллатни манъ қилади: «Эй одамлар, инфоқ (яъни Аллоҳ йўлида мол сарфлаш) қилиниши даъват этилган эди, бас, баъзиларингиз баҳиллик қилдингизлар. Баҳиллик қилган одамга, шубҳа йўқки, баҳиллигидан ўзига зарар етади, зеро, Аллоҳ ғанидир (яъни, сизнинг эҳсону хайрингизга муҳтоҷ эмас). Балки сизнинг ўзингиз фақири муҳтоjксиз (яъни, Аллоҳ эҳсон

ва садақа қилишликни сизнинг фойдангиз учун буюрган). Агар илоҳий амрларга бўйсунмасангиз ҳалок бўласиз ва Аллоҳ сизнинг ўрнингизга бир қавмни келтирадики, у қавм Унга итоат этади»²⁰⁷.

«Аллоҳ розилиги йўлида бир-бирларингизнинг саодатларингиз учун мол сарфланглар ва ўзингизни ўзингиз таҳликага солмангки, зеро баҳиллигингиз сизни ва қавмингизни ҳалок этади»²⁰⁸.

«Аллоҳ уларга берган молларини Унинг ризолиги йўлида сарфлашни хоҳламаганлар гумон қиласидарки, баҳилликларидан фойда келади деб, йўқ, баҳилликлари ўзларига зарар келтиради»²⁰⁹.

Баҳиллар жамоаси миллатимизга фойда келтирмай, балки бир дунё-жаҳон заарар етказадилар. Бугун миллатимизга улардан етаётган заарни ҳисоблаб бўлмайди. Масалан, уларнинг «фойдахўр» деб номланган бир қисми миллатимизнинг қонини шарбат ўрнига ичмоқда, аксар бадбахт дехқонларимизга эллик танга бериб, юз тангага қарздор қилиб қўядилар, яна шу юз тангани ҳам бир фоиз ё икки фоиз фойдаси билан оладилар! Яъни, ўша эллик тангани бир ойдан кейин эллик баробар қилиб оладилар. Таажжубки, бу ноинсофликларни уламоларнинг ҳимоялари сояси ва муфтиларнинг фатвоси, қозиларнинг муҳри билан бажарадилар!

Рибо ҳам миллатимизнинг бадбаҳтилигига катта сабабдир. Шунинг учун бу масала хусусида сукут сақламай андак ҳасби ҳол қиласиз. Рибонинг ҳаромлигини ҳеч ким инкор этолмайди, шунинг учун унинг ҳаромлигини исбот қилиб ўтирасдан, ҳаром қилинганлик сабабларини муҳокама қиласиз.

Ҳазрати Ҳакими мутлақ ҳеч бир мавжудотни ҳикматсиз ва фойдасиз яратмаган... «Биз осмон ва заминни ва улар орасидаги мавжуд нарсаларни ўйин учун яратмадик»²¹⁰. Коинотдаги ҳар бир зарранинг замирида шу қадар ҳикмат ва фойдалар борки, уларни идрок этишдан ақли бащар ожиз қолади ва юқоридаги оят ҳукмига кўра, жамики бу ҳикмат ва фойдалар одамларнинг назари олдида ёйиб, тўшаб қўйилган. Яъни, одамларга истеъод берганки, жами бу фойда ва ҳикматларни истифода этсинлар. Аммо одамларнинг бу неъмат сочар Аллоҳнинг саховатли дастурхонидан қай тарзда баҳраманд бўлишлари хусусида қонуну

қоида вазъ қилингган. Бу муҳиб қоида шуки... «Ҳар ким-нинг файзи (ризқи) унинг ҳимматига мос бўлади».

Зўр бир одамга ҳаракат эркинлиги берилган, яъни ҳар ким нима хоҳласа шу ишни ихтиёр этиб, ўзига манфаату фойда келтиради. Буни ҳеч бир куч манъ қилолмайди. Лекин, шу шарт биланки, кишининг саъии амали бошқаларга зарар келтирмасин. Зиён келтирадиган амал қилса, уни дин ҳам, ақл ҳам, урф-одат ҳам ўша ишдан қайтаради. Масалан, мен тижорат фикрида бир бойдан қарз олиб, дунёning бир гўшасидан моллар келтириб сотаман. Менинг бу ишимдан ҳеч ким зарар кўрмайди, ҳеч бир куч мени бу ҳуқуқимдан манъ қилолмайди. Аммо ўша бўлган пулимни қайтариб бермасам ё келтириб сотган молларим миллатга зарар келтирса, у ҳолда менинг бу амалимни дин ҳам, ақл ҳам, урфу одатларимиз ҳам манъ этади.

Шу муқаддимани тушуниб олганимиздан кейин рибо масъаласининг тадқиқига қайтамиз. Ислом дини зоҳир бўлмасдан аввал Арабистон аҳолиси фойда олиш ниятида бир-биридан қарз олар эди. Ваъдалашган кун пулни бера олмагач, келишилган фоизга яна бир оз фойда қўшиб, муддатни чўзишар эди, иккинчи марта ҳам қарзини бера олмаса, фойда устига яна фойда қўшилар, шундай қилиб, олинган қарз миқдори қарздорнинг жамики мол-мулкидан ошиб кетиб, у мол-мулкини қарз берувчига бериб, ўзи бечораю камбағал, мискин бўлиб қолаверарди. Бу одатнинг икки ёқлама зарари бор. Аввало, аҳолининг бир қисмини хароб қилиб, бор-йўғи қўлидан кетиб, бора-бора мамлакат фақирлик гирдобига қулайди. Иккинчидан, одамлар табиатан роҳатпарастлар, кулфат, саъй-ҳаракатни ёқтиримайдilar. Агар рибоҳўрлик шаръян жоиз бўлса, ҳар ким ишламай қўлидаги беш тангаси билан рибоҳўрлик қилиб юрарди. Бунинг оқибатида оламнинг интизоми бўлган саъий-амали барҳам топиб, дунё алғов-далғовлар билан тўлиб кетади.

Ҳакими қадим жалла жалоллаҳу (Аллоҳ) ҳикмат билан оятлар юбориб, рибони манъ этган. Рибони ҳаром қилинганилиги ҳикматини юқорида икки жиҳатдан арз этдим. Аммо Ҳазрати устодул-муҳаққиқин ҳужжатул-ислом Имом Фаззолий «Иҳё» (Ал-улум) китобида неъматнинг шукри хусусида фойдали мақола битиб, унда рибонинг ҳаромлигини ҳам айтиб ўтган. Чунончи, Фаззолий: «Дир-

ҳаму динорларини сандықларига яшириб, Аллоҳ йўлида сарф қилмайдиганларга хабар бер, эй ҳабибим, улар қаттиқ азобга гирифтор бўладилар» деган оятни келтириб: «Иккинчи гурӯҳ рибохўрлар гурӯҳики, улар дирҳаму динорларини ўз қадру қимматлари учун сарфламайдилар. Зеро, бу юқорида айтганимиздек, дирҳам ва динорни бошқа нарсалар эвазига берадилар, рибохўрлар пулни пул эвазига бериб, куфрони неъмат қиласидилар» (Шу ергача И мом Фазолийнинг фармойишларини мазмунан таржима қилдик).

Энди рибонинг ҳаром эканлигини билганимиздан сўнг сиздан сўрасам, инсоф қилиб айтинг, мамлакатимиздаги бу фойдахўрлик қозихона васиқаси юзасидан ижро этилгани зарарми ё йўқми? Албатта, зарар! Бас, исломда судхўрлик жоиз эмас. Инсоният оламига зарар келтирадиган ишни ислом дини манъ қилгани маълум бўлди. Бу ҳаром иллат зарар келтирас экан, ҳеч бир муфтининг фатвоси ва қозининг муҳри уни ҳалол қилолмайди.

Хулоса

Шижоат ғазаб қувватининг фазилатидир, қўрқоқликнинг шижоатга қарши тарафи ҳаддан ташқари бебошларча шижоат ҳам телбалиқ, уларнинг иккиси ҳам манъ қилинган хулқлар, чунки улар заарлидир. Шижоатнинг бир тарафи карам ва эҳсон бўлиб, улар шаръян ва ақлан лозимдир.

Ҳар ким караму саховатни бир ўзи танҳо қилса, ҳамжинсларига фойда келтирмаслиги мумкин, бундай ишларни маслаҳат қилиб, кенгашиб қилиш мақсадга мувофиқ. Исроф тахаввурнинг (яъни, бебошлиқнинг) бир тарафи, бинобарин, у шаръян ва ақлан ҳаром қилинган.

Бахиллик инсоний фазилатларга зиддир, у ҳам ҳаром ва манъ қилинган. Рибо бахилликнинг бир жиҳати бўлиб, муфтиларнинг фатвоси, қозиларнииг васиқаси билан бўлса ҳам ҳаромдир.

НАЖДАТ

Икки дунё саодатига сабаб бўладиган амалларнинг бири инсоннинг ҳаққу вазифаларини билиб, тушуниб олишидир. Ўз ҳаққу вазифаларини билмаган миллат ҳаётига ҳар бир дақиқада минглаб ҳалокатли хатарлар кўз тикиб турди. Масалан, сиз Бухородан то Самарқандгача саёҳат қил-

моқчисиз. Бу йўлда сизнинг бир нечта ҳақку вазифала-
рингиз бор: егулик олиш, оташаравага чиқиш, турар жой
топиш, роҳат қилиш ва ҳ.к. Бирор одам сизга бу ҳақла-
рингизни адо этишдан манъ этолмайди. Аммо бироннинг
озуқаси билан овқатлансангиз, билет пулини тўламасан-
гиз, бироннинг жойини эгалласангиз, бошқаларнинг ро-
ҳатига халал берсангиз, сизни бу ишлардан дарҳол қайта-
ришади. Ҳамонки, сиз Самарқанд сафарини хаёл қилар
экансиз, ўзингизнинг вазифаларингизни билишингиз,
шунга қараб амал қилишингиз лозим. Агар бирор-бир ҳуқуқ
ё вазифаларингизни адо этмасангиз ё сустлик қилсангиз,
сафардан қолишингиз ёки қийинчиликларга дучор бўли-
шингиз мумкин.

Инчунин, инсон ҳам икки дунё саодати йўлидаги му-
софиридир. Инсонларнинг муайян ҳуқуқ ва вазифалари
мавжудки, уларнинг ҳеч бўлмаса бирини адо этмасалар
мақсадларига етолмайдилар. Ҳар нарсани тасарруф қилиб
истеъмол қилишлиқ, яъни фойдаланишлиқ; уни душман-
лар ҳужумидан ҳимоя этиш, ҳақ бўлган ва биз хоҳлаган
нарсани одамлар бизга буюрса, уларнинг ҳақларига кўра
амал қилишлиқ; биз хоҳламаган нарсани буюрсалар, уларга
ҳам уни раво кўрмаслик бизнинг вазифамизга киради.
Масалан, сизнинг фалон маблағ пулингиз бор, тижорат
қилмоқчи эканлигингиз – бу сизнинг ҳаққингиз, ҳеч ким
сизни бундан манъ этолмайди. Аммо бошқа бир киши-
нинг тижоратига зарар етказсангиз, сизни бундан манъ
етишади. Иzzат, нафс, номус сизнинг муқаддас бурчла-
рингиздир. Уларни ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилсангиз,
сизни ҳеч ким бу ишдан тўхтатмайди, бошқаларнинг ҳам
номус-нафсига тажовуз қилмаслик сизнинг вазифангиз.
Агар шунга хилоф ҳаракат қилсангиз, сизни бу ишингиз-
ни тақиқлайдилар. Шахсий манфаатларингиз учун талаб
қилсангиз – бу сизнинг ҳаққингиз, умумий манфаатларга
риоя қилишлиқ эса вазифангизга киради. Буларнинг ҳар
бири хусусида бефарқлиқ, енгиллик қилсангиз Ҳақкул
Холиқ олдида маломатзада бўлиб қоласиз.

Гапни қисқа қилиб айтсак, одам номига даъво қила-
ётган ҳар бир киши ўз ҳаққини талаб этиши ва ҳар бир
вазифасини адо этиши лозим. Лекин бизнинг суҳбати-
мизнинг мақсади шулким, баъзан ҳаққимиздан фойдала-
нишимизга, уни муҳофизати, вазифаларимизни бажо кел-

тиришимиз мушкилот ва тўсиқларга дуч келади. Масалан, сиз ўз фарзандингиз тўйини соддагина қилиб ўтказмоқчисиз, бирорга сарпо ва ортиқча қанд-курс бермоқчи эмассиз ёки ўз ўғлингизга яхшигина илм бермоқчи бўлсангиз, булар сизнинг ихтиёриңгиз ва ҳақингиздир. Бирор сизни бу ишлардан манъ этолмайди, лекин сиз одамлар таънаси ва маломатидан кўркасиз.

Менинг орзуим, жумладан, фалон жамоани писмадон файришаръий ишдан (панд-насиҳат ва амири маъруф ила) манъ этишдир. Бу эса менинг ишим, бирор мени бу вазифадан манъ этолмайди, чунки бу менинг ҳуқуқимдир. Лекин мен шу ҳуқуқимдан фойдаланмоқчи бўлсам, одамлар менга душман бўладилар ва ё мендан юз ўгириб қоладилар. Мен эса муҳтоҷлиқдан ўлиб кетаман. Аслида комил инсон бундай мушкилот ва бемаъни тўсиқлар андишасига бормай эркинлик билан ўз ҳақ-ҳуқуқларидан фойдаланади ва ўз вазифаларини бажо келтиради. Шундай одамнинг бу амалини *наждат* – шижаот ва жасорат дейдилар. Бу эса ҳазрати Пайғамбаримизнинг энг яхши фазилатларидан бўлган. Ҳазрати фахри коинот, алайҳи афзал уттаҳиёт²¹¹ ўз яқинларидан шунча жафо кўрган бўлса, душманлари таҳқирига дуч келган бўлса, қариндошлари отган тошлар зарбидан мажруҳ бўлган бўлса ҳам муқаддас ватанини тарқ этиб, гариблик ўлкасини ихтиёр этди. Ўзининг Пайғамбарлик бурчини ҳеч қандай қийинчиликларга қарамасдан ижро этиб, шу йўлда сустлик ва заифликка йўл бермади, ҳеч қандай кучлар уни мағлуб этолмади.

Айниқса, жамият ишларida ташабbus кўрсатиш шижаот ва жасоратнинг муваффақиятига боғлиқ. Аллоҳ таоло ҳам шундай фазилат эгаларини мақтаб, уларга ёрдам бериш ваъдасини бергандир. «Эй мусулмонлар, агарда ҳақиқат учун курашсангиз, сусткашлик қилмасангиз, Аллоҳ сизларга нусрат бергай ва ҳеч бир куч сизларни мағлуб этишига йўл қўймайди», дейилган «Муҳаммад» сурасида²¹². Шунда яна кимларким «Раббано», «бизнинг парвардигоримиз Аллоҳдир» дейдилар ва ростликка ҳаракат қиладилар, (улар) ҳеч қачон хавфсираб ғамгин бўлмасинлар, улар билан малоикалар бўлиб уларга жаннат башорат (ваъда) бўлғусидир» дейилади.

Маълумки, «Раббано» (Эй, парвардигоримиз; Ё Аллоҳ) дейиш бизнинг ҳақимиздир ва ростликка юриш биз-

нинг вазифамиз. Бас, ҳақ йўлида бурчнинг ижросида саъй-ҳаракат қўлган кишига шу оят далил бўлиб, унга Аллоҳ мадад бериб, кўнглига таскин бериш учун малоикалари-ни ҳамроҳ қиласар экан.

ИНХИЗОЛ

Аммо баъзи мусибат ва қийинчиликлардан қўрқиб, ўз ҳаққу вазифаларини адо этишга журъат қилолмайдиган жамоанинг ҳолатини *инхизол* (журъатсизлик) дейдилар. Ваҳима қилиб, қўрқиб, ўз ҳаққини истеъмол қилолмаган одамнинг бир маҳбусдан ҳеч фарқи қолмайди, зеро ҳақ-хукуқини талаб қилишдан ожиз қолишлик фақат бандаларга лойиқдир. Киши озод бўлса, нега қўрқувдан ўз ҳаққи-хукуқига кирган ишларни бажара олмайди? Молининг кетишидан қўрқиб оч қолган киши ўз вазифаларини тарк қилган ҳисобланади, ундейларнинг одамлар орасида шарафу эътибори қолмайди. Зеро, вазифа ҳам қарзнинг бир туридир, ўзининг қарзини қайтариб беришга қўрқсан одам, албатта, беътибор қолади-да. Шунинг учун Куръони бу қабиҳ сифатдан бизни қайтаради: «Албатта, ўша (сизларни васвасага солмоқчи бўлган) шайтоннинг ўзи-дир. У сизларни ўзининг дўстларидан (кофирлардан) қўрқитмоқчи бўлади. Бас, агар мўъмин бўлсангизлар, улардан қўрқмангиз, мендан қўрқингиз!»²¹³ «Ўзгалардан эмас, мендан қўрқингиз», – деган ибора ва маъно Куръони каримнинг деярли барча сураларида учрайди.

МАНМАНЛИК ДАРДИ

Ва ҳеч бир мақсадсиз ё баъзи бир мавхум манфаатларни кўзлаб, ўзининг молу жонини таҳлика ва хатарга қўядиган жамоа ҳам бордир. Масалан, баъзи кишилар бироннинг эллик тангасини ютиб олиш учун узун тунлар қимор ўйнаб, ўзларининг минглаб тангаларини зое қиладилар. Баъзилар одамлар оғаринлар айтиб, соҳиби давлат инсон экан десинилар деб, ҳамма бор-йўгини икки кунилик тўйга совурадилар. Одамлар сарватманд деб билсинлар, деган фикрда қимматбаҳо моллар харид қилиб, арzon баҳога сотадилар, ўзларини бехуда ўлим домига ташлайдилар. Буларнинг барчаси жаҳолат туфайлидир, гуноҳдир... (Шу ҳақда) «Ўзингизни ўзингиз таҳликага солманг», – дейилган Куръони каримда.

САБОТ

Сабот шуки, бир улуғ мақсадни қўлга киритиш учун қадам қўйдикми, бизни бу йўлдан на фақирлик, на қийинчиликлар, на мақсаднинг узоқлиги, алҳосил, ҳеч бир нарса қайтаролмайди. Балки ҳар бир мушқулотга рўпара бўлганимизда, уни сабр, матонат билан дафъ қилиб, янада завқу шавқ билан мақсад сари интиlamиз. Бесаботлиги билан машхур бўлган миллат пастлиқдан, хорлиқдан, золимлик чангалзоридан халос бўлолмайди. Бу муборак сифатга эга бўлишлик ҳар кимга лозим, айниқса, ижтимоий ислоҳот ишлари билан шуғулланувчиларга ҳар нарсадан ҳам аввал лозим. Зеро, ижтимоий хизматларнинг натижасини узоқ кутиш керак, бунинг учун эса кўп йиллар, беҳисоб қурбонликлар бўлади, бусиз бир миллат гафлат уйкусидан туролмайди.

Хорун ар-Рашид Аббосий замонида аҳли ислом илм жиҳатидан, мулк, тижорат, саноат жиҳатларидан анча тараққий топган эди. Ўша вақтда мусулмонлар ҳатто соат ихтиро қилган эдилар. Ҳикоят қилишларича, Хорун Фаранса мамлакатига элчи юбориб, сultonларнинг урф ва одобига кўра, Фаранса ҳукмдорига анча совға-саломлар ҳам қўшиб юборган ва уларнинг ичидаги соат ҳам бўлган экан. Хорун ар-Рашидинг элчиси Фаранса ҳукмдори ҳузурига кириб, совға-саломларни топширгандага, мазкур ҳукмдор соатни кўриб, ҳайратга тушган ва ўзининг аркони давлатини тўплаб, уларга соатни кўрсатган экан. Вазирлар ва давлат арконлари анча тадқиқот ва текшириш ўтказгандан кейин: «Аҳли ислом шу кутининг ичига шайтонни солиб юборганлар» деган қарорга келган эканлар. Шу ҳикоятдан сизга равшан бўладики, биз олам илмларини эгаллаб, соат ихтиро қилганимизда, фаранглар қанчалик нодон ва жоҳил бўлишган экан. Энди уларнинг бугунги тараққиётiga дикқат қилинг. Соатнинг ичидаги чархни шайтон деб гумон қилган халқ бугун ўзининг саноатдаги ихтиrolари билан шайтонни ҳайратга соладилар. Биздан ўша даврда фарсах-фарсах орқада қолган қавм бугун дунёи жаҳон илдамлаб кетдилар. Шубҳа йўқки, фаранглар бу ҳайратомуз тараққиётга бир кечада эришганлари йўқ, балки саъӣ-ҳаракатнинг соясида майдонга келтирғанлар. Ҳа, фаранглар ниманини қўлга киритган бўлсалар, саботлари орқали қўлга киритганлар, биз мусулмонлар ниманини бой

берган бўлсак, ўзимизнинг саботсизлигимиздан бой бердик. Фаранглар шундай ишларга қўл урадиларки, уларнинг натижаси 200 йил ўтгач кўриниши мумкин, лекин улар ҳаргиз натижагача узоқ, деб дилгир бўлмайдилар.

Энди шу хусусда дини ислом нима деркан: «Ва, албатта, сизларни хавфу хатар, очлик, молу жон ва мева-чеваларни камайтириш каби нарсалар билан имтиҳон қиласмиз. Бирор мусибат келганда: «Албатта, биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва, албатта, биз у Зотга қайтгувчилармиз» дейдиган собирларга хушхабар беринг (Эй Мұхаммад). Ана ўшаларга Парвардигорлари томонидан салавот (маъфирият) ва раҳмат бордур, ана ўшалар ҳақ йўлни топгувчилардир»²¹⁴.

Ҳадисда эса Муслим «Китобус-салом»да «Аллоҳ наздида яхши амаллар кам бўлса ҳам доимий бўлган амаллардир» деган. «Китобул-қадр»ида эса «Дунё ва охиратда сенга фойда келтирадиган нарсалар (амаллар) учун саъи-ҳаракат қил ва Аллоҳдан мадад иста, саботсизлик қилма» деган ҳадисни келтиради.

ТАЗАБЗУБ

Мусулмонларнинг кўпчилигида ношойиста бир ҳолат мавжуд. Масалан, фалон бир ишдан кўп манфаатлар олиш мумкин деб ўйлаб, дарҳол шу ишни бажаришга шошиладилар. Лекин, бир неча кун ўтгач, ўша ишдан қўл тортиб қоладилар. Бунинг сабабини сўрасангиз: «Бу ишда ҳақиқатан ҳам кўп фойда мавжуд, лекин унинг фойдасига етишишга кўп вақт керак ёки унга эришиш йўли ма-шаққатли ё биз бу ишни бажаришдан ожиз эканмиз», – деган жавобни берадилар. Ана шу ҳолат *тазабзуб – иккиланиш* ҳолати дейилади. Бу ҳолатга икки нарса сабабдир: бизнинг шижаатсизлигимиз ёки маъюслигимиз.

Юқорида муфассал арз этганимиздек, шижаатсизлик исломий таълимотга зиддир, маъюслик ва умидсизликни ислом дини манъ этганигини қайд этамиз: «...Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлманглар. Зоро, Аллоҳ раҳматидан фақат коғир қавмигина ноумид бўлур»²¹⁵.

«Аллоҳнинг оятларини ва Унга рўбарў бўлишни инкор қилган кимсалар – улар Менинг раҳматимдан ноумид бўлган кимсалардир...»²¹⁶

ИНОД

Шундай одамлар борки, манфаат оламан деган умидда бир зарарли ишга билмасдан қўл урадилар, зарарини билганиларидан кейин ҳам шу ишдан воз кечмайдилар ва ўзларича бу ҳаракатларини сабот деб ўйлайдилар. Уларнинг бу ҳаракати сабот эмас, балки инод²¹⁷ (жаҳл, истаза, газаб)дир ва ҳеч бир фойда келтирмайди.

«Бирор ишнинг зарарини билиб олиб, шу ишни қиласмайман деб ҳаракат қилганларга Аллоҳ мағфирати ва жаннат мукофот бўлғай», – дейилган Куръони каримнинг Оли имрон сурасида. Яна «била туриб ўзларингизни ҳашарга солманг» дейилган ояти каримани Бақара сурасида ҳам ўқиймиз.

ҲАЛИМЛИК

Оlamning интизоми одамларнинг бир-бирлари билан дўстона ва биродарона ҳаёт кечиришларига боғлиқ. Лекин энг ёмони, бечора одам (шунинг учун ҳам одам-да) илму ҳикматининг зўрлигига қарамай, ҳар доим ўзининг барча ҳаракатларини хатодан ҳимоя қилолмайди. Шунинг учун баъзан бирор-бир ҳамжинсининг ҳақ ишига хилоф ҳаракат қилиб, унга ё мол-мулк жиҳатдан, ё қадру эътиборига зарар етказади. Шу зарар кўрган шахснинг вазифаси нимадан иборат? У ўзини қандай тутиши керак? Аввал, мулоҳаза қилинг, унга зарар етказган билмасдан қилдими ё қасддан? Агар қасддан зарар етказган бўлса, зарарнинг оз ё кўплигига қаранг. Агар кўп бўлса, зарар етказган шахсга эътибор берилади, у қилган ишидан пушаймон бўлиб, етказган зарарини тузатмоқчими ё йўқ? Агар зарар билмасдан етказилган бўлса, кам бўлса, ё зарар етказган шахс пушаймон бўлса, узроҳ бўлса, ушбу ҳолатларда уни кечириш керак.

Одамлар маданиятга мойил бўлғанликлари учун ўрталаридаги муомала, талаб ва иддаоларини олам интизомининг тақозосига кўра лутф ва мадора билан ўрнатишлари лозим. Комилу олим инсонлар нафсларини шундай тарбиялайдиларки, натижада афв ва мадора, мулойимлик одатларига айланади. Шу ҳолатни ҳилм дейдилар. Ҳилмнинг нақадар шарафли эканлигига биргина далил – Аллоҳнинг исмларидан бири Ҳалим эканлигидир. Ҳалимлик оламнинг осойишталиги учун зарурдир. Шундан афв ва мадорани ислом дини жиддият билан бизга таклиф этади:

«...Энди Ким (интиқом олишга қодир бўлгани ҳолда) афв қилиб (ўртани) тузатса, бас, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадир»²¹⁸.

«...Газабларини ичига ютадиган одамларнинг (хато-камчиликларини) афв этадиган кишилардир. Аллоҳ бундай яхшилик қилувчиларни севади... уларнинг мукофотлари тагларидан дарёлар оқиб турувчи жаннатлар(дир)»²¹⁹.

«Аллоҳ фафурдир, афв қилгувчиларни севади» – дейилган «Ал-жомеъ ас-сағир»да.

«Аллоҳ рафиқдир, яъни мадорани севади, қаттиқсўзлик ва файрлик сабабидан бермаган нарсасини мадора сабабли беради» деган Муслимнинг «Китоб ул-бар»ида.

Бухорий «Китоб ул-адаб», Муслим «Китоб ул-бар»ида «Худо ҳамма ишлардан мадорани севади», – деб ҳадис келтирадилар.

Муслим «Китоб ур-рафик»ида ҳам «Муроса ва мадорадан маҳрум кишилар хайдан ҳам маҳрумлар» деган ҳадисни келтирган.

ФАЗАБ

Аммо зарар билмасдан туриб етказилган бўлса, хоҳ кўп бўлсин, хоҳ кам бўлсин, зарар етказган шахс хоҳ пушаймону узроҳ бўлсин, хоҳ бўлмасин, дарҳол ғазаб қилиб, интиқом (ўч) олиш фикрига тушишлиқ, бориб-бориб одамлар орасидаги биродарлик алоқаларини узиб, олам тартибини вайрон қиласи. Фазаб пайтида одам дунё ва охирати хароб бўладиган бир иш қилиши мумкин.

«Фазаб қилма», «Душманни ерга ағдарган киши кучли эмас, балки fazabi келган пайтда уни ичига ютган киши кучлидир» – деган Бухорий «Китоб ул-адаб»ида.

ҲИЛМИ ХИМОРИЙ

Аммо, зарар қасдан қилиниб, унинг миқдори кўп бўлса, соҳиби эса пушаймонлик ва узроҳлик билдириласа, шу вақтда унга нисбатан сукут сақлашни ҳилми химорий (эшакка хос ҳалимлик) деб атайдилар. Бундай одат (обрў ва номусни ҳимоя қилмаслик) инсоният шарафига хилоф бўлиб, манъ қилингандир. Зеро, маълумки, миллатнинг ҳар бир вакилида шарафу эътибор бўлса, ўша миллат шарафу эътиборга лойиқ бўлади. Бир миллатнинг иззату шарафи вакилларининг иззат-хурматига яраша бўла-

ди. Яъни, вакиллари қанчалик иззатли-икромли бўлса, миллат ҳам икромли, улар қанчалик залил бўлса, миллати ҳам хору залил бўлади. Бир миллат шараф ва эътиборга молик бўлмаса, у ҳолда саодат ва осудаликда ҳаммадан орқада, балки булардан маҳрум бўлади.

ИФФАТ

Юқорида арз қилганимиздек, ислоҳ этиш лозим бўлган қувватларнинг бири шаҳвоний қувват эди. Бу қувватнинг вазифаси жисмоний ва руҳий манфаатларга хизмат қилали. Лекин баъзан бу қувват ҳам ўзининг ҳаддига тажовуз қилиб, зарарли талабларни қондиради. Унинг шу ҳолатини *шараҳ* (хирс) деб атайдилар ва бу ифратнинг (ҳаддан ошиб кетиш) мартабасидар. Баъзан эса ўзининг вазифасини адо этишда сустлик қиласида ҳам зарар мавжуд бўлган ёмон одатлардир. Аммо шу ёмон одатларнинг ўртасида бир ўртacha ҳолат борки, у белгиланган чегарадан чиқмайди, шунинг учун у фойдали, яхши ва лозимдир. Бу ҳолат *иффат* деб аталаади. Бу уч ҳолатнинг ҳар қайсида анвойи ҳолатлар мавжуд. Биз уларни ҳаммасини тартиб билан қуйидаги жадвалга жойлаштиридик:

Ифрат	Эътидол	Тафрид
шараҳ	иффат	ҳумуд
вақоҳат ²²⁰	ҳаё	тухнус ²²¹
малақ ²²²	сидқ	нифоқ
исроф	қаноат	иҳмол ²²³
риё	ҳусни ҳайъат	хатака ²²⁴
	вараъ ²²⁵	

Энди уларнинг ҳар бирига шарҳ берамиз.

ҲАЁ

Иффатнинг бир жиҳати ҳаёдир. Ахлоқ уламолари бу сифатни неча тариқа таъриф қиласидилар. Ҳаё изтиробдирки, гуноҳ иш қилиш асносида одамнинг виждони уйғониб, уни шу ишдан манъ қиласи. Ҳаё – бу гуноҳини бошқалар билиб қолишидан кўрқишилик.

Хулоса шуки, ҳаё одамни гуноҳ қилишдан қайтарувчи ҳолат ва у ҳар бир одамда илмий-ирфоний мартабаси туфайли зоҳир бўлади. Масалан, комил арбоблар борки, Аллоҳнинг улуғлиги ва азиматига иймонлари комил, бани Одамнинг шарафу қароматини яхши тушунадилар. Бу жамоа ўзларининг қодир ва азим Аллоҳларига осий бўлишликни инсониятга муносиб кўрмайдилар. Баъзи бирлари бундай тафаккур қилмасалар ҳам қиёмат ва жаҳаннам азобидан кўрқадилар. Икки ҳолатда ҳам гуноҳ содир бўлиши мумкинлигидан дилларига азобу изтироб тушади ва бу гуноҳдан қўл тортадилар.

Аммо илоҳий азимат ва инсонийликнинг баланд мартабасини ўйлай олмайдиганлар, қиёмат куни ва жаҳаннамдан қўрқмайдиганлар одамлар орасида қилган гуноҳларининг ошкор бўлишидан, обрў-эътиборларининг йўқолишидан қўрқадилар. Шунинг учун ҳар қандай гуноҳ ишларни қилишга журъат этолмайдилар. Булар аввалги икки жамоанинг мартабасига етолмасалар ҳам, лекин ҳар қандай ҳолатда гуноҳдан ўзларини тийганлари учун таънаю мазамматга муносиб эмаслар. Тамоман Аллоҳдан қўрқсан, инсониятнинг улуғ даражасидан уялиб, ёмон амаллардан парҳез қилганлар. Зеро, булар иймоннинг кўринишидир, шарафли ва баҳтиёрдирлар. Бизга шаръян амр этилгани ҳам шу ҳаёдир...

Ҳаё хусусида қуйидаги ҳадисни Ином Бухорий ва Муслимдан келтирамиз: «Ҳақиқатан ҳам ҳаё иймоннинг бир жузъидир. Зеро, иймон Аллоҳнинг ҳамма жойда ҳамиша борлигига ишонишдир». Маълумки, Бухорода шундай одамлар борки, жаноби олийнинг шаҳарда эканлигини билсалар, Регистондан ўтмайдилар. Лекин Аллоҳга иймон келтирган, Унинг ҳар ерда ҳозири нозир эканлигини билган одам, албатта, гуноҳ ишга машғул бўлмайди.

ВАҚОҲАТ

На Аллоҳдан, на ўзидан уялмай, жаҳаннам ва халойиқдан қўрқмай, ҳар қандай гуноҳга ошкора ва пинҳон қўл уришиликни *вақоҳат* (уятсизлик) деб атайдилар. Бу маразга мубтало бўлган кимсалар қанчалик жоҳил ва ғофил бўлишлари мумкин-а?!

Бир мулоҳаза қилинг, аввалдан Худованди карим одамини маҳлуқотлар орасида энг шарафли ва аъзам қилиб ярат-

ди, малойикаларга унга сажда қилишга амр берди, заминнинг мутлақ ҳокими этди, Куръони каримда одам Худонинг ердаги халифаси деб айтилди. Албатта, Худога халифа бўлган одамга ҳар қандай гуноҳга журъат қилиш муносаб эмас. Бас, уятсизларча гуноҳ қиладиган одам бу хусусиятларни хотирасига келтирмайди. Биз маҳалла оқсоқоли ҳузурида қимор ўйнамайдиган қиморбозларни биламиз. Нега ўйнамайдилар? Чунки уяладилар, ўз гузарининг оқсоқолидан уялган одам нега оламларнинг Холиқи, одамларнинг султони аъзами бўлмиш бизга бўйин томиримиздан ҳам яқинроқ Аллоҳдан уялмайдилар?! Мен агар кишининг иймони заиф бўлмаса, Аллоҳдан уялмаслиги мумкин эмас, деб ўйлайман.

Маълумки, ҳар ким ўзининг яқинлари, дўстлари орасида шараф ва эътиборга эга. Агар разил ва ёмон ишлар билан шуҳрат топса, бу ҳурмат-эътиборга путур етади.

Шу муқаддима охирида арз қиласманки, на Аллоҳдан, на ўзидан, на ҳалойиқдан уялмаган ҳар кимнинг бир маҳлуқ каби ақлу андишаси бўлмайди. Шуни эътиборга олиб, ҳазрати Расули акрам айтганилар: «Кишининг ҳаёси бўлмаса, хоҳлаганини қилса, бу беҳаёлик маҳлуқларга хосдир, маҳлуқлар эса даъват ва талабдан ташқаридаидилар». Бу ҳадисни Имом Бухорий ва Имом Муслимлар ривоят қилишган.

ТАХАННУС

Баъзи одамлар борки, оила кўришга эътиroz билдирадилар, мудом мурдадилликни ихтиёр қиладилар ва ўзларини ҳаёли деб ҳисоблайдилар. Уларнинг шу ҳолати *таханнус* (хунаса) дир, ҳаё эмас ва Расулуллоҳ суннатларига ҳам бу хилоф ҳолатдир. Биз юқорида айтган эдикки, Худованд шаҳвоний кувватни бизга шахсий ва навъий мавжудиятларни ҳимоя қилиш учун ато этган. Уни бутунлай тарк этиш куфрони неъматдир ва шахсий ҳамда жисмоний мавжудиятларимизга зарар етказади.

СИДҚ

Сидқ жамики ҳукуқларимиздан фойдаланишимиз ва барча вазифаларимизни адо этишимиздир. Сидқ ҳазрати Пайғамбар алайҳиссаломнинг афзал бўлган сифатларидан бири эди. Сидқ икки дунё соадатига етакловчидир. Бу

дунёда мўътабар, охиратда баҳтиёр бўлишни истаганлар ўзларида сидқни пайдо қилиб, доимий одатларига айлантиришлари керак. Ижтимоий алоқаларнинг ягона назоратчиси сидқу садоқатdir.

Вакилларининг орасида сидқ бўлмаган миллат хоҳласа-хоҳламаса паришонликка мубтало бўлади. Бир миллатнинг вакиллари сидқ сабабли бир-бирларига ўзаро ёрдам берадиган ва бир-бирларидан фойда оладиган бир оила аъзолари кабидирлар. Агар бир оиласида сидқ бўлмаса, у уйда осойишталик ҳам бўлмайди. Инчунин, миллат аъзоларининг орасида садоқат бўлмаса, роҳат, боқийлик ҳам бўлмайди. Ҳулоса қилсак, одамларимиз орасида садоқат бўлишлиги ҳамма нарсадан ҳам зарурроқ. Зеро, биз жамиятимизни ислоҳ қилмоқчимиз, бир-биrimiznинг кўмагимизга муҳтоjmиз, мадад беришилик муҳаббатнинг бошланишидир, муҳаббат эса садоқатнинг натижасида ҳосил бўлади... Зотан, ислом дини ҳам бизни сидқ ва ростгўйлик, тўғриликка амр этади... «Эй мўъминлар, Аллоҳдан кўрқингиз ва иймонларида ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз!»²²⁶

«Тўғрилик хайрга бошлайди, хайр эса жаннатга олиб боради, ҳар ким доимо ростгўйлик қилса, унинг номини Аллоҳ ҳузурида сиддиқ деб номлашади. Ёлғон фисққа бошлайди, фисқ эса жаҳаннамга. Ҳар ким доимо ёлғон сўзласа, Аллоҳ ҳузурида унинг номи кazzоб – ёлғончи бўлади» дейилган Бухорийнинг «Китобул-адаб» ва Муслимнинг «Китобул-бар»ида.

«Сидқни ўзингизга одат қилинг, зеро сидқ хайрнинг ҳамроҳидир ва буларнинг иккиси ҳам жаннатга элтувчидир», – деган ҳадис «Ал-жомеъ ас-сағир»да келтирилган.

Хулоса қилиб айтсак, ижтимоий хизматда машғул бўлганлар учун, айниқса, лозимки, қадамларини ердан сидқ билан кўттарсинлар, зеро бу хилдаги хизматлар учун сидқдан кўра яхшироқ назоратчи йўқдир. Шундан бизга ҳазрати Вожиб таоло Пайғамбаримизга муҳим хитоб қилиб, уларни сидққа ва тўғриликка амр этган.

НИФОҚ

Нифоқ сидққа қарама-қарши ҳолатdir. Мунофиқларга бу дунё, у дунёда роҳат ва најот йўқ. Аллоҳ Куръони каримда уларни кофирлардан ҳам баттар маломат қилган.

Куръон мутолааси шарафига мансуб бўлганлар яхши биладиларки, Куръон саҳифалари бу жамоани таънаю ма-заммат қилган сўзлар билан тўла. Биз шу бир оятни келтириб кифояланармиз: «Албатта, мунофиқлар дўзахнинг энг тубан жойида бўлурлар...»²²⁷

Бу шум ва ёмон сифат турли хил шаклларда кўринади. Бошқача қилиб айтганда, нифоқнинг бир неча томонлари бор. Аҳд-паймонни бузиш, хиёнат, ёлғончилик шулар жумласидандир. Бу ҳақда Имом Бухорий Пайғамбаримиздан ривоят қиласидиларки: «Мунофиқ уч нарсада билинди: гапирса ёлғон гапиради, ваъдасига хилоф иш қиласи, омонатга хиёнат қиласи».

Ислом дини бизни булардан қатъян манъ қиласи: «...Аллоҳ сизларга омонатларини ўз эгаларига топширишга ва одамлар орасида ҳукм қилганингизда адолат билан ҳукм қилишга буюради»²²⁸.

«Улар (яъни, мўъмин-мусулмонлар) ўзларига ишонилган омонатларга ва (ўзгаларга) берган аҳд-паймонларига риоя қилгувчи зотлардир... Ана ўшалар жаннатда ҳурматиззат кўргувчилардир»²²⁹.

Аммо нифоқнинг энг ёмон томони ёлғончиликдир. Ёлғончилар етказган зарар хоин ва аҳдбузарларнидан ҳам кўпдир. Мунофиқлар ўз мақсадларини тезроқ амалга ошириш учун кўпинча ёлғон сўзлайдилар ва бу ёлғонлари жамоа орасида фитна солади. Уларнинг ёлғончиликлари бир қавмнинг саодат биносини қулатишгача боради.

«Улар (мунофиқлар) Аллоҳни ва иймонли кишиларни алдамоқчи бўладилар... Улар учун қилган ёлғонлари сабабли аламли азоб бордир»²³⁰.

«Мусулмонларни фитна қилгувчилар (яъни, уларни ёлғон ишлатиб хайр йўлидан тўсганлар) бу ёмон кирдикорларидан қайтмасалар, дўзахга равона бўладилар ва оташда қуийб-ёнадилар». Ҳазрати Аҳади Карим, бир тарафдан, бу бадфеъл кимсаларга азобни ваъда қиласа, иккинчи тарафдан, бизга бу жамоадан ҳазар қилишмизни ва уларнинг йўлдан уришларига эътибор бермаслигимизни буюради: «(Эй Муҳаммад), яна сиз ҳар бир тубан қасамхўр, фийбатчию гап ташувчи, яхшиликни манъ қилгувчи баҳил, тажовузкор, гуноҳга ботган... кимсага итоат этманг!»²³¹

«Эй мўъминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон

хабар келтирса, сизлар (аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб, текшириб кўринглар!»²³²

МАЛАҚ

Малақ хушомад дегани, хушомадга учган кимсалар дўстни душмандан, яхшини ёмондан фарқ қилолмай, ҳар кимни ўзларига дўст-ёр ва сирдош билиб, оқибатда мунофиқларни бошларига чиқариб қўядилар. Бу сифатнинг зарари маълум ва тажрибада исботланган. Юқорида мисол келтирган оятларимиздан бу сифатнинг манъ этилганлиги яққол кўринади.

ҚАНОАТ

Биз мусулмонларда, хусусан, биз туркистонлиларда ажаб бир хислат борки, ахлоқий фазилатларни ва шаръий амрларни ё билмасдан, ё билиб, яъни қасдан хато, фалат тушунамиз. Масалан, бугун уйда ўтириб, ҳеч ерга чиқмай, сайъ-ҳаракат қилмай, қотган нонга рози бўлишликни қаноат деб ўйлаймиз. Шу сабабдан на бугун учун, на эрта учун кам емаймиз. Аҳли аёлимизни дунёвий лаззатларнинг бир қисмидан маҳрум қолдирамиз, очикдан жонимиз оғзимизга келсагина зудлик билан фалон бир қозининг ёки фалончи ҳокимнинг хизматига бориб, усталик билан гадойлик қилиб кун кечирамиз, яна бу ишимиздан Аллоҳ рози бўлади, деб ўйлаймиз. Буни ҳаргиз қаноат деб атамайдилар ва бунга сабаб ҳам йўқ, Аллоҳ ҳам бу ишимиздан рози бўлмайди. Агар бир бурда нонга рози бўлишлик, молу мулк талабида ҳаракат қилмаслик яхши ва тўғри бўлганда эди, Аллоҳ осмону заминни бизнинг фойдамизга яратмаган бўлар эди... «У Зот сизлар учун Ери қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, унинг ёрдамида сизларга ризқ бўлсин, деб мевалар чиқарди...»

«Аллоҳ (денгиздаги) кемалар ўзининг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиз учун ва шукр қилишларингиз учун сизларга денгизни бўйсундириб қўйган Зотdir»²³³.

Шукр нима? Илоҳий неъматларнинг ҳар биридан ўз қадру қиммати учун фойдаланиш шукрдир. Бас, Аллоҳ само ва ердаги жамики нарсаларни биз учун яратган бўлса ва шу тариқа тижорат сафарларига чиқишимиз учун денгиз-дарёларни бизга бўйсундирган бўлса, бу илоҳий неъматларни оёқ ости қилиш куфрони неъматдир, гуноҳдир, буни қаноат деб бўлмайди.

Унда, қаноат нима? Қаноатни ҳазрати Пайғамбар қуидаги ҳадиси шариф билан очиқ-ойдин баён этган: «Сенга манфаат берадиган ҳар бир нарсанинг талабида бўл (яъни, ҳаракат қил) ва Аллоҳдан мадад тила. Агар шу нарсанинг талаби асносида сенга кароҳат²³⁴ етадиган бўлса (яъни, агар шу нарса қўлингга кирмаса ёки озроғига эришсанг), «Эй воҳ, агар фалон тариқа йўл тутсам, мақсадимга етардим» деб ғам чекма, балки «Аллоҳнинг ризоси шу экан, хоҳлаганини қиласди», – дегин». Бу ҳадисни Имом Муслим «Китобул-қадр»ида ривоят қилган. Шу ҳадисдан маълум бўладики, биз мусулмонлар ўзимиз учун фойдали нарсаларнинг талабида саъй-ҳаракат қилишимиз, шу ҳаракат орқали топганимизнинг озу кўпига хурсанд бўлиб, ношукрлик қилмаслигимиз лозимдир. Қаноатнинг маъноси шунда экан.

ҲИРС

Аммо саъй-ҳаракатнинг натижасига рози бўлмаслик ҳирсдир. Ҳирс касаллигига мубтало бўлган шахслар, яъни қилган ҳаракатларининг натижасига рози бўлмайдиган ёки сабру тоқатларидан ортигига зўр берганлар махлуқий ҳирс йўлида ўз нафсларини ҳалокат домига ташлайдилар. Баъзилар эса буткул маъюс бўлиб ишдан қўл узадилар ва ғамғусса чекиб ўзларини тамом қиласдилар. Бу иккала суратда киши нобуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ислом дини бизни ҳирсдан манъ қиласди: «Ҳирсдан ҳазар қилингки, ҳирс сиздан олдин ўтган қавмларни ҳалок қилган».

«Жомеъ ус-сафир» ҳадисларидан бирида шундай дейилган: «Ҳирс ва қўрқоқлик кишининг энг ёмон хислатларидир».

Ҳирс фақатгина ўз соҳибига зарар етказмай, балки бир жамиятнинг интизом ва осойишталигига халал беради. Зоро, ҳирс доимо ҳасадга сабаб бўлади, ҳасад эса буғзу²³⁵ адоват туғдиради. Вакилларининг орасидан буғз ва адovat

жой олган қавмнинг ҳаёти, боқийлиги йўқлик шамолида соврилади. Ҳақ ислом дини бу ҳақда очик-равшан баёнотлар беради. Имом Муслим «Китобуз-зухд»ида ривоят қиласидики, Пайғамбаримиз саҳобаларидан сўрадилар: «Эй асҳобим, Эрон ва Румни фатҳ қилганингизда қандай ҳолга тушасизлар?» Абдураҳмон ибни Авф жавоб бердиларки: «Биз у вақтда ҳам илоҳий амрларга тобеъ бўламиз».

Ҳазрат дедилар: «Шу амрларга қарши борасизларми деб қўрқаман, ҳирсга берилиб қоласизлар-а! Ундан сўнг ҳasadга гирифтор бўласиз, ундан кейин (ҳasadнинг ортидан) дўстлик алоқалари ва биродарлик ўртангиздан кўтарилади, оқибатда ишингизга буғз ва адоват аралашади».

Имом Бухорийнинг «Китоб ур-риқоқ»ида, Имом Муслимнинг «Китоб ул-фазоил»ида «Замин ҳазиналарининг калитини сизларга топиб беришим учун бердилар, Аллоҳга қасамки, шундан кейин сизнинг коғир бўлишингиздан қўрқмайман, балки бу дунёга ҳирс қўйишингиздан қўрқаман», – дейилади.

ИҲМОЛ

Иҳмол (вақтни бекор ўтказиш) – биз туркистонлиларда мавжуд бўлган, ўзимиз қаноат деб атайдиган танбаллик, бекорчилик, ҳаракатсизликдир. Буларнинг жоиз эмаслиги хусусида рисоламизнинг бир неча жойида батифсил баён қилдик, яна такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

ҲУСНИ ҲАЙЪАТ

Ҳусни ҳайъат тоқат етганга қадар ўзини покиза турушлик ва шу қадар зийнат беришлики, одамлар сиз билан кўришиб, суҳбатлашганларида сиздан нафрат қиласинлар. Покизалик дини исломнинг энг муҳим амрларидан биридир. Бизнинг шариатимиз ўз тобеъларига кеча ва кундуз қўл ювмоқликни фарз айлаган.

Тозаликнинг фойдалари шу қадарки, уни айтиб ва ёзиб тамом қилиб бўлмайди. Энг аввало, озодалик тан сиҳатини ҳимоя қилиб, умрни узайтиради. Бугун бизнинг мамлакатимиздаги мавжуд турли касалликларнинг асосий сабаби ифлосликдир. Иккинчидан, поклик одамнинг табъини равшан қиласиди. Учинчидан, одамнинг иззат-эътиборини зиёда этади. Агар одам бою бадавлат, ё илму фан соҳиби

бўлиб ифлос, кир бўлиб юрса, у одамдан халқ юз ўтиради. Тўртингидан, неъматнинг шукридир, зеро аъзойи баданимизнинг ҳар бир узви бир илоҳий неъмат бўлиб, биз парваришлаб покиза сақлашимиз лозим. Маданий миллатлар тозаликни ҳаётларининг гарови қилиб олганлар. Биринчи қиласиган ишлари болаларини тозаликка ўргатадилар. Уларнинг мактабларида қулай ҳаммомлар қурилган бўлиб, мактаб болаларини ҳафтада бир марта чўмилтирадилар, кийимларини кир қилган болаларга жазо берилади. Қани кўрайлик-чи, бу хусусда ислом дини нима фармойиш берган экан: «...Аллоҳ сизларга машаққат қилмоқни истамайди, балки сизларни поклашни... истайди»²³⁶.

«Либосингни покиза тут» дейилган ҳадисда ҳам. Бу ҳақда Имом Бухорий ва Имом Муслимлар Пайғамбари миздан кўплаб ҳадислар келтирғанлар, уларнинг баъзиларини шу ўринда келтирамиз: «Покизалик иймоннинг жузъидир». «Агар мушкул бўлмаганида умматларимга ҳар намоз вақтида мисвок қилишни амр қилардим». Ҳар бир мусулмонга илоҳий Ҳақ амри келганки, ҳафтада бир марта гусл қилиб, бош ва баданларини ювсинашлар.

«Хилол қилинг (яъни, тишларингизни тозаланг), зеро хилол қилишлик тозаликдир, тозалик иймонга бошлайди, иймон эса ўз соҳибини жаннатга етказади». «Намоз вақтида ва таом вақтида хилол қиласиган умматларимнинг ҳоли хуш бўлсин».

Покизалик хусусида исломнинг қатъий ҳукмлари шулардан иборат... Энди бир мулоҳаза қилиб кўрайлик-а, биз шу фармойишларга амал қиласизми? Бахтга қарши атрофга боқсан, бу амрларга хилоф иш тутишимизни кўрамиз. Биздаги бу паришонлик ва хароблик қандай ҳолат ўзи? Бечора саҳройиларимиз йилда минглаб болаларини ифлослик қурбони қиласиганлар. Ёзда мамлакатимизнинг ҳар бир гўшаси бир мажруххона шаклига киради. Азиз миллатимизнинг бир қисми бошдан то оёқларигача чирку ифлосликка фарқ бўлиб юрадилар. Тиббиётдан маълумки, кўп жароҳатларга фақатгина ювиб, тозалаш орқали ҳам барҳам бериш мумкин.

Одамларимизнинг бир қисми либосларининг кирлиги билан фаҳрланиб ҳам юрадилар. Ҳожиларимизнинг ҳолига бир бора назар ташланг-чи? Бу жаноблар муazzам Каъбани ва Расулуллоҳ қабрларини зиёрат қилишга боради-

лар. Бутун сафар давомида бир марта кийимларини алмаштирадилар, у ҳам бўлса эҳром боғлаш учун. Ҳар бир шаҳарда бир-икки кун турсалар, ўша шаҳар аҳолиси устиларидан кулиб, бегона тилларда ислом динига нисбатан тъянаю дашномлар айтадилар. Айнан шу ҳожилар сабаб бўлиб, бугун фарангликлар динимизни ифлосларнинг дини, деб атайдилар, баъзи йирик Оврўпа давлатлари эса ювинишни ҳаж манъ қилган деб ўйладилар. Булар ҳар йили бир кичкина шаҳарга минглаб ифлос одамлар келиб жамоат бўладилар, бу қадар ифлос жамоадан вабо пайдо бўлиб, ҳаж тамом бўлгач, уларнинг ҳар бири ўз мамлакатига бу касалликларни юклаб олиб кетади. Шу сабабдан инсоният ҳар йили нобудгарчиликка учрамоқда.

Инсоф борми..! Наҳот бегоналарнинг шу барча таънаю маломатларини динимизга, ўзимизга раво кўрсак? Бутун дунё одамларининг биздан нафрatlанишларига қандай қилиб рози бўламиз? Жаҳон халқларининг орасида шунча bemazagarchiliklar билан қай тарзда ёнма-ён яшаб келамиз? Шунча расвогарчiliklar билан Жазо куни Расулulloҳ хузурларида қандоқ ҳолда турамиз? Илоҳий амрларнинг бирортасига амал қилмай, ўзимизни мусулмон ҳисоблашимизда нима маъно бор? Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломни бегоналарнинг маломати остида қолдидириб, яна зиёратларига бориш нима фойда беради?

Бугун бизнинг орамиздаги баъзи азизлар покиза кийим кийиб, баданни тоза тутиб юришни, бошқача қилиб айтганда, зийнатланиб юришни ислом динига хилоф деб биладилар.

Кони жаҳолат! Бу фикр мутлақо шариатга хилоф. Аксинча, дини ислом бизга доимо тоза бўлиб, чиройли ва озода либосларда юришни буоради... «Эй Одам болалари, ҳар бир сажда чоғида зийнатланингиз (яъни, тоза либосда бўлингиз) ҳамда хоҳлаганингизча еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар. Зотан, У исроф қилгувчи кимсаларни севмас. Айтинг, (Эй Муҳаммад): Аллоҳ бандалири учун чиқарган безак (либосларни) ва ҳалол-пок ризқларни ким ҳаром қилди?»²³⁷

Шу ерда яна ҳадислардан мисол келтирмоқчимиз: «Либосингизни тоза тутинг ва одамларнинг назарига чиқмасдан олдин уловларингизни тузатинг». Ойша разияллоҳу анху айтадилар: «Мен хушбўй атirimдан Пайғамбарга сур-

тиб қўярдим, унинг ҳиди бошлари ва муборак соқолларидан ҳам таралиб туради». Покизалик хусусида шу ҳадисларни уқдингиз, энди қулоқ тутинг, ислом дини ифлосликни қай тариқа манъ этаркин.

Мўминларнинг онаси Ойша разияллоҳу анху айтадиларки, Пайғамбаримизнинг саодат замонларида одамлар жума намози учун шаҳар чеккаларидан Мадина га келардилар, йўлда бош ва юз-кўзларига чангубур қўниб, терлаб кетардилар. Бир кун шу хилда бир одам Расули акрам ҳузурларига кирганда Пайғамбаримиз: «Шу бугун покиза бўлиб келсангиз нима бўларди?!» – деган эканлар. Пайғамбаримиздан яна шу хилдаги ҳадис ворид²³⁸ бўлганки, айтганлар: «Саримсоқ пиёз еган одам бизнинг ҳузуримизга келмасин, уйда ўтиурсин». Аммо зийнатни ҳаддан ортиқ қилиш исрофга киради, шунинг учун зийнатнинг ортиғи жоиз эмас.

ВАРАЬ

Нафснинг камоли бўлмиш яхши амалларни бажаришга, талаб қилишга ва нафснинг нуқсони ҳисобланмиш ёмон феъллардан, одатлардан парҳез қилиш (тийилиш, парҳезкорлик) *вараъ* дейилади. Инсон нафсининг камоли ҳаётининг фояси бўлмиш икки дунё саодатига этишишдир.

Ҳар биримиз мақсадга етказадиган талашибни исташимиз ва бу йўлдан қайтарадиган сабаблардан воз кечишимиз зарур. Бас, варабъ, яъни порсолик ҳар бир одам учун лозим экан. Ахлоқ уламолари яхши ва ёмон амалларни «фозил ва разил хулқлар» номи остида жамлаб тафсир қилганларки, биз илоҳий тавфиқдан уларнинг бир қисмини баён қилдик, иншоolloҳ, қолган қисмини ҳам баён қиласмиз.

Шундай қилиб, нафсни фозил хулқлар билан орасталаш ва разил хулқлардан пок тутишга *вараъ* дейилади. Бусиз икки дунё саодатини эгаллаб бўлмайди. «...(Барча) инсон зиёни баҳтсизликлардир. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ йўлни тавсия этган ва бир-бирларига (мана шу Ҳақ йўлида) сабртоқат қилишни тавсия этган зотларгина (нажот) топгувчиidlар»²³⁹.

«Иймон келтириб, яхши амалларни қилган зотларни эса остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга кирита-

жакмиз – улар у ерда абадий яшарлар. Бу Аллоҳнинг ҳақ ваъдасидир...»²⁴⁰

Шу маънолар қуйидаги ҳадисда ҳам ўз ифодасини топган: «Дарҳақиқат, эҳсон қилмоқни буюриб, беҳаёлик, бузуклик ва қайсарлик қилмоқдан қайтарур. Ҳамда насиҳат қабул қиласизлар, деб сизларга насиҳат қилур».

Лекин одамда маҳлуклик майли бор, ҳар доим ҳам вараъ соҳиби бўла олмайди. Биноанлайҳ, уларни тарбиялаш керак бўлади. Бир жамоа ислом фидокорлари бу ишнинг уддасидан чиқадилар, улар тасаввуф арбоблари, яъни шайхлардир. Ҳа, шайхлар миллат тарбиячилариdir, бизни тарбиялаб, вараъ соҳиби ва тақводор қилиш айнан уларга лозим. Яна шу нарса муқаррарки, бошқаларни камолга етказмоқчи бўлган одам, аввало, ўз нафсини камолга етказган бўлиши керак, бўлмаса тарбияси фойда бермайди. Масалан, бизни қимор ўйнашдан манъ қилаётган киши ўзи доим қимор ўйнаса, унинг гапи бизга таъсир қиласиди? Ўз нафсидан ғофил юриб, бошқаларнинг тарбиясига ҳаракат қилган одам Аллоҳнинг қаҳрига учрайди: «Одамларни яхшиликка чорлаб, ўзларингизни унутасизларми? Ҳолбуки, ўзларингиз китоб (Таврот) тиловат қиласизлар. Ақлингизни юргизмайсизларми?»²⁴¹

Энди шайхларимизнинг вазифалари бўлмиш, яъни бизларни тарбият қилишни эплаяпсизларми ё йўқми, деган масъалани тадқиқ қилсак. Уларнинг тарбияларидан вараъ маъносини қидирмасдан аввал, қўрайлик-чи, илоҳий фармойишларга қай тарзда бўйсунар эканлар. Шайхларнинг умумий ҳайъатини икки қисмга ажратиш мумкин. «Тариқати жаҳрия»²⁴² даги шайхлар масжидлару ибодатгоҳларда, ҳатто зиёфату тўйларда ҳам йигилиб олишиб бесабабу бемуносабат ар-ар қиласидилар. «Нима қиляпсизлар?» – деб сўрасак, «Зикр қиляпмиз» дейдилар. Билмайдиларки, бу масхарабозликлари ҳам ақлан, ҳам шаръян ҳаром эканлигини. Унинг ҳаромлигига ҳам ақлий, ҳам шаръий далиллар мавжуд. Ақлий далил шуки, Аллоҳнинг зикрини хотирага келтиришдан мурод илоҳий ғазабдан хавфсираб туриш. Масалан, подшоҳни эсидан чиқармайдиган одам унинг амрига хилоф иш қилмайди. Инчунин, Аллоҳнинг зикрини қилган одам унинг ризосига қарши ҳаракат қилмайди. «Ариллаш» ва «маърашда» бу маънининг ўзи йўқ. Улар ҳатто Аллоҳнинг номини ҳам тилга

олмайдилар. Ақлий далил шудир... Расууллоҳдан ушбу ҳадисни имом Бухорий келтиради: «Эй одамлар, Аллоҳни оҳиста зикр қилинг, зеро У кар эмас, фойиб ҳам эмас, У сизларга яқин ва хабардордир».

Иккинчи гуруҳдаги шайхлар «тариқати сиррия»²⁴³ дағилар бўлиб, уларнинг ҳар бири юз ва минглаб Аллоҳнинг бандаларини атрофларига йигиб танбал, бекорчилар тӯда-сига айлантирганлар. Биз юқорида айтган эдикки, шайхлар бизларга солиҳ амалларни ўргатиб, ёмон амаллардан қайтарувчи тарбиячиларимиз деб. Баҳтга қарши, бу азизлар атрофларига йигилганларнинг бирортасига лоақал бир марта бўлса ҳам ахлоқдан таълим берганлари йўқ, бермайдилар ҳам. Зеро, ўzlари фозил ахлоққа эга эмаслар. Шу гапдан четга чиқмай андак олдинлаб кетсак. Агар улардан «Вараъ нима?» деб сўрасангиз, доим рӯзадор бўлиш, туну кун минг ракаат намоз ўқиш, дунёнинг ҳеч бир ишига қўл урмаслик, хотин олмаслик, тош ёки кесакка ўхшаб бир жойда ўтиришга вараъ дейдилар», — деб жавоб қайтардилар. Шулар инсонни икки дунё саодатига етаклар эмишлар?!

Шуниси ажабки, ўzlари айтганларига доимо хилоф иш тутиб, данғиллама ҳовли-жойларда яшайдилар, ясатиғлик от-улов минадилар, хотин оладилар, пул тўплайдилар, рутбаю мансаб кетидан қувадилар... Энди буларнинг феълатворидан қатъи назар, улар бизга шарҳлаб берган «вараъ»лари нима ўзи? Шаръян бу жоизми ё йўқми?

Биз буларнинг ҳар бирини жоиз эмаслигини очиқ-оидин исботлаб, ўтган бобларда айтиб ўтган эдик ва яна такрорлаймиз. Шу ўринда иккита саҳиҳ ҳадисдан далил келтирсак. «Саҳиҳ»нинг муаллифи Имом Бухорий ҳазратлари разияллоҳу анҳу ривоят қиласи: «Бир араб қабиласи Расууллоҳ ҳузурларига уч кишини элчи қилиб юборади. Жаноби Расууллоҳ уйда эмасдилар. Улар Расууллоҳнинг аҳли байтларидан Пайғамбар қай тариқа ибодат қиласидилар, деб сўрашади. Аҳли байтлари айтиб беришди. Эшитганлар Расууллоҳнинг ибодатларини кам деб ўйлаб, Аллоҳ Пайғамбарнинг ўтган ва келажакдаги гуноҳларининг барчасини кечган-да, азбаройи шунинг учун уларга шунча ибодат ҳам етарли, лекин бизга бунақа ибодат кифоя эмас, дедилар. Улардан бири, албатта, мен бутун кечани намоз ўқиб ўтказаман; бошқаси «бир йил рўза тутсам ҳам шу

билан кифояланмайман; учинчиси «мен ҳаётдан уйланмай ўтаман», – деди. Ҳазрати Пайгамбар уйга келиб, улардан сизлар шу гапларни айтдингизми? – деб сўрадилар. Улар «ҳа» деб жавоб қайтардилар. Шунда Расулуллоҳ айтдиларки, мен сизлардан кўра тақводорроқ ва Аллоҳдан кўркувчироқман. Лекин мен рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман, уйланаман, бас, менинг суннатларимдан юз ўтирган одам мендан эмас. Суннатимни қабул қилмаганларнинг ва диндан чуқур кетганларнинг ҳоли нақадар ёмондир...», дедилар Расул.

РИЁ

Одамларга кўрсатиб ва эшиттириб тоат-ибодат қилиш *риё*дир. Риё шундай бир муҳим масъалаки, уни тушуниш шайхларнинг ҳақиқий ҳолини бизга очиб беради. Бизнинг миллат одамлари шайхларни гўё худодеқ эъзозлашади. Шунинг учун бизнинг бу гапларимизни улар қабул ҳам қилмайдилар. Шу сабаб мен ўзимдан гапирмай, сўзни фазлу камол соҳиби бир муҳтарам зотга ҳавола этаман. Бу шахс барчага маълум Имом Фаззолийдир. У ўзининг «Иҳё-ул-улум» (ад-дин) китобида риё ҳақида узун бир баҳс юритган. Шунинг бир қисмини қисқартириб таржима қилдик: «Билгинки, риё ҳаромдир, риёкорлар эса Аллоҳнинг душманидилар. Бу матлаб ояту хабарларда собит келган. Оят ушбуки: «Диққатсизлик қилиб намозини хато ўқиганлар ва риё қилганлар ҳалок бўлгувчилардир». Яъни Аллоҳнинг дийдорини сўраган киши солиҳ амаллар қиласи ва илоҳий ибодатга шерик қилмайди, яъни риё қилмайди.

Шундай бир хабар келган. Бир одам Расулуллоҳдан сўради: «Расулуллоҳ, қай бир нарсадан нажот бор?» Пайгамбар жавоб берди: «Нажот банданинг ҳар бир тоатни одамлар кўришлиги учун эмас, балки Аллоҳ кўришлиги учунгина қилган ибодатдадир». Ва яна дедилар: «Мен бир гуноҳга гирифтор бўлишингиздан қўрқаманки, у кичик ширкка киради». Одамлар сўрадилар: «Ё Расулуллоҳ, кичик ширк нима?» Улар жавоб бердилар: «Риё».

Ҳазрати Умардан нақл қилдиларки, Ҳазрат бошини ҳам қилиб ўтирган, яъни муроқаба қилаётган кишини кўриб, унга дедилар: «Эй мард, бошингни кўтар, хушуъ ва хузуъ (хоксорлик) бошни эгишлиқда эмас, балки дилда бўлур. Абу Имом ал-Боҳилийдан ривоят қиласидиларки, у

бир куни масжидга бориб, бошини саждага қўйиб йифла-
ётган бир кишини кўриб: «Агар бу йиги Аллоҳ учун бўлса,
нега уйингда йифламайсан?!» – деб сўраган экан.

Билгинки, риё икки хил бўлади: 1) дунёвий ишларда-
ги риё; 2) диний амаллардаги риё. Буларнинг иккиси ҳам
ҳаром, лекин диний амаллардаги риё ниҳоятда ёмондир.
Диний амаллардаги риёни беш қисмга ажратиш мумкин:
1) бадан риёси; 2) шаклу ҳайъатдаги риё; 3) тилдаги риё;
4) амалдаги риё; 5) зиёрат ва сұхбатдаги риё. Бадан риёси
шуки, одам ўзини оздирив-тўздириб, лаблари қуриб, соч-
соқолларини тарамай ўстириб, тирноқларини олмай юра-
ди, токи одамлар бу одам Аллоҳ йўлида мудом рўза тутар
экан, Аллоҳдан қўрқиб доимо ғамгин ва маҳзун юрар экан,
бечора шу қадар Аллоҳ хаёлида бўлиб ўзига қарамас экан,
деб ўйлашлари учун қиласди. Шакл ва ҳайъатда риё қила-
ётган одам шайхларга ўхшаб сурф жома кийиб, фанога
етишган деб ўйлашлари учун йиртиқ чиркин лиbosлар
кияди, сервиқор десинлар, дея бошини кўксига эгиг юра-
ди. Бу хил риёга гирифтор бўлганлар икки тоифага бўли-
надилар. Биринчи тоифадагилар дарвишу солиҳларга мақ-
бул кўриниб, улар уқубатларидан бу аҳли дунё экан, деб
четлатмасинлар, деган фикрда йиртиқ-ямоқ ва ифлос ки-
йимларда юрадилар. Иккинчи тоифадагилар эса ҳам дар-
виш солиҳларга, ҳам ҳукмдору бойларга ёқиши, улар-
нинг олдида эътиборли бўлишни хоҳлайдилар. Шунинг
учун эски жулдур кийим киймай турли хил, ранго-ранг
оқ ва яшил қимматбаҳо кийимлар киядилар. Тилида риё-
си бўлган одам ҳар бир мажлисда илмдан сўзлаб, ибодат
қиласди. Олим деб ўйлашлари учун шунга мувофиқ сўзлайди,
бозор ва расталарда, кўча-кўйларда юрганларида Ал-
лоҳнинг зикрини ўйлаётганимни кўрсинлар, деб лабла-
рини қимирлатиб юради, ҳар бир ерда кундузи тутган
рўзаю кечаси ўқиган истихора намозларини²⁴⁴ гапиради.
Амалида риёси бўлган одам одамлар олдида узун намоз
ўқиб, нафл намозларини ҳам масжидда ўқийди. Зиёратда-
ги риё шуки, одам вақти бевақт улуг одамларнинг зиёра-
тига бориб туради, токи одамлар бу киши яхши экан,
доимо фалончининг олдига бориб туради, дейишлари
учундир. Бу каби одамлар ўзларини зиёрат қилдиришни
ва ифтихор сабаб бўлишни ҳам хоҳлайдилар». Шу ерда
Имом Фаззолийнинг сўзларини тутгатамиз. Шу баҳсни

ўқимоқчи бўлган одам «Иҳёул-улум»нинг учинчи жилдига мурожаат қиласин.

Шу ергача тўртта ахлоқий фазилатларнинг учта асосийсини муҳим қисмларга бўлиб зикр қилдик. Тўртинчи фазилат эса *адл*dir. Адл бу – биз баён қилган жамики ахлоқий фазилатлар орасидан ифрату тафритни тарк қилиб, доимо мўътадил чегарани сақлаб ўтиришдир. Бинобарин, айтиш мумкинки, шу учта фазилатлар замирида адл мавжуддир ва буни хотирадан чиқармаслик лозим.

Аммо, шу орада бир муҳим жиҳат борки, у ҳам эса *ҳукуматнинг одиллигидир*. Бу масъала жуда кенг бўлиб, ушбу рисоламиздан ўрин ололмайди. Агар фурсат бўлса, иншооллоҳ, ҳукумат адолати хусусида ҳам бир рисола ёзамиз.

Мутаммима (қўшимча) фазилатлар. Аммо шу учта фазилатлар баркамол бўлиши учун учта бошқа фазилатларга эга бўлиш керакки, улар мутаммима фазилатлар деб номланади. Булар: 1) сиҳат-саломатлик; 2) сарват; 3) аҳли аёлдан иборат.

Сиҳат-саломатлик. Бу сўз бутун оламни мафтуну саргардон қилган. Дунёда бирор-бир одам йўқки, сиҳат ва оғиятни бирор нарсага алмаштирса. Ҳакимларнинг баъзилари дунёвий саодат – тўғри фикрлаш ва салим, соғлом баданда, дейдилар. Шу ҳам муқаррарки, салим ақл доимо соғлом баданда бўлади. Бинобарин, сиҳат ва оғият дунёвий саодатнинг асоси деб айтиш мумкин. Фақат бу дунё саодати учунгина эмас, балки охират саодати учун ҳам сиҳат ва оғият лозим. Зоро, биз сайъ-ҳаракатсиз икки дунё саодатига эришиб бўлмайди, деб такрор ва такрор айтдик. Албатта, сиҳат ва оғияти бор одамнинг ҳаракати бемор одамнинг ҳаракатидан ортиқ бўлади-да. Ўз сиҳат ва тинчлигини муҳофаза қилолмаган миллат, шак-шубҳа йўқки, ҳаётнинг кураш майдонида орқада қолиб, оқибат хоҳласа (хоҳламаса) ҳалок бўлиши мумкин. Шунинг учун маданиятли давлатлар ҳукумати ўз миллатларининг соғлигини сақлашда ҳимматларини аямайдилар. Русия ва Фарангистон шаҳарларидағи боғи Эрамдек жойлар, хушҳаво майдонлар, озода кўчалар бирон-бир шахснинг ҳою ҳаваси учун эмас, балки ҳалқ соғлигини муҳофазаси учун қилинган. Фарангистон ва Русия ҳукуматлари бир мушфиқ ота каби раиятнинг саломатлиги тўғрисида қайфурадилар. Биз бечора бухоролилар қай тарафга юз бурмай-

лик, мисоли чўпонсиз қўйлар бўрига дуч келгандек, турли касалликларга чалинамиз, бирор киши аҳволимиздан хабар олмайди. Лекин, андак дикқат қилиб назар солсак, айб ўзимизда эканлиги намоён бўлади. Зоро, биз бошқа ҳалқларга ўхшаб саломатлигимизни муҳофаза қилишда ҳукуматнинг тарғиб ва ташвиқига муҳтоҷ эмасмиз. Ислом динимиз бизни борлигимизни сақлашга амр қиласди. Ислом динининг саломатликка қанчалик эътибор беришини қуидаги ҳадисларда кўрасиз:

«Бешта нарсани бешта нарсадан олдин ғанимат бил: ўлимдан олдин тирикликни, касаликдан олдин соғлиқни, машғулликдан олдин бўш вақтни, кексалиқдан олдин ёшлиқни, фақирликдан олдин бойликни».

«Сиҳат-саломатлик ва оғиятингни сўраб кўпроқ дуо қил».

«Омонлик ва оғият икки катта неъматким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди».

Сиҳат-саломатлик ва оғиятни ислом назари билан кўриб чиқдик. Энди асримиз ҳакимларининг инсонийликни муҳофаза этиш учун тавсия этган қоидалари устида баҳс юритсак. Одамнинг жисми турли хил ҷархлари, қисмлари, асбоблари бўлган машинага ўхшайди. Мазкур асбоб, қисмларни доим асл ҳолатидек тутилса, яъни парвариш қилинса, ўша машина жаҳду жадал билан ўз ишини бажаради. Агар унинг бирор-бир ҷархига зарар етса, дарҳол машина ҳам ишдан чиқиб бузилади. Айрим ва аксар ҳайвонларнинг жисмидай шундай турли хил қувват ва моддалар мавжудки, булар ўз ҳолатларини муҳофаза қилиб турганда, одам кучдан ва ишдан толмайди. Лекин четдан етган бир сабаб туфайли уларнинг бирига ҳалал етса, одам ишдан чиқади ёки олдинги интизом ва тартибини йўқотади. Мазкур қувват моддалар ўз ўрнида дуруст ишлаб турган ҳолда одам соғлом ҳолатда бўлади. Аммо четдан етган бир сабаб орқали бу қувват ва моддаларнинг бирига зарар ва бизда шундай бир ҳолат пайдо бўладики, уни касаллик деб атамиз. Дунёда хилма-хил касалликлар мавжуд. Бугунга келиб фан тадқиқотлари шуни исботладики, бу касалликларнинг асосий қисми, яъни безгак, сил, ришта, қизамиқ, сувчечак, чубушак²⁴⁵ ва бошқалар четдаги сабаб орқали одамга юқиб, бошқага ҳам ўтади. Умумий фан ҳайъати бу сабабни *микроб* атамаси билан қабул қилишган.

Микроб нима? Коинотда биз кўра оладиган маҳлуклардан ташқари кўз кўра олмайдиган маҳлуклар ҳам бор. Лекин асrimiz ҳакимлари энг кичик заррачаларни кўрувчи мукаммал асбоблар билан бу кўзга кўринмас маҳлукларни кўриб, уларни бир-биридан фарқлашади. Бу гапимиз мазкур маҳлукотлар тўғрисида эшиитмаган одамларга ажабтовор туюлиши мумкин. Аммо таажжубга ўрин йўқ, чунки ҳазрати Халлоқи қодир бу каби маҳлукотларни яратишдан ожиз эмас, албатта. Микроблар иккита гуруҳга ажратилади: биринчиси, фойдали микроблар, улар маҳлукларнинг мавжудлигини ва саломатликни таъминлаб туради, иккинчи гуруҳ микроблар эса турли касалликлар тарқатиб юради. Қандай микроблар вужудимизда bemorlikка сабаб бўларкин? Аввало, уларнинг конини, яшаш жойини, кейин эса қай тариқа кўчиб юришини билиб олиш керак. Банда тоқат қадар шулардан баҳс юритаман.

Сув. Микроблар кўпроқ сувда яшайди. Шаҳар ташқарисидаги чашмалар, ариқлар атрофи турли хил ахлатлардан холи бўлганлиги учун сувда микроб бўлмайди. Лекин шаҳар ичкарисидаги ариқлар, хусусан, бизнинг шаҳардаги ариқлар халажойларнинг тагидан ўтади, қудуқ ва ҳовузлар очиқ туради, кўллар суви назорат қилинмайди ва жойлар, албатта, турли микробларнинг кони, бешиги ҳисобланади. Мен Бухорода ёз ойларида хуруж қиласидиган безгак касаллиги хусусида Истанбулдаги дўхтурлар билан суҳбатлашганимда, улар Бухорони кўрмай туриб, дарҳол Бухоро атрофига кўллар бор экан-да, дедилар. Тиб фани қоидаси безгак ва Бухоро риштасига сабаб Бухоронинг суви эканлигини шак-шубҳасиз тасдиқлайди. Заарли микроблар сувдан одамга бир неча хил тарзда ўтадилар. Аввалио, сувни ичиш орқали ўтади. Биз туркистонлиларнинг кўпчилигимиз халажойларнинг ёнидан ўтган сувни ҳовузларда тўплаб, унинг бир тарафига юз, қўл, оёқ ювиб, бурун қоқиб, иккинчи тарафидан эса, завқ билан чанқомизни қондирамиз! Ваҳоланки, бу сувда тўплантган микроблар ичган сувимиз орқали ҳалқумдан ёки тишнинг милкларидан қонга сурилиб, жигаргами, юракками ёки бошқа бир аъзога бориб ўрнашади, у ерда гуркираб, кўпайиб турли касалликлар келтириб чиқаради. Кўп одамларимиз ҳовлиларида қудуқ қаздириб, шунинг сувидан ичадилар. Агар қудуқни тоза жойда қаздириб, покиза сақлаб,

устини доим ёпиб кўйилса, шубҳаланмай, сувини ичса бўлади. Лекин бунақа қудуқларни қазиш мушкул иш, айниқса, шаҳар ичида. Чунки шаҳар ичидаги қудуқлар баъзан гўристонларга яқин ва доимо халажойга яқин жойларда қазилади, бундай ҳолда, шубҳасиз, ифлос оқимлар ернинг тагидан йўл топиб, қудук сувига аралашиб кетади ва ичганимизда ундаги микроблар бизга ўтади.

Иккинчидан, заарли микроблар пашша ва чивинлар орқали бизга юқадилар. Пашша ва чивин микроб ташувчилардир. Микробли сувларга қўниб, уларни ўзларига ёпишириб, биз еяётган таомлар, идишларга қўниб бизга ўтказадилар. Ҳашаротларнинг чақиши орқали ҳам микроблар баданга, ундан қонга ўтади. Шунинг учун баъзи табиблар бир халқнинг саломатлик даражаси у ичаётган сувининг тозалик даражасига боғлиқ, дейдилар. Бир мамлакат суви қанчалик ифлос бўлса, у ердаги аҳолининг соғлиғи ҳам яхши бўлмайди.

Масъала жуда қизиқ бўлди-ку! Агар сув ичмасак, нима ичамиш?! Бу масъала Оврўпа мамлакатларида шов-шувга сабаб бўлган. Фаранг олимлари, табиблари бунинг олдини олиш учун роса ҳаракат қилиб, одамлар микробсиз сув ичишлари учун бир қанча ҳайратомуз машиналар ишлаб чиқдилар, лекин уларнинг ҳеч бири батамом фойда бермади. Энг яхши ва фойдали чора шуки, ичадиган сувимизни яхшилаб қайнатиб, бир тоза идишга солиб, ўзимизга керагини истеъмол қилишликдир. Мумкин қадар ҳовуз ва ариқларимизни ифлосликлардан сақлайлик. Ислом дини ҳам сувларни муҳофаза қилишга фармон беради. Бу хусусда Имом Бухорий ва Имом Муслимлардан кўплаб ҳадислар келган.

«Уйқунгиздан тургач, қўлингизни уч марта ювмай туриб идишга сув солманг, зеро, ухлаганингизда қўлингизнинг қаерда тунаганини билмайсиз».

«Турган сувга қўлингизни ювиб уни ифлос қўлманг».

Тупроқ. Микробларнинг яна бир яшаш жойи тупроқ. Нега ҳам бўлмасин, қачонки, ҳамма ҳайвонларнинг чиқиндилари ва одамларнинг сийдигу ахлатлари тупроққа тушса. Ҳамма маҳлуқтарнинг мурдаси ҳам ерда ётади. Булар вақт ўтиши билан ҳавонинг ҳароратига қараб, чириб-бижгиб атрофга минг хил зарарли микробларни тарқатадилар. Бу микроблар тупроқдан одамга қандай ўтади? Ав-

вало, юқорида айтганимиздек, чивин, пашшалар орқали, кейин сув орқали. Сув қайнатилса (ундан микроблар) ўтмайди. Учинчидан, ҳаво орқали ўтади. Ер юзидағи мавжуд микроблар шамол ва чанг-ғубор билан ердан қўтарилиб, ҳавода жавлон уриб, ҳаводан бир неча йўллар орқали бизга кўчади. Аввало, таомимизга, хусусан, мева-чевага қўнади, шунинг учун уларни ювиб ейиш керак. Тўртингидан, нафас олишимиз билан ичимизга кириб, бирор бир ички аъзоларимизда ўрнашиб олади. Бунинг чораси шаҳар кўчаларини покиза сақлаб, ҳавосини тоза тутиш керак. Фаранг ва Русиядаги кенг ва озода кўчаларни кўриб, ҳайрон қолиб лабингизни тишиларсиз, уларнинг ҳеч бири кўзбўямачилик учун эмас, балки ҳукуматлари бунинг учун тўғри, зарур қонун тайинлаганлар. Бахтга қарши бизнинг кўчаларимиз ифлослиги бизда шундай нафрат уйғотадики, тасвирда ожизмиз. Ваҳоланки, шаҳарларнинг тоза ва озодалиги ҳар бир миллат ҳаёти учун муҳимдир. Дини ислом кўчаларни тоза тутишга амр этган!

«Кўчаларингизни тоза сақланг, зеро яхудларнинг кўчалари ифлосдир».

«Масжидларингизни паст қилиб, шаҳарларингизни эса баланд қилиб қуинглар».

«Аллоҳ тайиб ва покдир. Карим ва кечиравчидир, (У) покизалик ва карамни хуш кўради. Бас, ҳовлиларингизни тоза сақланг, яхудларга ўхшаманг».

«Йўлда ётган шохни олиб ташлаган одамдан Аллоҳ хушнуд бўлиб, гуноҳларини афв этади».

«Мусулмонларга ранж етказган нарсани уларнинг йўлидан узоқ қил».

Барчага маълумки, ёзниг уч ойида шаҳримиздаги қўпчилик одамлар касал бўладилар. Бу бечораларнинг қўпчилигига йигирма-ўттизта ришта чиқиб, бошдан оёқларигача қон ва йирингга гарқ бўлиб юрадилар. Ҳар бир хонадонда тўрт-бешта одам 30–40 кунлаб иситмалаб ётадилар. Кўпинча, бир хонадон аҳлининг ҳаммаси касал бўлади. Бу ҳолатларни яшириб, инкор этиб бўлмайди. Биласизки, шаҳримиздаги қўпчилик савдогарлар ҳар йили тижорат учун Россия тарафга кетиб, маълум муддат яшаб келадилар. Марҳамат қилиб, шуларнинг олдига бориб сўранг-чи, мазкур касалликлар Россияда ҳам бормикан? Албатта, сизга «йўқ» деб жавоб берадилар. Тўғри, у мамлакатдагилар ҳам тоҳ

касал бўладилар, лекин дарҳол ҳозиқ²⁴⁶ табибларга бориб даволанадилар.

Ана энди бир нозик масъалага келдик, сиздан сўрасак, бизнинг мамлакатимиз ва Русиядаги бу фарқ қаердан, сабаби нима? Нега энди бизнинг миллат заҳмату дард чекса, бошқалар роҳатда соғлом юрадилар? Албатта, сиз «Худонинг иши» дейсиз.

Офарин сизга, оғарин! Зотан, бундан бошқа жавоб беролмайсиз-да. Аллоҳни назарингизда гайб кўриб, уятсизларча ҳар бир гуноҳни унга ҳавола қиласиз? Сиз бемор бўлсангиз Аллоҳдан, мазлум бўлсангиз Аллоҳдан, факир бўлсангиз Аллоҳдан, мусибат кўрсангиз ҳам Аллоҳдан. Азбаройи Худо... унда сизга нима қолади? Сизнинг ҳам бу дунёда бирор вазифангиз борми ё йўқми! Аллоҳ сизга бўйин томирингиздан ҳам яқин туради-я, унга бўхтон қилманг... Чунки «Аллоҳ шаънига ёлғон тўқийидиган кимсалар ҳеч нажот топмаслар», – дейилган Қуръони Каримда²⁴⁷.

Бугунги кунда бошимизга тушган ва тушаётган бадбахтикларнинг ҳаммаси шум амалларимиздандир, Аллоҳ бандасининг ҳақига зулм қилмайди.

Аҳли аёл. Мутаммима фазилатларнинг учинчи гуруҳи аҳли аёл бўлишини талаб қиласи, биз ушбу рисоламизнинг иккинчи қисмида бу ҳақда узоқ гапирдик.

САРВАТ

Мазкур фазилатларнинг учинчи қисми сарватдан иборат. Қачондан бери жон куйдириб айтиб келяпманки, одам табиатан ҳар нарсага муҳтоҷ маҳлук, яъни эҳтиёж одамнинг табиий интилишидир. Шу ерда масъалага умумийроқ қарасак, табиатдаги жамики маҳлуклар муҳтоҷ ва мажбурлар, то тирик эканлар, эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қиласилар. Одамзод ёки маҳлук эҳтиёжларининг ҳужумига қарши турса, бошқача ибора билан айтганда, танбаллик ёки сустлик туфайли эҳтиёжларини қондирмаса, бешубҳа маҳв ва нобуд бўлади. Масъалан, ҳар бир егуликка муҳтоҷ жондор агар сайъ-ҳаракат қилиб, нарса топиб емаса, кўпи билан икки-уч кун яшаб кейин ўлади. Бу хусусда ҳамма маҳлуклар баробарлар, лекин одамнинг ва маҳлукнинг эҳтиёжлари ўртасида бир фарқ бор. Маҳлукнинг эҳтиёжлари доимо бир хилда бўлади. Бундан бир неча йил илгари оташаробага муҳтоҷ эмас эдик. Бу-

гун эса оташароба одамларнинг заруриятига айланди. Бугун одамлар тайёраларга унча муҳтоҷ эмаслар. Лекин, шубҳа йўқки, бир неча йилдан сўнг бу ҳам одамзоднинг заруриятига айланади. Шу ерда хотирангизга одамзод эҳтиёжининг тараққий этишига сабаб нимада, деган савол келади. Ҳозир шу жиҳатта эътиборимизни қаратсак.

Аслида башарнинг эҳтиёжи тараққий этмайди ва ўзгармайди. Одамларнинг эҳтиёжлари азалдан қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Эҳтиёжларнинг сабабини барта-раф этиш усулларигина тараққий этиб, ўзгариб туради. Масъалан, одамлар кийимга доим муҳтоҷ. Аммо ибтидой одамлар бу эҳтиёжларини маҳлуқ терилари ёпиниб, кейинроқ тикилмаган дағал бўзга ўраниб қондиришган. Бугун эса бу эҳтиёж турли-туман, ранго-ранг кийимлар кийиш орқали қондирилмоқда. Одамлар яратилишларидан бошлаб баъзи ишларни бажариш учун асбоб-анжом ва нақлиёт воситаларига муҳтоҷлик сезганлар. Аввало, бу эҳтиёжларни ўzlари юриб, аста-секин маҳлуқлар восита-сида, кейинроқ аравалар ясаб, кейин оташаробалардан фойдаланиб дафъ қилганлар. Яна бир неча йиллардан сўнг бу эҳтиёжларини тайёралар орқали қондиришга мажбур бўладилар.

Ушбу муқаддимадан сўнг эҳтиёжларни қондириш сабабларининг тараққиётини ҳам тушунишимиз осон бўлади. Маътумки, бу дунё умумий бир жадалгоҳ, кураш майдонидир. Бу майдонда голиб чиққан ҳар бир одам бошқаларни ўзига ҳаммол ва мардикор қилиб олади. Масалан, инсонлар ақлий қувватлари туфайли маҳлуқот дунёсидан голиб чиқиб, улардан фойдаланиб келадилар. Инчунун, кураш майдонида голиб чиққан бир қавм ёки миллат бошқа қавмларни ўзига тобеъ қилиб олиши табиий бир ҳолдир. Ҳеч бир куч у қавмни бу ҳақдан манъ этолмайди. Бу умумий жадалгоҳда эҳтиёжларини тезлик ва осонлик билан ҳал қилган миллат ғалабага мусассар бўлади. Бас, кураш майдонида голиб чиқиши истаган ҳар бир миллат эҳтиёжларини тезроқ қондириш мақсадида ҳаракат қилиб, бунга муваффақ ҳам бўладилар. Яъни ақл ва илм соясида эҳтиёжларни қондириш сабаблари усулларини мукаммаллаштириб, бунинг натижасида турмуш лавозимларини зудлик билан яхшилаб, ўз ғалабаларини таъминлайдилар. Мағлуб бўлишни истамаган жуда кўп халқлар эҳтиёжла-

рини қондириш сабабларини ривожлантириб, бошқа миллатлардан орқада қолмаслика ҳаракат қиласидар. Эҳтиёжларнинг дафъ қилиш сабабларининг тараққиёти ва тақомили айнан шундадир. Гарчи башарнинг эҳтиёжлари ва уларнинг дафъ этиш сабаблари баёнимиз ичига сифмайди, аммо олам билиттифоқ шу қарорга келганки, эҳтиёжларни қондиришнинг асосий сабаби сарват илмини, сарват фазилатини ўрганишдадир. Ҳар бир сарватни эгаллаган миллат тезда ва осонликча эҳтиёжлардан қутула олади ва бу кураш майдонида ғолибликни қўлга киритади. Сарват таҳсили ҳамма учун зарур ва умумийдир. Ҳеч ким ундан ҳалос бўлолмайди. Ҳар ким қай тариқа яшамасин, сарват таҳсили учун ҳаракат қилмаган бўлиши мумкин эмас. Бас, энди айтиш мумкинки, таркидунёччилик қобил ва дуруст эмас, мубин ислом дин бизни сарват таҳсилини олишга чақиради. Гарчи биз бу муддаонинг исботи учун китобимизнинг талай жойларида оят ва ҳадисларни зикр қилган бўлсак-да, бу ерда ҳам ояти кариманинг таржимасини келтирамиз: «Ва Аллоҳ сенга ато этган мол-давлат билан (аввало) охират ободлигини истагин ва дунёдан бўлган насибангни ҳам унутмагин»²⁴⁸.

«Жомеъ ус-сағир»да ҳам шундай ҳадис келган: «Ҳалонинг талабида бўлиш ҳар бир мусулмон учун вожибdir».

Хуллас, сарват шаръян ва ақдан лозимдир. Зеро, башар ҳаётининг давоми бусиз мумкин эмас, зотан бу дунёда сарват таҳсилидан юз ўтирган кишининг ўзи йўқ. Лекин баъзи одамлар шу хусусда сустлик қилиб эҳтиёжлари учун сарватни эгалламайдилар. Бинобарин, булар доимо муҳтожлик, эҳтиёж юки остида қолиб кетиб, бора-бора нобуд бўладилар. Уларнинг бу ҳолатларини, фақирлик ҳолатларини саодат билиб, ҳатто ислом дини бизни шундай яшашга буюрган, дейдилар. Буларнинг бу гаплари фирт ёлғондир. Мубин ислом дини бунақа камбағалликни ва бебизоатлик²⁴⁹ ни асло амр қилмаган, аксинча, музаммат қиласиди. «Яхудийлар қаерда бўлмасин хору зордирлар, агарда Аллоҳ ва мӯъминлар паноҳига кирмасалар, улар илоний ғазабга гирифтор бўладилар. Уларга қашшоқлик ва мискинлик тайин бўлгандир, чунки улар коғирдирлар»²⁵⁰.

Мискинлик Аллоҳнинг ғазаби ва иймонсизлик натижасидир. Бу ҳақда «Жомеъ ус-сағир»да ҳадислар келтирилган: фақирликдан, бечоралиқдан, золимлик ва мазлум-

ликдан Аллоҳдан паноҳ сўранг: «Эй бор Худоё, фақирлик ва хорликдан паноҳ сўрайман» денг.

Энди фақирлик қораланганигини билганимиздан сўнг сарват таҳсилига машғул бўлишимиз лозим. Бас, шундай экан, сарват таҳсили учун қайси йўл шаръий ва муносиб, қайси йўл эса ғайришаръий ва номуносиблигини билиб олишимиз зарур. Маълумки, сарватга эришишнинг жуда кўп йўллари бор. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам шаръан дуруст эмас. Шаръан дуруст ва муносиб йўл сайд ва ҳаракат қилишдир. Сайд ва ҳаракати бўлмаган йўл эса ақлан ва шаръан ҳаромдир. Чунончи, рибо масъаласига келганда арз қилган эдикки, рибо, ўғрилик ва қиморбозлик ҳам сарватга эришишга киради. Лекин сайд ва ҳаракат бўлмаганиги учун ҳаром ҳисобланади. Гадойлик ҳам сарват то-пишнинг бир йўлига киради, лекин унда ҳам сайд-ҳаракат йўқ экан (шаръий узри бўлмаса), ҳаромга киради. Гадойлик икки хил бўлади: биринчи хили барчага маълум бўлиб, бизнинг гадойларимиз каби эшикма-эшик, дўкон-ма-дўкон юриб нарса топадилар. Бу хилдаги гадойлик, агар шаръий узри бўлса, жоиз ва ҳаром ҳисобланмайди. Бу хил гадойликнинг шаръий узрларини ҳазрати Ҳакими мутлақ Куръони каримда баён қилиб қўйган: «(Садақот-эҳсонлар) Аллоҳнинг йўлида тўсилган (яни, ўзларини ушлаган) бирор ерга сафар қилишга қодир бўлмайдиган, қаноатлари сабабли билмаган одамга бой-бадавлат бўлиб кўринадиган камбағаллар учундир. Уларнинг фақирликларини сиймоларидан билиб оласиз...»²⁵¹

Бу ояти карима гадойлик беш ҳолатда жоиз бўлишлигини маълум қиласди: 1) гадой нафсини шу қадар Аллоҳ йўлида сарфлаганидан қўли ишга бормаса; 2) кору касб ва сафар қилишга ҳам илож-имкони бўлмаса; 3) ҳеч кимдан таъма қилмаса, ҳатто одамлар уни мулки бор деб ўйласалар; 4) унинг муҳтожлиги тилидан эмас, балки аҳволидан, ранги-рўйидан кўриниб турса; 5) одамларни гадойлик қилиб безор қилмаса. Кимда шу бешта шарт бўлса, гадойлик қилиши жоиз ва ҳаром қилинмагандир, унга нарса бериш савобдир. Ҳазрати Пайғамбар мазкур ояти каримани қуйидаги ҳадислар билан тафсир қилганлар: «Сендан бир-иккита хурмо ва бир-икки луқма олган одам мискин эмас. Мискин одамлардан бирор нарса истамайдиган одамдир».

«Эй мусулмонлар, гадойлик уч тоифа кишиларга ҳалол қилинган. Биринчиси, амри хайр, солиҳ амал учун одамларнинг ёрдамига муҳтож бўлса. Одамлардан нарса, пул талаб қилиб, етарли миқдорни йигиб бўлгач, ўша савоб ишга сарфлаб, кейин гадойликни тарк этса. Иккинчи тоифадаги одамнинг молу мулки талон-торож қилинган бўлса, у ҳам фақат зарурият чегарасида гадойлик қилиши мумкин. Учинчи тоифадаги одам ниҳоятда фақир бўлса ва қавмидан уч киши унинг фақирлигига гувоҳ бўлса, унга ҳам гадойлик ҳалол қилинган. Эй мусулмонлар, шу уч хил гадойликдан бошқаси ҳаром ва унинг соҳиби ҳаромхўр ҳисобланади».

«Ҳар ким мол йигиш ниятида гадойлик қиласа, унинг шу йўлда топган моли хоҳ кам, хоҳ кўп бўлсин, қиёматда оташга айланниб, унга азоб беради».

Гадойликнинг иккинчи хили шу қадар усталик ва моҳирлик билан ижро этиладики, бу хилдаги гадой кўчадаги тиланчилардек обрўйини тўкиб юрмайди, лекин ўзининг инсонлик шарафини поймол қиласди. Бахтга қарши бу хилдаги одамлар мамлакатимизнинг ҳар бир гўшасида, хусусан, Бухорода ҳам кўплаб учрайди. Жуда кўп эътиборли одамларимиз андак фойда учун бирорларнинг остонасини туну кун саждагоҳга айлантириб олганлар. Хусусан, баъзи уламою машойихларимиз қози ва қушбегиларнинг нимтабассуми учун ўзларининг йигирма йиллик таҳсил ва ибодатларини сотиб юборадилар. Булар ислом шариатига мухолиф шахслардир. Ислом дини сарватга эришиш учун ҳар кимга бир йўл кўрсатган, у ҳам бўлса сайъ-ҳаракатдир. Таъмагирлик ва ниқобланган гадойликни ислом дини манъ этган... Шу ерда яна Имом Муслим ва Имом Бухорийлар тўплаган ҳадислардан мисол келтирамиз: «Нафсим унинг қудрати қўлида бўлган Зот билан қасами, бирорнинг сиздан арқон олиб, ўтин териб, уни орқалаб келиб сотгани одамлардан нарса талаб қилганидан кўра яхшироқдир».

«Агар гадойликнинг гуноҳ эканлигини билганингизда эди, гадойлик қиласа эдингиз».

«Менга одамлардан нарса талаб қилмайман, деган аҳдни берган одам учун мен ҳам жаннатни ўз зиммамга оламан».

Энди биз гадойликнинг ҳаром эканлигини тушуниб етганимиздан кейин сарват ҳосил қилиш учун ҳам муно-

сиб ва шаръий мумкин бўлган йўл борлигини билиб олишмиз керакки, бу йўл сайъ-ҳаракат йўлидир. Бу йўлни иқтисодиёт лафзида *санъат* деб аташ мумкин.

Инсоният оламида бу хилдаги санъатнинг етти тури мавжуд: 1) ихроj (ер ости бойликларидан фойдаланиш) санъати; 2) зироат санъати; 3) аъмол (касбу кор); 4) тижорат; 5) нақлиёт санъати; 6) турли хил санъатлар; 7) шахсий хизматлар.

Маъданлардан фойдаланиш санъати. Бугунги кунда башарият оламининг асосий қисми фойдали қазилмаларни топиб, уларни керакли равишда ишлатиб, шунинг орқасидан кун кечириб келмоқда. Масалан, нефть (лампа мойи) бугун дунёning ҳар бир чеккасида ишлатилади, тошкўмир эса ҳар бир маданийлашган мамлакатга зарур: оташаравалар, кемалар, фабрикалар шу неъмат соясида ишлайди. Инглиз давлати ўзидаги бойликларни ана шу икки маъдан: темир ва тошкўмир орқали қўлга киритган. Ҳатто Инглиз давлатининг жаҳонгирлиги ҳам шу тошкўмир маъданни сабаблидир, чунки Инглиз давлатининг қўлга киритилган жанговар кемалари тошкўмirsиз ҳаракатланмайди. Агар Инглиз давлатида тошкўмир маъданлари бўлмагандан эди, ҳозиргидек ҳарбий кемаларни яратса олмаган бўларди. Темир маъданлар орасида муҳим ўрин эгаллайди, башарият дунёси ўзининг эҳтиёжларини шу маъдан орқали қондириб туради. Темир маъданларининг фойдаси тўғрисидаги шу қуйидаги бир оят етади: «...Яна бир темир туширдик – яратдик. Унда куч-кувват ва одамлар учун манфаатлар бордир»²⁵².

Маълумки, тез-тез сарфланиб турадиган молнинг харидори бисёр бўлади, нарсанинг харидори кўп бўлса, бозори чаққон бўлади, бозори чаққон савдогарнинг давлати кўпаяди. Фаранг давлатининг санаш ожиз бўлган хазиналари шу маъданлар туфайли қўлга киритилган. Биз бадбахтлар эса ҳалиям шу санъатдан, шу касбдан бехабар юрибмиз. Шу маъданларнинг қайси бири бизнинг юртда йўқ, дейсиз? Аминманки, Туркистоннинг турли нуқталари ва Бухоро заминида ҳам яшириниб ётган нефть, темир, тошкўмир каби кўлгина маъданлар мавжуд ва уларнинг ҳаммаси мисол келтирганимиз ояти карима ҳукмига биноан биз учун, бизнинг фойдамиз учун яратилган. Лекин биз бу маъданларни топиб, ишлатиш хусусида ўйла-маяпмиз ва бу раббоний неъматларга куфр келтирамиз.

Бизнинг бойларимиз бу барча Худо берган неъматларнинг зоеъ бўлишига инсоният олами рози бўлмаслигини биладилар. Биноанлайҳ, агар улар иттифоқ бўлиб, маъданларни топиб, улардан фойдаланмас эканлар, бугун ё эрта дунёнинг бир тарафидан бегоналар келиб, маъданларни қазиб, дунё-дунё фойда топади, бойларимиз эса ҳасрат бармоқларини тишлаб қолаверадилар. Лекин, у вақтда ҳасратнинг фойдаси бўлмайди.

Зироат санъати. Кимёвий ва тиббий усуллар орқали табиат қўйнидан олинган, одамлар учун фойдали бўлган нарсаларни ишлаб чиқаришга зироат санъати дейилади. Инсоният ҳётида зироат ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Башарият ўзига зарур моддаларнинг кўпчилигини шу санъат воситасида қўлга киритди. Оламнинг ҳар бир нуқтасида, хусусан, бизнинг мамлакатимизда ҳам зироат юқори ўринда туради. Ҳа, мамлакатимизда зироатга катта аҳамият берилгандир. Зеро, мамлакатимиз, энг аввало, зироатга мослашган (аграр) давлатdir ва одамларимизнинг кўпчилиги зироат билан шуғулланишади. Фарангистон ва, хусусан, Япон ерлари зироатта мослашмаган. Бинобарин, уларнинг серфайрат аҳолиси тоғлар этагига турли хил дорилар сепиб, дехқончилик қилишади. Биз бечоралар эса шу дехқонбоп ерларимиздан ҳам фойдаланишни билмаймиз. Агар бизникидақа ерлар японларда бўлганда борми, қисқа вақт ичida у ернинг дехқонлари милийнлаб даромадларни қўлга киритишарди. Шундай муборак ерларнинг эгаси бўлмиш бизнинг дехқонларимиз эса дунёда энг камбағал одамлар бўлиб юришибди. Оврўпа мамлакатлари ва Японияда зироатнинг фойдалари қай даражада бўлишини билганликларидан, уларнинг хукуматлари зироатни ривожлантириш ва тараққий эттириш йўлида турли қонун ва низомлар ишлаб чиқсанлар, ҳайратомуз машиналар яратиб, зироатчиликдан таҳсил берадиган мактаблар очганлар. Бошқа тарафдан эса, бу давлатларда бу соҳанинг ривожи ва такомили учун жамиятлар таъсис қилиниб, улар доим фидокорлик билан ҳаракат қилиб келадилар.

Бахтга қарши бизнинг мамлакатда Бухоро ва Хива хукуматлари ўзларининг бутун куч-кувватларини дехқончиликнинг зарарига ишлатадилар. Ҳа, Бухоронинг идора ташкилотларидағи амлокдорлик усулларидан дехқонлар хароб бўладиларки, фойда ололмайдилар.

Камоли журъат билан айтаманки, Бухоро қишлоқла-рига бориб турадиган амлокдор ва қозиларнинг ҳар бири гўёки деҳқонларнинг хирмонига тушган жаҳаннам оташига ўхшайдилар. Бир тарафдан, бизнинг аҳолимиз экиш-йи-гиш ишларига унча аҳамият бермайдилар ва ҳиммат қил-майдилар. Ваҳоланки, деҳқонларимиз самимият билан ишларини тартибга солиб зўр берсалар, зарбахш ерлари-миз қисқа фурсат ичидаги яхши даромад бериб, ер соҳибла-ри сарват эгаларига айланган бўлардилар. Мубин ислом дини ҳам мусулмонларни зироат билан шуғулланишга тар-ғиб қиласди. Пайғамбаримиздан Имом Бухорий қуйидаги ҳадисларни келтирган: «Мусулмон дараҳт экиб, экин-ти-кин қилса ва унинг ҳосилидан одамлар, ҳайвонлар ё пар-рандалар еса, бу ўша мусулмоннинг садақа бергани каби» бўлади.

«Кимнинг ери бўлса унда ишласин, агар ишлашга қув-вати бўлмаса, бирорга берсинки, у ишлатсан. Агар буларни қилмаса, унинг ери мен ундан ҳеч яхшилик кўрмадим, дейди».

Аъмол санъати. Ер ости бойликлари ва зироат маҳсулотларини қўл ё табиий куч воситасида бошқа шаклга келтиришга *аъмол санъати* (касб-хунар) дейилади. Бу санъат ёки бу соҳа маҳсулотлари турли дастгоҳлар, фабрика-зовудларда зарур ашёларга айлантирилиб, олди-сотди учун бозорга олиб чиқилади. Масъалан, буғдой зироатчилик маҳсулоти. Уни ун, унни эса нон қилиб сотиш аъмол санъатига киради. Бу саноат инсон ҳаётини учун ниҳоятда зарурдир. Агар соҳалар орасида шу хилдагилари бўлмагандан одамларнинг иши мушкул кечарди. Шу сабабдан ҳазрат Расулуллоҳ бизга бу санъатни тарғиб қиласди. Кишининг ўз касбидан топган таомидек ширин таом бўлмайди. Довуд Пайғамбар қўл амалидан (яъни, хунардан) еб-ичарди, «Касбларнинг покизаси одамнинг қўл кучи ишлатиб қил-ган амалидир».

Одамлар орасида бу санъат ҳам ихроҳ санъати ва зироатчилик каби кўхна ва шулар билан боғлиқ соҳадир. Лекин кундан-кунга тараққий этмоқда. Илгари одамлар қўл меҳнатлари билан бу санъатни ижро этишган бўлса, эндиликда катта-катта фабрикаларда кишини ҳайратга соловчи машиналар бажаради. Бугун Оврўпа ва Амриқонинг кўпгина сарватдор, бойларининг фабрикаси бор.

Уларнинг ҳар бир фабрикалари муболағасиз бизнинг бир қишлоғимизга тенг келади. Бундай фабрикаларда саккиз минг, ўн минг ишчи ишлаб, насибасини топади. Ҳар йили Осиёнинг турли шаҳарларидан минглаб одам Оврўпа ва Амриқога ишлаш ва яшаш учун бориб, у ердаги фабрикаларда хизмат қиладилар. Шу баҳонада бу давлатларнинг нуфузи зиёда бўлиб, бозорлари равнақ топади. Шу йўл билан ҳам давлат, ҳам одамлар дунё-дунё фойда топадилар. Биз туркистонлилар бир вақтлар аъмол санъатимизни, яъни турли соҳаларни ривожлантириб, ўзимизга зарур нарсаларни ўзимиз сифатли қилиб ишлаб чиқарардик, ўзимиздан ортиб қолган молларни хорижий давлатларга юборар эдик, улар мамнуният билан сотиб олардилар. [Масъалан] аббосий халифалар даврида халифалар учун либослар Бухородан олиб кетилар эди. Ҳозир ҳам қадимий ҳунарларимиз ҳар бир жойда мавжуд, йўқолиб кетгани йўқ. Масъалан, алача, яхши сифатли гиламлар бизда тўқилади, тўқилган ҳарир матоларимиз алача ва гилам каби жаҳонни ҳозир ҳам ҳайратга солади. Саноатимизнинг аввалги ҳолати бугунга келиб қолмаган, зеро, биз қадимда ўзимизга зарур барча нарсаларни ўзимиз тайёрлаб чиқарар эдик. Бугун эса бутунлай бошқача: барча зарур нарсаларни бошқалардан сотиб оламиз. Бир неча йил илгари бўз ва қаламидан либос киярдик, бу матолар учун хом ашё ўзимиздан чиқарди. Яъни ўзимиз пахта экиб, пахтадан ип йигириб, ўзимиз ясаган дастгоҳларда шу иллардан мато тўқиб, шу матодан кийим тикиб кияр эдик. Хулласи калом, либосларимизни бошдан охиригача бегонага бир тийин бермасдан ўзимиз ҳозирлардик.

Ўзимиздан ортиб қолган нарсаларни чет элга чиқарардик, қимматга сотиб фойда олардик. Аммо атрофдаги фабрикадорлар кўзни қамаштирувчи парча ва бошқа турдаги ранго-ранг матоларни бизнинг юртимизга келтирганларидан кейин бизнинг бўз ва қаламиларимиз уларга тенглаша олмай қисқа фурсатда муомаладан чиқиб кетди.

Бу табиий ва зарурий бир амрdir, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки одамлар доимо нафис ва чиройли нарсаларга ўч бўладилар. Бас, шундай экан, касбу корининг ривож топишини хоҳлаган ҳар бир киши ўзининг меҳнат маҳсули бошқаларнидан паст бўлиб, назардан четда қолмаслиги учун ҳаракат қилиши зарур. «Жомеъ ус-

сағир»да ҳам Пайғамбаримиздан ривоят қилинганки: «Ишларини ўнглаб, ривожлантириб юрганларни Аллоҳ ҳам дўст тутади».

Лекин бизнинг ота-боболаримиз шу андишани эътиборга олмадилар ва одамлар нима бўлсаям бизнинг тўқиган бўз ва қаламимизни хоҳлаб олаверадилар деб ўйлаб, бу матоларни ўзгартирмадилар, ривожлантирмадилар. Шу боис ўзларини ҳам, санъатларини ҳам йўқотдилар, бизларни эса бегона фабрикачиларга муҳтож қилиб қўйдилар. Мен «Ҳинд сайёҳи» номли рисоламда бу хусусда айтиб ўтган эдим, бу ўринда эса шуни арз қилмоқчиманки, агар биз ҳам жаҳон халқлари орасида хору зор юришни, миллатимизни тушкун ва паришон ҳолда қўришни истамасак, саодатли, баҳтиёр ҳаётни орзу қилсак, ҳар қанча кетса ҳам боқий қолиши керак бўлган ҳунаримизни ҳимоя қилишимиз, тараққий эттириб, такомиллаштиришимиз керак. Равшанроқ қилиб айтадиган бўлсанм, касбу коримиз ва амалий санъатимизни ҳимоя қилиш ҳаётий вазифамиз ҳам динда фарз қилингандир. Бу вазифани ҳар биримиз адо этишимиз лозим. Аввало, шу санъат соҳибларининг ўзлари ақдларини ишлатиб, касблари хусусида мулоҳаза юритиб, диққат қилиб санъатларининг зоеъ бўлмаслиги ва ўзлари тараққиётдан қолиб кетган усталаримиздек нонгайдой бўлиб қолмасликлари учун чоралар қўришлари зарур.

Иккинчидан, Русия ва Фарангистон давлатларига бориб-келиб юрадиган савдогарларимиз у давлатларнинг саноат тараққиётидан воқиф бўлганликларини бизнинг саноатчиларимизга ҳам айтиб, тушунтириб берсинлар, токи усталаримиз янги барпо бўлган фабрикаларнинг ишлаш ва идора қилиш тарзларидан, саноатдаги янгиликлардан хабар топсинлар.

Учинчидан, барча аҳолига лозимки, усталаримиз қўлидан чиқаётган газламаларни дағал ва қиммат-арzonлигига қарамасдан мамнунлик билан сотиб олсинлар. Миллий саноатимизнинг тараққиёти ва боқий қолиши учун аслида энг муҳим чора шудир, зеро, ҳар бир санъатнинг ривож топиши, боқий қолиши унинг харидорига боғлиқдир. Устанинг қўлидан чиқаётган матонинг харидори бўлмас экан, ундан фойда ҳам бўлмайди.

Нақлиёт санъати. Хом ашё ва тайёр маҳсулотларни бир жойдан иккинчи жойга етказиш *нақлиёт санъатига*

ёки нақлиёт соҳасига киради. Биз юқорида тилга олган учта санъат бир мамлакатнинг бойлигини зиёда қилмайди, балки ҳимоя қиласиди, сақдайди. Ваҳоланки, ҳар бир миллат ўз хазинасини кундан-кун кўпайиши хусусида йўлаши лозим. Зироатчилик билан шуғулланувчи, фабрикадорлик қилувчи ва еости бойликларини қазиш билан шуғулланувчи халқлар касблари келтирган маҳсулотларни бир-бирларига сотсалар, бу ҳам уларнинг давлатини зиёда қилмайди. Бир миллатнинг давлати қачон зиёда бўлади, қачонки бошқа хорижий давлатлардан пул кела бошласа. Масъалан, фараз қилинг: бир кишининг беш юз танга пули ва бешта чўнтағи бор. У бу пулларни чўнтақларининг биридан иккинчисига ўтказиб тургани билан то қиёматгача пули беш юз тангалигича қолаверади. Бу кишининг пули қачон беш юз эллик танга бўлади, қачонки четдан чўнтағига эллик танга тушса. Бир давлатнинг ҳам хазинаси шунга ўхшаш, пули кўпайишини истаган миллат чет эллардан пул келтириши керак. Ажабо, бу қай тариқа бўлиши мумкин?

Фарангистон олимлари оташарава ва кемаларни шу муддаони ҳал қилиш учун яратганлар. Биз эса бутун оламдагиларни ўзимизга ўхшатиб, оврўпалилар бу оташарава ва кемаларни ҳою ҳаваслари учун яратган бўлсалар керак, деб ўйлаймиз, лекин аслида ундан эмас. Улар машина ва кемаларни ўзларидаги санъат ва деҳқончилик маҳсулотларини атрофга чиқариб сотиб, пул қилиб, шу йўсинда хазиналарини бойитиш учун (ҳаракат) қиласидар. Уларнинг зироати ва саноатининг кундан-кунга тараққий топиши шу оташарава орқасидандир. Ҳа, бир мулкнинг зироати ва саноатининг равнақ топишида оташарава ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Масъалан, Афғонистонда оташарава йўқ, фараз қилинг-а, Афғонистоннинг ҳамма ерларига ишлов берилса, ҳар йили 200 минг ман буғдой беради. Лекин афғон халқига бир йилда эллик минг буғдой кифоя қиласиди. Шу ҳолатда афғон халқи фақат ўзига керакли бўладиган миқдорда буғдой етишириб, қолган ерлар бекор ётаверади, агар бундан кўп етиштирсалар, ортиб қолган буғдой нобуд бўлиши мумкин. Лекин, ҳар бир шаҳаридаги оташаравага эга бўлган миллат қувватлари етгунча деҳқончилик қилиб ва йигилган ҳар бир маҳсулотнинг ўзларидан ортганини оташараваларга юклаб, бош-

қа давлатларга олиб бориб сотсалар, фойда оладилар. Демак, ҳар бир давлат сарвати зиёда бўлиши учун ўзининг молини хорижга чиқариб сотиши зарур экан, бусиз сарват ҳосил бўлмайди.

Хозир хотирамга ажойиб воқеа келди, шуни айтиб ўтмоқчиман. Бухорода эканлигимда бир нечта хориждан келган ажнабийлар баъзи бир меваларимизни хомлигича арzonроқ баҳода сотиб олмоқчи бўлдилар. Бухоро ҳукумати амалдорлари уларга руҳсат беришмади. Нега? Чунки агар улар меваларимизни хомлигича арzon баҳода олиб кетсалар, Бухорода мева қиммат бўлар эмиш... Ким нима деса десин-у, лекин менинг фикримча, ҳукумат арбобларимизнинг бу ажойиб тадбири фақат кулгуни қистатади, холос. Бир инсоф билан ўйланг-а, фалон бир шаҳарнинг одами келиб, бир оз хом ўрикни икки пул арzonига олиб еса нима қилибди, унга манъ этиб, юзлаб деҳқонларимизни ҳалол пул топишдан маҳрум қилишда не маъно бор экан?

Шу ергача оташараваларнинг баъзи бир умумий фойдаларини зикр қилдик. Оташаравада хусусий фойдаларнинг борлигига ҳам заррача шубҳа йўқдир. Масъалан, бир неча давлатманд одам кенгашиб, бирлашиб, оташаравага имтиёз олиб, уни яратиб, кейин ўзлари бошқарсалар, бир оз муддат ўтмай милийүнлаб сарват эгасига айланадилар. Бинобарин, бу хусусда кўп гапирдик. Агар бизнинг бойларимиз ҳам кенгашиб катта ишларга кўл урсалар эди, дунё-дунё фойда олган бўлар эдилар, аммо (бу гапларни) «Эшитишга кулоқ қани, кўришга эътибор қани?»

Тижорат санъати. Биз юқорида айтиб ўтган уч хил санъат маҳсулотларини нақлиёт воситасида ҳар тарафга олиб бориш, олиб келиш ва одамларнинг талаблари учун керакли нарсаларни етказиб беришга *тижорат санъати* дейилади. Биз юқорида нақлиётнинг фойдаларини арз қилдик, лекин шуни ҳам муҳтарам ўқувчиларимизга айтиб ўтишимиз лозим, нақлиёт ҳамма жойда, ҳамма ҳолатларда ҳам фойда келтиравермайди, нақлиётдан билиб фойдаланмаса, албатта, зарар кўриш мумкин. Зотан, дунёдаги ҳар бир ишда ҳам шундай сунистеъмол қилинса, зарар кўрилади. Масъалан, тўйда кўп фойдалар бор, аммо биз туркестонлилар уни сунистеъмол қилишдан тўхтамас эканмиз, зарар топамиз. Намознинг ҳам фойдалари кўп, лекин риёкорлик билан ўқилган намоз зарар келтиради,

яъни гуноҳкор бўламиз. Оташарава ва кемалар ҳам шундай: савдогарлар уларга ўз мамлакатларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни юклаб, четга чиқариб сотиб, четдан имкон қадар мол олиб келиб, ўз юртларида сотсалар нақлиётдан фойда кўрадилар. Агар бегоналар хорижий молни уларнинг мулкига келтириб сотса ва савдогарларнинг молини хорижга олиб бориб сотса, савдогарларнинг ўзи бу хусусда ўзлари ҳаракат қилмасалар, шубҳа йўқки, шу давлат ўзида бор оташаравадан фойда кўрмайди. Тижоратнинг фойдалари фақат олди-сотидан эмас, балки бир давлатнинг хилма-хил саноатининг тараққий топиши, миллатнинг равнаку осойишталиги, унинг улуглиги ва эътибори тижоратга боғлиқдир. Башар тоифаси тижоратга доимо эҳтиёж сезиб келган, агар бу муборак санъат бўлмаса эди, одамлар Аллоҳ неъматларининг бир қисмидан маҳрум бўлиб қолаверарди. Шу тижорат борки, мамлакатимизга Ҳинд диёридан чойлар, Русиядан шакарлар келиб турди, шу тижорат сабаб пахтамиз ва қоракўл териларимизни жаҳон бозорига чиқариб сотамиз. Тижорат ибтидоий даврлардан то ҳозиргача ҳар бир миллат орасида баланд мавқега эга бўлиб келган, лекин, хусусан, бизнинг замонга келиб янада эътибори ортиб кетди. Ҳар бир қавмнинг боқийлиги, ҳар бир давлатнинг қувват ва шавкати батамом унинг тижоратига тобеъдир. Яхудийлар ўзларининг паришонликларига, тарқалиб кетишларига қарамай миллатларини ана шу тижорат соясида ҳимоя қилалилар, ўзларининг яриммустақил давлатлари бўлмай туриб ҳам Фарангнинг аксар ҳукуматлари уларни тан олиб, қулоч очиб кўришадилар, чунки уларнинг пуллари бор, тижоратлари ривожланган. Шу эътибордан ислом дини бизга тижорат билан шуғулланишни буюради... «Аллоҳ (денгиздаги) кемалар ўзининг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризку рӯз) исташларингиз ва шукр қилишларингиз учун сизларга денгизни бўйсундириб қўйган зотдир»²⁵³.

Бу оят қаторида Пайғамбаримиздан ҳадислар ҳам ривоят қилинган: «Ҳалол иш қилиб, тўғрисўз бўлган тожир қиёматда шаҳидлар билан баробар мукофот олади».

«Ҳалол иш қилувчи тожир Пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидларга ҳамроҳдирлар».

Инсоф қилинг, бу дунёда ислом динигина тижоратга

шу қадар баланд мартаба ва олий даражага тайин этган. Бахтга қарши, бугун орамизда эътибори йўқ касблардан бири шу тижоратдир. Шуни ҳам яхши билиш керакки, тижоратдан фойда кўриш керак, фақат олди-сотди билан чегараланмасдан. Бугунга келиб тижоратдан яхши фойда олиш учун бир қанча илмларни билиш зарур. Одат юзасидан ёки минг йиллик ношудлигимизни ошкор қилмаслик учун тижорат билан шуғулланиш фойда келтирмайди, шунинг учун ҳам миллий тижоратимиз кундан-кунга таназзулга юз тутиб бормоқда. Мен аниқ ишонаманки, миллатимизнинг ҳаёт-мамоти савдогарларимиз кўлида. Ҳа, бундан бир неча йил муқаддам бизнинг идора тизимимиз уламолар кўлида эди, лекин улар бизга раҳбарлик қилишга ожиз қолдилар, бизни ҳалокат гирдобидан најот соҳилига чиқариш ўрнига, улар најот соҳилидан ҳалокат гирдига ташладилар. Шу сабабдан хоҳу ноҳоҳ бу миллатга раҳнамолик қилишдек муқаддас вазифа уларнинг кўлидан чиқиб, замон тақозосига кўра бойларимиз кўлига ўтди. Биноанлайҳ, бугун бойларимиз олдида турган вазифалар ҳам улуг бўлиб, ислом наздида уларнинг мартабалари ҳам ортди. Бас, уларга вазифаларини тушуниб, раҳбарлик қилишларига муҳтоҷ бўлган миллатларига ёрдам кўрсатиб, раҳбарлик қилсинлар. Лекин улар ҳам ўз ишларини замон талаби ва хоҳишлирига қараб тартибга солмасалар, бу вазифани адо этолмайдилар. Мен шунинг учун уч йилдан бери фарёд уриб, уларни хушёрликка даъват қилиб келсам-да, ҳайҳот, уларнинг хушёрлигини тушимдан бошқа ҳеч ерда кўрмаяпман.

Турли хил санъатлар. Бу санъат соҳибларига табиблар, муҳаррирлар, муаллимлар, мирзолар, хукумат маъмурлари ва бошқалар кирадилар. Маълумки, юқоридаги уч хил касб ва соҳалар учун анча сармоя керак, шунинг учун у соҳаларни бир киши ишфол қила олмайди. Сармояси ҳисобли бўлган шахслар шу турли хил соҳаларга эга бўлишлари зарур, зеро ҳалолни талаб қилиш ҳар бир мусулмон учун вожибdir. Шу соҳаларнинг ҳар бирида жамият учун турли фойдалар мавжуд. Бир миллат орасида бир қанча табиб, бир қанча муаллим, бир қанча муҳаррирлик, бир талай хукумат маъмурлари борлигига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Уларсиз бир миллатнинг боқийлиги, умуман, мавжудлиги мумкин эмас. Биноанлайҳ, Имом Фаззолий «Иҳё-ул-улум» китобининг аввалида бу соҳаларнинг ҳар бири-

ни, ҳатто сартарошлиқ санъати ва дарбонликни ҳам фарзи кифоя деб ҳисоблайди. Лекин, диққатга сазовор жиҳати шуки, ҳар ким қўлдан келмайдиган касбни ташлаб, қўлидан келадиган ҳунарни қилиши керак, токи дунёю охиратда расво бўлмасин. Масъалан, баъзи бир табибларнинг мешкоблик (сув ташишлик) қилиши шу қадар бемаъно ва номуносиб; бир хил мурч сотиб ўтирганларнинг табиблигини кўриб ҳам кулгинг, ҳам нафратинг келади; бир хил мударрислар сарбозлик қилишлари қанча нолойиқ бўлса, бир нафар бесаводни мударрислиги ҳам танқиду дашномга лойикдир.

Куръони каримда шундайлар ҳақида қўйидаги оят келган: «Билмаган ишнинг кетидан юрма, зеро кўз-кулоқлалинг ва қалбинг шу ишга масъуллирлар».

Шахсий хизматларни хизматкорлар, ҳаммоллар ва бошқалар бажаришади. Юқорида таърифи келтирилган касб ва соҳаларни эгаллашга құдрати етмаганлар мумкин қадар ўз инсоний шарафларини поймол этмасдан, одамлардан нарса тамаъ қилиб гадойлик қилмасдан, бирор-бир шахсий хизмат билан шуғуллансинлар. Аммо доимо тараққиёт умидидан бўлиб, мартабаларини кўтариш учун мудом ҳаракатда бўлсинлар. Бунга эса сидку ростлик билан эришиш мумкин.

ОИЛА ВАЗИФАСИ²⁵⁴

Бу олам даражама-даражада такомиллаша борган. Ҳар бир иш хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин, аста-секин ривожланиб, аста-секин таназзулга юз тутади. Бинобарин, нафсингизни ислоҳ этишга муваффақ бўлсангиз, ул вақтда *оила вазифаси* сиз учун осон кечади. Оила вазифасига оилани ташкил қилиш киради. Биз шу ерда оилани ташкил этиш ва бошқариш хусусида андак баҳс юритамиз.

Шуни билиш керакки, табиатдаги барча мавжудотда икки хил мавжудият бор: бири – шахсий мавжудият, иккинчиси, навъий мавжудиятдир. Шахсий мавжудиятнинг муддати нисбатан қисқа бўлиб, коинотда унчалик аҳамиятга эга эмас. Аммо навъий мавжудият барқарор ва муҳимдир. Масалан, Эшмат, Тошматларнинг мавжудияти неча йилдан бўён йўқ ва бу маҳлуқларнинг бўлган-бўлмагани муҳим эмас. Аммо уларнинг навъий мавжудиятлари, инсоний ҳаётлари борки, то қиёматта қадар барқарордир

ва нисбатан коинотга муҳим таъсир ўтказиб туради. Жаноби Холиқу ҳаким бу мавжудиятларнинг ҳифзи ҳимояси учун алоҳида қонунларни тайин этган. Еб-ичиш ва ухлаш шахсий мавжудиятни сақлаб туради. Таносул ва насл бериш эса навъий мавжудиятни ҳимоя қиласи. Биз бу илоҳий қонунларнинг ҳар бирига тобе бўлишга мажбурмиз. Агар билфарз уларнинг бирортасига амал қилмасак, шахсимиз ёки навъимиз, табиатимиз зарар кўради. Масъалан, фалончи еб-ичмаса ва ухламаса, шубҳасиз, андак фурсатдан сўнг ҳалок бўлади. Шунинг учун барча одамлар, ё уларнинг кўпчилиги таносул ва таваллуд қоидаларини тарк этишса, башарнинг навъий мавжудияти маҳв бўлади, яъни одам насли барҳам топади. Яна шу ҳам маълумки, роҳат ва озодликда тааллукдорлик бўлмайди. Танҳо, бирор одамга боғланмаган киши, ҳаётнинг анча аламу ташвишларидан халос бўлган ва умрини роҳат, осудалиқда ўтказиши мумкин. Лекин оилали одамларга бу бахт камроқ насиб этади. Шундан одамларнинг ихтиёри ўзида бўлганда эди, яккаликнинг роҳатини тааллукдорлик меҳнатига алмаштирас эдилар. Яъни ҳеч ким хотин олиш фикрини хаёлига ҳам яқин йўлатмасди. Шу сабабдан одам насли аста-секин йўқолиб борарди ёки бўлмасди. Яратувчи ҳазрат ҳакимнинг ҳикматлари бениҳоя, бу таҳликали йўлни одамларга фойдали қилиб боғлаб қўйган. Эрқагу аёлнинг табиатига шаҳватни қўшиб, уларни бир-биридан лаззат олувчи қилган, шу лаззат учун улар бир-бирларини ихтиёр қиласидар, натижада таваллуд ва насл давом этади. Шаҳвоний қувватнинг берилиш ҳикматларидан бири ана шудир. Аммо, биз китобимизнинг аввалида арз қилган эдикки, одамлар бу қувватларини ифрат даражасигача тушириб, баъзи бир беҳаёлар бировларнинг номусини поймол қилиб ҳам юриши мумкин. Қодир Аллоҳ бу хатарнинг олдини олиш чораларини тайин қилганки, бу чора суннати сания (маъқул), яъни никоҳдир. Никоҳнинг жорий этилиши шаҳвоний қувватни боғлаб, бир маромга солиб туради... Бу хусусда Имом Бухорий жуда кўп ҳадислар ривоят қилган, уларда шундай дейилади: «Эй ёшлар, агар қудратингиз етса уйланинг. Зеро, уйланиш кўзингизни гуноҳдан сақлайди, порсолигингизга сабаб бўлади. Агар уйланишга қудратингиз етмаса, рўза тутинг, рўза тутмоқлиқ шаҳвоний қувватни заиф қиласи ва кишини ҳаромга юришдан асрайди».

Шу муқаддимадан маълум бўладики, ҳар бир қудрати бор кишига уйланиш лозим экан, шу илоҳий қонунга хилоф борган киши билсинки, Аллоҳ розилиги ва башарият манфаатига қарши борибди... Мана шу тўғридаги ҳадислардан ҳам бу маълум бўлади: «Уйланинг ва фарзандлар кўринг, мен қиёматда умматимнинг кўплиги билан фахрланай».

«Аллоҳ ҳаққики, мен сизлардан кўра тақводор ва иймонлироқман, лекин мен рўза тутиб, намоз ўқийман, ухлайман ва уйланаман. Кимки менинг қилганларимга хилоф чиқса, у одам мендан эмас».

«Сизлардан баттарроғингиз уйланишга қудрати бўлиб, уйланмай юрганингиздир. Аёлдор кишининг ўқиган икки ракаат намози аёли бўлмаган кишининг етмиш ракаат ўқиган намозидан афзалдир».

«Сизлардан баттарларингиз уйланмаган кишилардир, энг паст табиатлиларингиз эса уйланмай ўлиб кетганлардир».

Чунончи, арз қилдикки, уйланишдан мақсад навъий мавжудиятни давом эттиришдан иборатдир, яъни инсон номини боқий қилдиришдир. Бироқ бунга хотин олиш ҳар кимга осон бўлгандагина эришиш мумкин. Аммо бизнинг мамлакатимизда уйланиш шу қадар қийинки, бу хайрли ишни ҳар ким орзу қиласермайди. Аввало, қизнинг отаси қизининг хуни баҳосида нақд пул талаб қиласи. Шунга илова тарзида ҳеч бир муносабатсиз бир олам ҳарир, кимхоб ва шунга ўхшаш нарсалар талаб қиласи. Сўнгра уйланиш орзусида бўлган эркак юзтадан ортиқ ё камроқ одам чақириб, уларга ошу нон қилишга ва келганларга тўн кийдиришга мажбур бўлади. Бу харажатлар учун камида ўн минг танга бемалол кетади. Шу сабабдан миллатимизнинг бир қисми хотин ололмай, бу дунёдан кўз юмиб кетмоқда ва наслимиз кундан-кунга камайиб бормоқда. Агар бу шум одат давом этаверса, наслимиз қолмай номимиз дунё саҳифасидан ўчиб кетади, деб қўрқаман. Ва ҳоланки, бу каби муносабатсизликларни ислом дини қатъян манъ қиласи. Бу ҳақда «Жомеъ ус-сафир»да қўйидаги ҳадислар келган: «Никоҳнинг афзали унинг осонлигидар», «Никоҳида оғирлиги кам бўлган аёлда хайру барака кўпдир».

Бизнинг орамизда илоҳий аҳкомларнинг ҳикматини тушуниб етмаган одамлар анча кўпдир. Шу боис улар хо-

тин олишни фақат маҳлуқий шаҳватни қондириш учун деб ўйлайдилар. Шундан фақатгина ўзининг ҳавою нафси учун ҳар куни янги хотин олиб, аввалгисини талоқ қила-дилар ёки хору зор ва муҳтож қилиб ташлаб қўядилар. Бу хилдаги одамлар фақат маҳлуқий шаҳватларини ўйлаб иш кўрадилар, ҳеч бир нарсада одил Аллоҳ таолодан қўрқмай-дилар. Ҳа, бир нечта хотинга уйланиш бизнинг шариатимизда бор, лекин шу шарт биланки, агар ҳаммаларига тенг муомала қила олса... «...Сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар. Энди агар (улар орасида) адолат қила олмасликдан қўрқсан-гиз, бир аёлга (уйланинг)...»²⁵⁵

Ҳадисда эса қўйидагилар айтилган: «Икки хотини бўлган эркак хотинлари ўртасида адолат қилолмаса (яъни уларнинг бирига зулм ўтказса), қиёматда яримта тана билан ҳозир бўлади».

Шуларни билганимиздан кейин яна бир нарсага диққатингизни қаратмоқчиманки, уйланмоқчи бўлган одам ўзига монанд, ҳар жиҳатдан ўзига баробар хотинга уйла-ниши керак. Зоро, Пайғамбаримиз айтганларки: «Хотинга тўртта нарсага қараб уйланадилар: молига, насабига, жа-моли ва динига. Бас, сен диндор хотинга уйлан». Энди биз шу ҳадиси шарифдаги ҳикматларни муҳокама қиласиз.

Аввало, молига қараб уйлангин, дейилган. Эркак киши никоҳига ўзининг мол-мулкига тенг келадиган мол-мулкли аёлга уйланishi керак. Камбағал оиласида ўсган қизларнинг аксари тўғри тарбия ва таълим ололмай, бутун ахлоқий фазилатлардан маҳрум қолган бўладилар. Хусусан, рўзгор тутишни билмасдан кўпгина нохушликларга сабаб бўлишлари мумкин.

Иккинчидан, насабига қараб уйланиш керак, яъни хотинининг насаби эриникидан паст бўлмаса яхши бўла-ди. Чунки паст тоифадаги одамларнинг ахлоқи яхши бўлмайди, ахлоқий камчиликлар ирсий йўл билан ҳам ўтар экан. Шунинг учун ота-онанинг бадаҳлоқлиги ва паст-фитрати ирсий йўл билан қизларига ҳам ўтади. Шундай қизларга уйланган кишининг хатарлари олдинда бўлади. Эрнинг ҳаётини заҳарга айлантирадилар, оила номусини сақлашга ожизлик қиласидилар, ахлоқларидаги фасодлар уларнинг фарзандларига ҳам ўтади.

Учинчи ўринда ҳусну жамол туради. Юқорида арз қил-

ганимиздек, Аллоҳ таоло эр-хотинни насл қолдириш учун жорий қилган. Бу мақсадга эрнинг хотинига майли бўлсангина эришилади. Агар хотинининг зоҳирий ҳусни жамоли бўлмаса, эркакнинг унга рағбати бўлмайди, у билан яқинлиқ қилишни ҳам хоҳламайди, бу сабабдан наслга нуқсон етади. Яна шундай бўлиши ҳам мумкинки, чор-ночор шаҳвоний рағбатини қондириш учун ҳаром йўлларга юриб, дунёю охиратини куйдиради.

Тўртингчи талаб – диндорлик. Маълумки, шахс (феъл) одамлардан болалик чоғидан турли одатни қабул қила бошлайди. Фазлу камол аҳли қўлида тарбия кўрган бола фазилат ва камолга ошно бўлади, беҳаё ва бадкирдорлар орасида ўсган гўдак эса катта бўлса, ўзи ҳам беҳаё ва бадкирдор бўлади. Шуни ҳисобга олиб бир фаранг ҳукамоси: «Бани одамнинг барча гўдакларини менинг тарбиямга берилса, ҳозирги олам шаклини ўзgartириб юборардим», – деган экан.

Тарбия фани уламолари бир овоздан айтадиларки, тарбия натижасида ҳосил бўлган одатлар инсонни тамоман одамийлик табиатидан чиқариб юбормайди. Яна шу ҳам маълумки, ҳар бир бола гўдаклигидан онасининг тарбиясига маҳкум. Бинобарин, биз дастлабки тарбияни ўз онамиздан оламиз, бу оналар башариятнинг тарбиячилариридир дегани, агар улар диндор бўлсалар, фарзандлари ҳам диндор бўлади, шунинг учун уйланмоқчи бўлган одам диндор хотинга уйланишга ҳаракат қилиши керак. Аммо шу диндор сўзини ҳамма ҳам тўғри тушунавермайди. Бу сўзнинг ҳақиқий маъноси нима? Диндорлик башариятнинг саодат мартабаларининг бири бўлиб, касбий ақлга, яъни илмга таянган бўлади. Равшанроқ айтадиган бўлсак, диндорлик Аллоҳга фармонбардорликдир. Илоҳий амрларга итоат этишнинг икки шарти бор. Аввало, коинотнинг холиқи бўлмиш Аллоҳни яхшилаб таниб олиш лозим, сўнг унинг Куръони каримда мавжуд бўлган барча амрларини билиш керак. Шу икки шартсиз илм ҳосил бўлмайди, шундан ҳам биз диндорликнинг асоси илм дедик. Мен буларни айтишимдан нима ҳожат? Бу ҳақда Куръони каримда тушунарли қилиб: «...Аллоҳдан қўрқиши олимларга ҳос» дейилган ва бу оятни Пайғамбаримиз ушбу ҳадислари билан тўлдирганлар: «Дин бу ақлdir, ақли бўлмаган одамнинг дини ҳам йўқ». Бу гаплар бир минг уч юз йил

аввал айтилган. Шундай экан, уйланишда ана шу тўртинчи шарт, яъни илмли бўлиш зарурый шартдир.

Уйланиш ниятида юрган эркакни тасаввур қилинг: у топган тўртта қизнинг бири пулдор, бири калонзода, учинчиси соҳибжамол ва сўнгтиси олим ва диндор. Бу эркак учун қай бирини танлаш савоб? Яъни бу тўрт қизнинг қайси бирини никоҳига олсин? Мазкур ҳадисга биноан олим ва диндор бўлганни никоҳига олиши керак. Бошқаларидан келадиган манфаатлар гумон, тўртинчиси эса аввалдан мавжуддир. Айнан ана шу жиҳатлар айтилган ҳадисда маъносини топган.

Ҳозир эса хотинларнинг ижтимоий мавқеи ва уларга қилинадиган муошарат одоби ҳақида бир оз суҳбатлашсак. Жамиятда аёлларнинг мартабаси улуғдир. Шу аёллар бизни қатра сув ҳолимизда отамизнинг пушти камаридан олиб, тўққиз ой раҳмида қўтариб, минг хил мушкулотлардан ўтадилар. Шу аёллар бир парча ожиз гўштлигимизда бизни меҳр-муҳаббат оғушига олиб, узоқ йиллар уйқуни уйқу демай тарбия қиласидар. Бизнинг тарбиячиларимиз, табибларимиз, муаллимларимиз ҳам шу аёлларимиздир. Улгайиб вояга етганимиздан сўнг шу аёлларнинг бири бизга йўлдош бўлиб, шодлигу фамимизга шерик бўлади, рўзгоримизни бошқаради, турмушимиз юкини енгиллатди, бизни минг хил ҳаромдан тўсади; хуллас, ҳаётимизнинг мушфиқ мудири, ахлоқимизнинг муҳофазаси бу аёллар, чунки биз отамиз сұлбидан жудо бўлиб, яралиб, то умримизнинг сўнгги дақиқаларигача аёлларнинг ҳиммати ва ёрдамига муҳтоҷмиз.

Ҳаётнинг муқаррар қонунлари жумласига ҳар бир вазифанинг ҳаққи, ҳар бир хизматнинг мукофоти бўлиши шартлиги киради. Яъни ҳар кимнинг менга нисбатан вазифаси бўлса, менинг зиммамда у учун ҳақ ҳам бўлиши лозим. Ойдинроқ қилиб тушунтирсан, ҳар ким менга хизмат қилиб, фойда келтирса, ажр ва мукофотини ҳам талаб қиласи. Бу қонун бенуқсон, комил қонун бўлиб, иложий адолатта мувофиқдир. Унга хилоф бориш зулм билан баробар бўлади. Бас, шубҳа қолмадики, бизга саноқсиз хизмат кўрсатиб фойда келтирган аёлларга биз ҳам мукофотларини беришимиз керак, ҳурматларини қилиб, уларни хушнуд қилишимиз шарт. Чунончи, бизга бу Ҳазрат вожиб таоло томонидан Куръони каримда амр қилинган:

«...Ва яхши амалларда улар (аёллар) учун зиммаларидағи әрлари олдиғаги бурчлари баробарида хуқуқлари ҳам бор»²⁵⁶.

«Эркаклар хотинлари устида раҳбардирлар»²⁵⁷.

Биргина шу оятнинг аҳамияти шунчалик каттаки, унинг тафсири бир китобга сифмайди. Фаранг уламолари ва ҳукамолари юзлаб китоблар ёзиб, эру хотин хуқуқлари хусусида шу оятдан ҳам қатыйроқ бирор-бир қонун ўйлаб топғанлари йўқ. Ҳа, хотинлар барча хуқуқ ва вазифаларда бизлар билан баробардирлар. Сиз агар: «Ёзган шу оятингдан раёсат ҳаққи эркакларга берилган экан, қандай қилиб аёллар биз билан барча хуқуқда баробар бўларкан?» – дерсиз. Гарчи раёсат ва сардорликнинг номи улуғ бўлса ҳам, лекин ҳақиқатда меҳнат ва машаққатдан ўзга нарса эмас. Бир жамоатнинг раиси ва сардори ўша жамоатнинг хизматкори деган гапдир. Қўй чўпон учун эмас, балки чўпон қўйнинг хизматидадир. Бир жамоатнинг раиси Аллоҳ тарафидан ўзига тобеъларни саодат йўлига бошлаш учун бу йўлда уларнинг бошига тушадиган турли қийинчиликларнинг барини ўз зиммасига олишга маъмур этилган. Раис Аллоҳ тарафидан унга тобеъларнинг осойишта ва тинчлигини таъминлашга маҳкум этилган. У тобеъларига етадиган ҳар бир зарарнинг олдини олиш учун ҳаракат қилишга ҳам шаръян, ҳам ақлан мажбурдир. Бир жамоатнинг бошига тушадиган ҳар бир кулфат, балолар учун раис ҳам одамлар олдида, ҳам Аллоҳ олдида масъул бўлиб, ҳисобот беради. Одамиятнинг латиф қисми бўлмиш аёллар, албатта, бу қадар қийинчиликларга тоқат қилолмас эдилар. Шуларни эътиборга олган ҳолда Аллоҳ раёсат ҳаққини эркакларга берган. Агар диққат қилсан, аслида бу аёлларга кўрсатилган буюк меҳрибонликдир, уларнинг баланд даражаларига далилдир. Энди ўзимизга савол берсак: биз аёлларимизга илоҳий амрларга мувофиқ муомала қиласизми?

Ҳайҳот... Бизнинг аёлларимизга қилаёттан муомаламиз ислом таълимотига бутунлай зиддир. Одамлар ўз ҳайвонларига раво кўрмаган жабру зулмни биз аёлларимизга қиласиз. Ер юзида энг беқадр маҳлуклар бизнинг мамлакатимиздаги аёллардир. Бу латиф хилқатлар елкаларидағи шунча хизматларига қарамасдан, таҳқириу дашном ва калтак зарби остида қолганлар. Бизнинг мулкимизда «хо-

тин» деган сўз турли зулму ситамга ва бемурувватликка лойиқ бўлиб қолган. Биз бу латиф жинсни, башариятнинг муборак бир қисмини дунёдаги барча фасодларнинг сабаби, жаҳаннам ўтини деб ҳисоблаймиз.

Дикқат қилинг-а, Исо Масиҳнинг эшагини²⁵⁸, асҳоби Каҳфнинг итини²⁵⁹ ва Солиҳ Пайғамбарнинг туясини²⁶⁰ жаннатий деб ҳисоблаган ҳолда хотинимиз бечорани жаҳаннам оташи деб санаймиз. Яъни оналаримиз бўлмиш аёллар гуруҳини тўрт оёқлилардан ҳам пастроқ кўрамиз. Соддалик ва хабарсизликни кўрингки, шу феъл-авторимизни шариатга мувофиқ деб ўйлаймиз. Афсус... минг марта афсус, мубин ислом дини бу хилдаги зулм ва бедодликдан пок ва холидир. Ислом дини эркагу аёлни барча хуқуқ ва вазифаларда баробар қилди, фақат риёsat хизматини эркакларга қолдирди, яъни эркакларни аёлларга посбон қилди. Ислом дини бизни доимо бундай ношойиста хатти-ҳаракатлардан манъ қиласди. Юқорида мисол келтирилган оят ва ҳадислар шу муддаомизнинг исботи бўлса, лекин инкор этувчиларга бирон-бир ўрин қолмаслиги учун яна бир нечта илоҳий амрларни зикр қиласми: «Агар аёлларингизга чиройли муомала қилсангиз ва Аллоҳдан кўрксангиз (ўзингизга яхшидир). Зеро, Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган Зотдир»²⁶¹.

Ушбу оятни қўйидаги ҳадислар билан тўлдирамиз: «Худованди таборак ва таоло сизларга аёлларга яхши муомалада бўлинг, деб амр қиласди, зеро, улар оналарингиз, қизларингиз ва холаларингиздир».

«Сизлардан яхшироғингиз аёлларингизга яхши муомалада бўлганингиздир».

«Сизларнинг яхшироғингиз аҳли аёлига яхши муомалада бўлганлардир. Менинг аҳли аёлимга қиласиган муомалам сизнинг аҳли аёлингизга қиласиган муомалангиздан кўра яхшироқдир. Аҳли аёлига яхши муомалада бўладиганлар мурувватли ва жавонмард инсонлардир, уларга ёмон муомалада бўлганлар эса пасттабиат ва нокасдирлар».

Аёллар ҳаққига ислом динида ворид бўлган олий ҳукмлар ана шулардир. Энди ҳам бирор сўз денг-чи! Энди ҳам аёлларни жаҳаннам ўтини дейсизми? Энди ҳам аёлларни маҳлуқдан баттар санайсизми? Энди ҳам аёлларимиз дашному калтакка лойиқми? Мен ўнчага гапдан кейин сизларнинг фикрингиз ўзгаришини ва зулмни тарк

этишингизни орзу қиласман. Зеро, мен аниқ биламанки, сизлар ўзингизни жону дилингиз билан ислом фармонларига бўйсунувчи, деб биласиз. Лекин бугунгача аёллар хусусида диний ҳукмларни билмасдингиз ва уларга нисбатан ношойиста ҳаракатларни жоиз деб билдингиз. Ҳозир бу масъала хусусида билиб олганингиздан сўнг, шубҳа йўқки, Куръони каримга хилоф бўлган ҳар бир ишни дарҳол тарк қилсангиз керак. Зотан, агар шу умидворлик бўлмаганда эди, мен бир қисм умримни ушбу рисолани ёзишга сарф қилмаган бўлар эдим.

АВЛОД ТАРБИЯСИ

Авлод тарбияси оиладаги вазифалардан биридир. Бу масъала ҳаёт биносининг пойдевори бўлганлиги сабабли ниҳоятда муҳим ва анча мушкулдир. Бу баҳсни уддасидан чиқиб юритишга менинг қаламим ожизлик қиласди. Мен ҳатто бу баҳсни бошлашга жасорат ҳам кўрсатолмаган бўлар эдим, лекин не қилайки, жим ўтирадиган замон эмас. ...Маъхуд²⁶² қаландар каби мен ҳам «дам ғанимат» деб билганимча ёзмоқчиман, бу масъалани яхшироқ билганлар ёзганларимни атрофлича ислоҳ қилишар, деб ўйлайман.

Ҳаётнинг умумий жадалгоҳида инсоннинг ўрни буюк. Ҳар бир одам улғайгач, баҳт-саодатини таъминлаш учун бу жадалгоҳга кириб курашишга мажбур. Бу кураш майдонида ўзида уч нарсани мужассамлаштирган инсонгина голибликка эришиши мумкин. Бу уч нарса: тансиҳатлик, соғлом фикр ва яхши ахлоқдан иборат. Шу уч нарсанинг биттасидан ҳам маҳрум бўлган одам бу курашда мағлуб бўлиб чиқиши муқаррар. Бошқа ибора билан айтганда, баҳт-саодат жисмонан соғлом, солим фикрли ва чиройли хулқли инсонга насиб этади, шу жиҳатларга эга бўлган кишилар турли хил бадбаҳтикларни муносаб кутиб олдилар. Бас, фарзандининг баҳтсиз бўлишини истамаган ҳар бир ота уни мустақил ҳаётга қўйиб юборишдан олдин шу мазкур учта аслаҳа билан қуроллантириб қўйиши керак. Тарбиянинг маҳсули ҳам шундай, яъни одамни тарбия қилиш уни жисмонан, фикран ва хулқан камолга етказиб, саодатга эришишга қобил қилишдан иборат. Гарчи ҳар бир инсон бешикдан то қабргача тарбия олиш қобилиятига эга бўлса-да, лекин уни болалиқдан тарбиялаш таъсирироқ ва жуда муҳимдир. Шунда ҳар бир маданий

тоиға гүдакларни тарбияси хусусида жиддий бош қотириб, сарғи ҳиммат қиладилар. Улар истиқболларининг саодатли ёки фалокатли бўлишини ёш авлод тарбиясига боғлиқ ҳолда кўрадилар. Улар бир қавмнинг тарбиясига етган озгина нуқсон бориб-бориб катта зааррга сабаб бўлади, деб аниқ ишонадилар.

Чунончи, юқорида арз қилганимиздек тарбия уч қисмдан иборат: 1) бадан тарбияси; 2) фикр тарбияси; 3) ахлоқ тарбияси.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Бадан тарбия – бадани соғлом ва кучли ҳамда аъзоларни мукаммал даражага етказишдан иборат, бусиз баҳтсаодатга эришиб бўлмайди. Одамзод бутун умри давомида сиҳат ва қувватга муҳтож бўлмаслиги амри маҳолдир.

Ҳаммолдан тортиб ҳукмдоргача тасаввур қилинг, агар уларнинг куч-қувватларига ёки бирор аъзоларига ҳалал етса, қўллари ишга бормай бошқаларга муҳтож бўлиб қоладилар. Бас, фарзандимиз оламга келиши билан уларнинг бадан тарбияси учун ҳиммат камаримизни боғлашимиз зарур.

Болаларнинг бадан тарбияси, энг аввало, оналарнинг вазифасига киради. Ҳатто фарзанднинг ота пушти камаридан онасининг раҳмига ўтган ибтидоий давридан бошлаб она фарзандининг соғлигини муҳофаза қилиши лозим. Зеро, бола тўққиз ой онанинг қорнида тарбия топади, бинобарин, онага теккан ҳар хил беморликларга у ҳам ҳиссаманд бўлади. Биноанлайҳ, оналар ҳомиладорлик вақтларида турли ишларда ва еб-ичища парҳез қилишлари зарур. Ҳомила дунёга келгач, гўдак парвариши уларнинг сутлари орқали бўлади, шунинг учун улар соғликларини авайлаб, турли касалликлардан узоқда бўлиб юрсинларки, токи ўша касалликларнинг уруғи сут орқали маъсум гўдакларига ўтиб, уларнинг соғлиғига ҳам хатар солмасин, акс ҳолда оналарнинг эҳтиётсизлиги туфайли гўдак баъзан нобуд бўлиб, унинг қони онанинг бўйнига тушади. Гўдакнинг овқатланишига ҳам жуда эътибор бериш керак. Ҳар бир жонзот умрининг давомийлиги емишига боғлиқ. Ҳар бир жонзотнинг гуркираб ўсишига олаётган таоми ҳам сабаб. Шунинг учун оналар гўдакларига тез ҳазм бўлувчи мазали таомларни бериб, муайян бир вақтларда ов-

қатлантиришлари зарур. Овқатланишда интизом ва вақт бўлмаса, одамни меъда касалликларига ва турли касалликларга олиб келади. Бола йифламаслиги учун қўлига бир парча ҳолва ёки бир бурда нон бериб қўйишлик унинг овқатланиш низомини бузади ва турфа касалликларга сабаб бўлади.

Ҳаёт учун, аввало, ҳаво зарурдир, беш-олти соат таом емай ўтириш осон, лекин ҳавосиз бир дақиқа ҳам яшаб бўлмайди. Болаларнинг ўтириб-туриш жойларида ҳаво мусаффо, турли ҳидлардан тоза бўлиши зарур. Шундан Фаранг ва Русия ҳукумати болалар учун чорбоғлар, баҳаво майдонлар барпо қилганлар. Бундан ташқари, болалар ўқийдиган мактабларда ўйин ва танаффус учун фараҳбахш боғлар яратилган. Ҳаракат ҳамма учун, айниқса, болалар учун жуда зарурдир. Маълумки, болалар тез суръатда катта бўладилар. Ҳаракат ана шу ривожланишни осонлаштиради, шунинг учун болаларни ўйинга машғул қилиш фойдалидир. Ўйин уларга зарар етказмайди, балки бир жойда ўтиришнинг зарари кўп тегади. Ўйиндан болани манъ қилиш уларни ҳаракатдан қолдириб, ўсишига халал бериб, заиф, нимжон қилиб қўяди. Ота-оналар фарзандларини доим ўйинга тарғиб қилиб, бир жойда ўтиришдан манъ қилишлари керак. Аммо уларнинг ўйинлари одоб ва ахлоққа зид ўйинлар бўлмаслиги шарт. Жадид мактабларида болалар учун илмий ўйналтирилган ўйинлар жорий қилинган. Болаларни доим ўйиндан манъ қилиб, калтак зарбида қолдиришнинг зараридан боланинг жисман ривожланиши сусаяди.

Шулар қаторида тозалик ҳам саломатлик учун муҳим шартларнинг биридир. Биз юқорида тозаликнинг қанчалик зарурлигини тоқат қадар арз қилган эдик, бу ерда эса муҳтарам ўқувчиларимизга бир қадар айтиб ўтмоқчимизки, тозалик катталар учун қай даражада шарт бўлса, ёш болалар учун эса ўн баробар кўпроқ зарурдир. Бу зарурият икки тарафлама: аввало, болалар катталарга нисбатан касалга тез чалинувчан бўладилар, уларга ёпишган ҳар бир ифлослик катталарга етган ифлосликдан кўра ўн баробар хатарлидир. Иккинчидан, боланинг гўдаклигидан тозаликига эътибор берилса, уларни ифлосликдан ҳазар қилишга ўргатилса, бориб-бориб тозалик уларнинг кундалик одатига айланиб қолади. Аксинча, агар болаликларида

ифлосликка ўргансалар, катта бўлганларидан кейин ҳам бу ҳол авж олиб, одамларнинг нафратига сабаб бўлади. Бас, ота-оналар, муаллимлар болаларнинг юз-қўлини доим совунлаб ювиб, ҳар таҳоратда тишларини мисвок қилдириб, кийимларини тез-тез алмаштириб туришлари лозим, улар мумкин қадар чивин ва пашшасиз уйларда яшашла-ри керак. Зеро, биз ҳифзу сиҳат бобида арз қилган эдик-ки, чивину пашша ва бошқа ҳашаротлар касал ташувчи воситалар бўлиб ҳисобланади.

Биз тарафдори бўлган жадид мактабларида бунинг учун бизни коғир ҳисоблайдилар, ўкувчиларнинг саломатлиги ва роҳатини шу тариқа муҳофаза қиласидилар. Энди бизнинг эски услубдаги мактабларимизда шу шароитлар мавжудми? Бизнинг бечора маъсум гўдакларимиз офтоб тушмайдиган қоронгу, бадҳаво, сассиқ хоналарда маҳлуклар каби тиқилиб олиб, хас-ҳашак устида ўтириб, саккизтўқиз соат давомида дарс ўқийдилар, бунинг устига ҳар куни бир жоҳил муаллимнинг қўлидан мушт, калтак еб, гоҳ бошлар ёрилади, гоҳ оёқлари қонаб, мажруҳ бўлиб, ранглари кўкариб, саккиз йилни шу зайлда ўтказадилар. Шунинг учун мактабни қамоқдан озод бўлган маҳбус каби бемор, суст, бегайрат ва ифлосликларича битирадилар.

Ана шулар сабабли бизнинг миллатимиз ҳаммадан орқала қолгандир.

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси одамнинг ақлини камолга етказиш ва баҳт-саодатга етишиши учун қобилиятли қилиб тарбиялашдир. Одам ақли тўғри ва яхши муҳокама эта олсагина камолга етган ҳисобланади. Муҳокаманинг ўзи нима? Муҳокама маълум ҳукмлардан мажхул ҳукмларни ажрата билишдир.

Масъалан, «ватанга хизмат қилиш вожиб» деган ҳукм мажхулдир (яъни, мавхум). Бу ҳукмнинг маълум бўлишлиги учун иккита маълум ҳукмлар бўлиши керак, мисол учун «ватан бизнинг валинеъматимиз», «валинеъматга хизмат қилиш вожиб», «шундай экан, ватанга хизмат вожибдир».

Яна бошқа бир мисол келтирамиз: «Башарият орасида меҳр ва муҳаббат даркордир». Бу ҳукм мавхум ҳукм бўлиб, уни ойдинлаштириш учун иккита маълум ҳукмлар бўлиши шарт. Улар қуидагилар бўлиши мумкин: «Одамлар

бир-бирларига биродарлар ёки қон-қариндошлар». «Қариндошлар орасида муҳаббат ва меҳр бўлиши керак». «Шундай экан, одамлар орасида ҳам меҳр-муҳаббат бўлиши шарт». Шу икки мисолдан маълум бўладики, ҳар муҳокама уч ҳукмдан: иккита маълум, уларнинг холосаси эса мавхум ҳукмлардан ҳосил бўлади. Баҳсимиznинг бошида ақлнинг комиллиги тўғри мулоҳаза юритиш, деб айтдик. Тўғри муҳокама юритиш учун киши уч нарсани билиши шарт: 1) исбот; 2) истиқомат; 3) суръат. *Исбот* бу маълум ҳукмларнинг рост ва тўғри бўлишлиги; *истиқомат* маълум ҳукмларнинг мажхул ҳукмларга мантиқан тўғри ва изчил кўчиши; суръат эса – тўғри ва маълум ҳукмларнинг бетўхтов, батартиб ва тезлик билан мажхул ҳукмларга кўчишига айтилади. Кимда шу ҳукмларнинг биттаси бўлмаса, ё умуман, муҳокама қиломайди ёки галат, яъни ноқис муҳокама қилади. Бинобарин, у одам умри давомида қайси бир ишга кўл урмасин, доим ёки кўпинча, ноқулай вазиятларга тушиб қолади. Фикрий тарбия хусусида ана шу учта жиҳатни эътибордан четта чиқармаслик зарур.

Аввало, болаларга фикрлашда исбот бўлишини ўргатинг, яъни уларга доим тўғри, рост маълумотлар беринг ва хотираларида бесос, ботил фикрларнинг жой олишига йўл кўйманг, акс ҳолда улғайғанларидан кейин ҳам ана шу бесос фикрларга тартиб бериб нотўғри муҳокама қиладилар, натижада хато йўлларга кириб қолиб зарар кўрадилар.

Ота-оналаримиз ва муаллимларимиз бизга гўдаклигимиздан Кўҳиқоф париларининг ҳужумидан сўзлаб, калламизни пуч, бемаъно хаёлларга тўлдириб келадилар. Шунинг учун биз улғайғанимизда мушук юрса ҳам, бирон-бир садо чиқса ҳам ваҳимага тушиб, шу ваҳима, кўркувдан касал бўламиз.

Иккинчидан, болаларга фикрлашда истиқомат қилишни ўргатинг, яъни маълум фикрларни мажхул фикрларга тўғри ўтказсинлар, маълум фикрлар асосида холоса қилаётганларида нотўғри холосага келмасинлар. Бунинг учун болаларни муҳокама қилишга ўргатинг, ёмоннинг ёмонлигини, яхшининг яхшилигини муҳокама қилиб, исботлаб уларга тушунтиринг, уларнинг кўр-кўронга тақлид қилмасликларига доим эътибор беринг. Маданий халқлар мактабларида болаларга ҳисоб илми, тарих, ашёлар дарси, жуғрофия ва бошқа дарслардан таълим беришларининг

боиси шу икки мақсад (яъни, фикрлашда исбот ва истиқоматни ўргатиш) учундир. Баҳтта қарши, бизнинг мақтабларимизда бу илмларнинг ҳеч бири ўқитилмайди. Иловава учун биз гўдакларимизни муҳокамадан маҳрум қилдириб, барча ишни мушту калтак зарби остида қолдирамиз. Масъалан, болага дарсингни қил, тирноғингни ол, қимор ўйнама, намозингни қолдирма, деб айтамиз. Лекин қай тарзда? Менинг айтганларимни бажармасанг, калтак ейсан, деймиз. Бу буйругимиз худди кўрга «ҳассангни ташлаб, шу йўлга тушиб кетавер, агар йўлда тошга урилиб йиқилсанг, ўлдирамиз», – дейиш билан баробар-ку.

Сиз ўзингиз, аввало, мулоҳаза қилинг: бола намоз ўқи-масликни, дарс тайёрламаслик ва тирноқ олмасликнинг зарарини билмаса, қандай қилиб айтганларингизни сами-мий қабул қиласин. Ҳа, болалигида калтакдан кўрқиб амал қилади, аммо улгайиб калтак зарби хотирасидан буткул чиқиб кеттач, ўзи хоҳлаганча иш кўради, сиз қил деганини қилмай, қилма деганингизни қила бошлайди. Мана шу жабру зулмингизнинг «фойдаси» бўлади. Аммо сиз намоз ўқи-маслик, қимор ўйнаш, дарс тайёрламаслик, тирноқ олмасликларнинг зарарини, ёмонлигини ширин тил билан тушунтирангиз ва уни яхши ишларга рафбатлантириб, ёмон ишлардан нафратлантира олсангиз, айтганларингизни ўзи хоҳлаб бажаради ҳам дийдорингиздан безор бўлмайди.

Мана қаранг, бу хусусда ҳазрат Расул алайҳиссалом нима деганлар: «Аҳком таълимими осонлаштирингиз, таълимни мушкуллаштирмаган ҳолда башорат беринг (яъни ўргатаётган ҳар бир нарсанинг моддий ва маънавий томонларини тушунтиринг), одамларни илм олишдан бездирманг». «Аллоҳ мени ўзимнинг ва бошқаларнинг ҳам ишларини қийинлаштириш учун эмас, балки осон таълим беришим учун юборгандир».

Учинчидан, муҳокамадан суръатни ўрганиш даркор. Бу мақсад бирон-бир ортиқча ишни талаб қилмайди, бола агар фикрлашда исбот ва истиқомат қилишни билса, суръат ўз-ўзидан ҳосил бўлади.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Ахлоқ тарбияси инсонни комил, чиройли ахлоқ эгаси, жамиятга фойдаси тегадиган аъзо қилиб шакллантиришдан иборат.

Болаларга ахлоқий тарбия беришдан аввал уларнинг жисмоний ва фикрий тарбияларига эътибор бериб, сўнг ахлоқ қоидаларини тушунтириб, яхши амалларга одатлантириб, ёмон амаллардан қайтариб туринг. Бу хусусда Шайх Саъдийнинг маслаги²⁶³ дан яхшироқ маслак йўқ, яъни ахлоқ қоидалари жажжи ҳикоячаларда баён этилган. Шу ҳикоячаларни болаларга ўқиб бериб, биргаликда улар билан муҳокама қилинг, яхшининг фойдаси ва ёмоннинг зарарини хотираларига қуйиб боринг. Аммо ахлоқ тарбияси учун бунинг ўзи кифоя қилмайди, бунда бир муҳим шарт мавжудки, энг аввало, ўша шартга қатъий риоя қилиш керак, акс ҳолда, ҳар қандай сайъ-ҳаракат зое кетади. Болалар ахлоқий тарбияни муҳитдан (яъни, атрофдан) оладилар, бошқача қилиб айтганда, болалар сувга ўхшайдилар, сув идишнинг шаклини олгандек, болалар ҳам муҳитнинг одоб-ахлоқини қабул қиласидилар. Яъни, уйда отоналаридан, мактабда синфдош ва муаллимларидан, кўчада ўртоқларидан кўрган одат ва ахлоқларни тезда ўзлаштириб, шу ахлоқ билан юрадилар. Болалар уйда ота-оналаридан, мактабда ўқитувчиларидан ахлоққа хилоф бўлган одат ва ишларни кўрмасликлари ахлоқий тарбия ҳисобланади. Мактаб ўқитувчилари, энг аввало, ўзлари чиройли ахлоқ соҳиблари бўлишлари шарт ва бадаҳлоқ болаларни мактабга кўймасликлари керак, токи уларнинг фасоди бошқаларга юқмасин. Шу ўринда уйимиздаги аҳволдан қатъи назар, мактабларимиздаги аҳволга назар ташласак, уларда шу муҳим қоидаларга риоя қилинадими? Шармандаларча жавоб берамизки, йўқ!

Маданий халқлар фарзандларининг ахлоқий тарбиясига катта аҳамият берадилар. Бузуқ ахлоқ эгаларини муаллимлик у ёқда турсин, ҳатто мактаб остонасидан ичкарига ўтказишмайди, қоровулликка ҳам қабул қилишмайди, болаларнинг ахлоқига зид китобларни ҳам киритишмайди. Аммо биз бечоралар-чи, бу тарбиявий парҳезнинг ҳаммасидан маҳруммиз, болаларимизнинг тарбиячи ва муаллимлари ахлоқсиздирлар, болаларимизга ўқийдиган китобларимиз бадаҳлоқ, уларнинг маънавий ҳаётини куидиравчи заҳардир. Шуниси ажабланарлики, фарзандларининг ахлоқсиз бўлишини хоҳламаган ота-оналар курсандлик билан ўз маъсум гўдакларини зикри шароб ва ишқий ҳикояларга тўла ахлоқсиз китобларни ўқитадиган мактаб-

ларга олиб бориб, уларнинг келажагини куйдирадилар. Шу ерда ўзимнинг бошимдан ўтган бир воқеани айтиб берсам.

Бола эдим, бир куни мактабдан уйга қайтиб келаётсам, кўчада бир эркак девоналарга ўхшаб оғзидан қўпиги келиб, афт-башарасига қон сапчиб, юришга мадори келмай турибди. Раиснинг иккита мулозими келиб, уни қўлтифидан ушлаб судраб олиб кетиши, орқасидан бир тўда одам эргашиб кетди. Бу одамга нима қилган, деб сўрасам, у шароб ичиб масти бўлган, уни муҳтасибга жазосини бериш учун олиб кетишаپти, деб жавоб беришди. Уйга келиб шу воқеани дадамга айтиб берувдим, дадам: «нега сен мастнинг кетидан эргашиб юрибсан» деб узун калтак билан таъзиримни берди. Шундан бир ҳафта ўтгач, мактабдан келдим, дадам «кел-чи, мактабдан домлангдан ўрганганингни ўқиб бер» – деб сўраб қолди. Китобни вараклаб ўша куни ўтган ғазалимизни очиб ўқиб бердим:

*Гул бе рухи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.
(Гул ёрнинг жамолисиз хуш бўлмас,
Баҳор эса бодасиз хуш бўлмас.)*

Бу сафар дадам мени мақтадилар. Ҳанузгача ҳайратланаманки, мен ўқиган дарс дадамга айтиб берган воқеадан минг марта баттар эди-ку. Зеро, бу ғазал нафақат шаробхўрликдан сабоқ эди, балки унда ошиқ ва маъшуқликка ҳам даъват бор эди. Бас, дадамнинг мен айтиб берган воқеадан ранжиб, ўқиб берган шеъримдан хурсанд бўлишининг сабаби нима эди?

Мана, мактабларимизнинг аҳволи, мана, болаларимизга берадиган тарбиямиз, яна биз уларнинг солих бўлишларини хоҳлаймиз. Ҳайҳот! То мактаб шу аҳволда бўлар экан, то дарс шунаقا давом этаркан, болаларимиз дарддан халос бўлолмайдилар! Аммо сиз: «сен таърифлаган бу китоблар ва ғазалларнинг ҳар бири бир тасаввуфий маънони беради», – деб айтишингиз мумкин. Масъалан, шаробдан мурод – илоҳий ишқ, маъшуқа дегани – ҳазрати Вожибут-таолодир. Жавобим шуки, бу пинҳоний маъноларни болалар у ёқда турсин, ҳатто муаллимлар ҳам тушумайди. Улар бу ғазаллардан фақат шаробхўрлик ва маъшуқабозликни тушунишади ва ахлоқлари бузилади, вассалом.

ТУРЛИ ВАЗИФАЛАР

Ҳеч шубҳа йўқки, одамлар қайси дин, қайси мазҳаб, қайси қавм, қайси миллатда бўлмасинлар, бир отанинг фарзандлари, бир жинснинг авлодлари, бошқача қилиб айтсан, бир-бирларига биродардирлар! Шундай экан, бир-бирларига шарт қўймай, муҳаббатли ва шафқатли бўлишлари керак. Яъни ўрталарида «умумий биродарлик»ни барпо этишлари керак.

Башариятнинг дунёвий саодати умумий биродарлик бўлмаса камол топмайди. Лекин одамлар минг йиллардан то ҳозиргacha гоҳо маҳлуқий эҳтирослар тақозосида, гоҳо нотўғри, ёмон муҳокамалар сабабли жамиятдаги алоқаларни, умумий биродарликни вайрон қилиб, биродарларининг қонини дарё-дарё қилиб оқизадилар, уйларининг кулини қўкка совурадилар. Ҳанузгача пушаймон бўлмай, бир-бирларини батамом қириб битириш учун ҳар куни турли хил янги-янги қуроллар ишлаб чиқиб, башариятни таҳликага солмоқдалар. Неча минг йиллардан буён давом этиб келаётган бу биродаркушликнинг сабаби иккита: 1) ҳирс; 2) нотўғри, хато муҳокамалар.

Ибтидоий даврдан то ҳозиргacha бўлаётган жанглар ё бирор-бир мамлакатга эга бўлиш, яъни босқинчилик, ё диний ихтилофлар сабабли кечмоқда. Бир ҳалқнинг юртига эга чиқиш мақсадида жанг қилиш ва милийнлаб жонларнинг қонини тўкиш ҳирсдан бошқа нарса эмас. Аммо диний ихтилофлар сабабли жанг қилиш хато муҳокамаларнинг оқибатидир. Зоро, маълумки, дин инсонларнинг саодатини таъмин этиш учун буюрилган, агар одамлар тақдир лажомини ўз иродаларидан ташқарига ташлаб, ақлу илм юзасидан тафаккур қилиб муҳокама қилсалар, энг фойдали динни танлаб қабул қилган ва биродаркушликни тўхтатган бўлардилар.

Шу ҳам маълум ва муқаррарки, ҳирс ва хато муҳокама одамзотнинг нуқсонларидир. Бани башар то ҳирсга ва тақлидга мубтало эканлар, ўртада умумий биродарликни пайдо қилолмайдилар. Аммо ҳақиқий камолга етишиб, ҳақни ботилдан, фойдани заардан фарқлай олсалар, ҳирс ва тақлид асоратидан халос бўлолсалар, у вақтда ўрталарида умумий биродарликни барпо эта оладилар. Зоро, дунёвий саодатнинг сўнгти нуқтаси ҳам умумий саодатdir.

Кўп замонлардан буён самовий динлар ҳам баъзан

мутафаккирлар ва замона оқиллари одамларни умумий биродарликка тарғиб қилиб келмоқдалар, лекин инсоният бу савоб таклифга илтифот назарини ташлагани йўқ. Динларнинг комили бўлмиш мубин ислом дини ҳам жиддийлик билан «ҳақиқий биродарликка» даъват қилиб келмоқда. Ҳатто ҳеч бир замонда ҳеч қайси дин, ҳеч бир мутафаккир «умумий биродарликка» ислом динидан кўра яхшироқ даъват қилолмаган. Зеро, бошқа динлар ва замон уламолари умумий биродарликни мавҳум ва мубҳам назариётларда мадху сано қилдилар-у, бироқ ҳеч бирлари бу мақсадга эришиш учун муайян йўл кўрсата олмадилар. Аксинча, ислом дини бу буюк матлаб йўлини тўғри ва яхши қилиб очиб, кўрсатиб берди, агар тамоми одамзот шу тўғри йўлга дохил бўлса, муҳаққақи, башарият умумий саодатга нойил бўлар эди.

Ислом дини умумий биродарликни барпо қилиш учун қандай йўл кўрсатган экан? Умумий биродарлик инсон камолотининг натижаси бўлганлиги учун тадрижий қонунга, яъни аста-секин, даражама-даражажа ривожланишга бўйсунади. Халқлар ўртасида умумий биродарликни бирданига ташкил қилмоқчи бўлган одам хато қиласди ва ҳаракати беҳуда кетади. Бу саодат биносини бирданига қуриб бўлмайди. Шунинг учун ислом дини белгилаган йўл башариятни тадрижан (яъни, даражама-даражажа) умумий биродарликка нойил қиласди. Ислом дини ҳар бир одамдан комил иймон ва яхши амалларни талаб қиласди. «Албатта, иймон келтириб яхши амаллар қилган зотлар учун Раҳмон дўстликни барқарор қилур»²⁶⁴.

Одамлар комил иймонга эришиб, солиҳ амаллар қилиб юрсалар, Ҳақ таоло ушбу оятга биноан, уларнинг дилига бир умумий муҳаббатни, меҳрни соладики, бу эса умумий биродарликка замин бўлади. Комил иймон ва яхши амалларингиз орқасидан умумий биродарликка замин ҳосил бўлгач, ҳатти-ҳаракатларимизнинг йўналиши тайин бўлади, биз шу йўналишдан четга чиқмасак, шубҳасиз, башариятни умумий саодатга етказамиз. Ушбу мақсад учун ислом дини тайин этган йўл қуидаги фармонлардан маълум бўлади. Аввало, ўз нафсингизни дўст тутиб, ҳимоя қилинг дейилади... «Ўзингизни ўзингиз таҳлиқага солманг»²⁶⁵, – дейилган Қуръони каримда. Сўнгра ота-онангизга муҳаббатли бўлингиз, уларни ранжитмангиз, дейилган.

«Парвардигорингиз ёлғиз Унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангизнинг) бирори ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёщига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сўзларини) қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт»²⁶⁶.

«Биз инсонни ота-онасига яхшилик қилишга буюрдик»²⁶⁷.

Ундан кейин хотинларга яхшилик қилишни, уларга бессабаб зулм ва муруватсизлик кўрсатмаслик буюрилган. Мен бу ҳақда ўтган бобларда қайта-қайта мисоллар келтирган бўлсам ҳам, бу жойда ҳам гап узилиб қолмаслиги учун қуидаги икки оятни келтираман: «... Агар аёлларингизга чиройли муомала қилсангиз ва Аллоҳдан қўрқсангиз (ўзингизга яхшидир)²⁶⁸.

«У Зот сизлар ҳамдам бўлишингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўрталарингизда ошнолик ва меҳрмуҳаббат пайдо қилишидир»²⁶⁹.

Бани одам бу илоҳий амрларни жон қулоғи билан эшитиб, бўйсуниб, хонадонида самими мұхаббатни барпо қила олса, ўнта қўни-қўшни, қариндош-уроф ўртасида ҳам меҳр-оқибат ўрнатиш буюрилади. Бу тўғрида ҳам бир қанча ҳадис ва оятлар келган.

«Ҳазрат Пайғамбар уч бор қасам ичиб айтдилар: «Аллоҳ ҳаққи мўъмин бўлолмайди». Саҳобалар сўрадилар: «Ё Ра-сулуллоҳ, ким мўъмин бўлолмайди?» Ҳазрат: «Қўшнисига жафо кўрсатган одам», — дедилар.

«Жаброил менга доим қўшнининг ҳақини адо этишликни буюради, ҳатто мен қўшнида ҳам мерос ҳақи бормикан, деб ўйлардим», — деганлар ҳазрат Расулуллоҳ.

Кариндош-уругларнинг ҳаққини ҳам адо этиб, одам уларга нисбатан меҳрибон бўлиши керак. «(Эй, Мухаммад), қавми-қариндошга, мискин ва йўловчига (хайру эҳсон қилиш билан) ҳақларини адо этинг ва исрофгарчиликка йўл қўйманг!»²⁷⁰

«Албатта, Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюрап ҳамда бузуклик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур...»²⁷¹

Мана шу нажотбахш илоҳий амрларга амал қилишни қилгандан сўнг ислом дини одамларни умумий миллий мұхаббат пайдо қилишга чақиради, яъни бир мамлакат

аҳли бир-бирлари ва бошқа ҳалқлар билан ўртада биродарликни ўрнатиб, бир-бирларини ҳеч ранжитмасликка буюради. Имом Бухорий Пайғамбаримиздан ривоят қиласиди: «Бир-бирингизга ҳасад қилманг, сотаётган молингизнинг қасддан баҳосини оширманг, бир-бировингизга душманлик қилманг, ораларингизда меҳру муҳаббатни канда қилманг. Эй, Худонинг бандалари, бир-бирингизга биродар бўлинг».

Ҳар бир миллат ана шу олий ҳукмга амал қилса, навбат диний биродарликка келади. Бунда Қуръони карим ҳукмига мувофиқ барча аҳли ислом миллатидан, рангидан қатъи назар, бир-бирларига дўсту меҳрибон бўлишлари лозим бўлади. «Мўъминлар ҳеч шак-шубҳасиз оғанилардир...»²⁷²

«Мўъминга тили ва қўли билан озор бермаган киши ҳақиқий мусулмондир», – дейилган Пайғамбаримиз ҳадисларида.

Мусулмонлар ўргасида ҳақиқий биродарлик қарор топганидан сўнг улар диний ҳукмларга биноан умумий биродарликни барпо қилиш учун ҳаракат қилишлари зарур бўлади. Гапимизнинг исботи учун қуйидаги ҳадислар кифоя қиласиди: «Раҳм қилгувчиларга Аллоҳ раҳм қиласи. Замин аҳлига раҳм қилингки, токи Аллоҳ сизга раҳм қилсин».

«Бу дунёда одамларга азоб берган одамни Аллоҳ ҳам, албатта, азоблайди».

Шу тариқа ислом дини умумбашарий саодат йўлини тайин қиласиди. Мен аминманки, агар бутун дунёнинг дононлари ҳаракат қиласалар ҳам бундан яхшироқ йўл топа олмайдилар. Ҳа, ислом дини инсониятнинг саодат йўли ва умумий биродарлик йўналишини мана шундай гўзал этиб тайинлаган.

Лекин ўзимизни мусулмон билиб, дин тайин этган йўлдан фарсах-фарсах орқада қолганимизга қандай чора кўриш керак? Мулоҳаза қилинг-а, ислом дини бизни, аввало, шахсимизга муҳаббат, кейин ота-онамизга, кейин оиласизга, кейин қариндош-уруфга, сўнгра миллатимизга, диндошларимизга ва охирида умумий башарий биродарликка чақирияпти. Лекин биз буларнинг қай бирига амал қиляпмиз? Қайси биримиз қўшнимизга озор бермаганмиз? Қайси биримиз ҳамشاҳарларимизга муҳаббатли бўлганмиз?

Ҳа, ислом дини диний биродарликни умумий биродарликка чиқиши учун поя, погона қилган, умумбашарий биродарликка эришиш учун ўргада диний биродарликни барқарор қилиш керак. Аммо бизнинг давримизда нафакат ҳамма мусулмонлар, балки бир шаҳарнинг аҳолиси бир-бирига душман. Ислом дини бизни диний ихтилофлардан қайтариб турганда уламоларимиз шиа, сунний, зайдий²⁷³, ваҳобий, мўътазилий, исмоилий каби етмиш иккита мазҳабни ташкил қилиб, уларнинг ҳар бири етмиш битта мазҳабга тобеълар билан талашиб-тортишиб, бир-бирларини дабдаба ва тантана билан жаҳаннамга равона қиласидар.

Ажабо, динимиз бир, қибламиз бир, Пайғамбаримиз бир, Худойимиз бир бўлса, шунча мазҳабга нима ҳожат бор? Нега уларнинг ҳар бири бошқасини кофир санайди?

Гапимиз асл мавзудан қайтиб, нозик бир йўлга кириб қолди. Бу масъала шу қадар муҳимки, бир-икки сатр ёзган билан тамом бўлмайди. Бинобарин, у баҳсимиз мавзуига кириб келган экан, қисқача бўлса-да, исбот қилишга ҳаракат қиласиз, аммо бизнинг мамлакатимиизда шиа ва сунний мазҳабларидан бошқаси бўлмаганилиги сабабли муҳкамамизни ҳам шу икки мазҳаб ҳақида юритамиз.

Юқорида айтганимдек, бир диннинг тобеълари, хусусан, бир юртнинг аҳолиси шиа ва сунний унвонлари остида бир-бирларига душманлик қилишлари шаръан гуноҳдир. «Ва барчангиз Аллоҳнинг арконига боғланингиз ва бўлинмангиз! Ҳамда Аллоҳнинг сизларга берган неъматини эсланг: бир-бирингизга душман бўлган пайтларингизда дилларингизни ошно қилиб қўйдию сизлар Унинг неъмати сабаб биродарларга айландингиз. Аниқ ҳужжатлар келганидан кейин бўлинниб кетган ва бир-бирлари билан ихтилоф қилиб талашиб-тортишган кимсалар каби бўлмангиз! Ана ундейлар учун улуг азоб бордир»²⁷⁴.

«Эй мўъминлар, тўда ҳолда исломга кирингиз! (Яъни исломнинг баъзи ҳукмларига итоат қилиб, баъзиларига итоат қилмайдиган кимсалардан бўлмангиз!) Ва шайтоннинг изидан эргашманлар! Агар сизларга очиқ ҳужжатлар келганидан кейин ҳам тойилсангиз, билингки, албатта, Аллоҳ қудратли, ҳикматли зотдир»²⁷⁵.

«Нозил қилган нарсам (Куръони карим)га иймон келтирингиз. Уни биринчи инкор қилувчилардан бўлмангиз.

Ва оятларимни қиймати оз нарсаларга алмаштирунглар...
Ҳақни ботилга аралаштирунглар ва билган ҳолингизда
ҳақни беркитунглар»²⁷⁶.

Ушбу оятларнинг мазмунини кўйида Имом Бухорий келтирган ҳадис янада тўлдиради: «Қуръон ҳукмлари хусусида ихтилоф қилмангки, зеро сиздан аввалги ўтганлар диний аҳкомлар хусусида ихтилоф қилганликлари сабабли ҳалок қилингандирлар».

Ажабланарлиси яна шуки, уламоларимизга бу нифоқ ва ажралишлар ҳам кифоя қилмай, яқинда қадим ва жадид номлари остида яна бир ихтилофни ихтиро қилдилар. Миллатимизнинг ўлимига сабаб бўлиши мумкин бўлган шунча ижтимоий жароҳатлар устига яна бир заҳарли ханжарни санчдилар.

Хилма-хил йўлларда юрган бу жанобларга биз Қуръони карим ва ҳадиси шариф ҳукми билан жавоб берамиз: «Шиа ва сунний ёки қадим ва жадид номлари остида келиб чиқаётган низо ва ихтилофларнинг барчаси шариатга хилофдир ва бизни гуноҳкор қилгувчиdir».

Шу ўринда баъзи қориларимиз айтишлари мумкинки, низо ва бўлиннишларимиз яхши эмас экан, ижтимоий ҳаётимизнинг бадбаҳтлик сабаблари ҳам шу ихтилоф ва низодир. Лекин нима қилмоқ керак? Бугун суннийлар билан шиалар баъзи мазҳаб масъалаларида, қадимлар ва жадидлар эса баъзи ижтимоий қоидаларда келишмайдилар, ихтилоф қилдилар, уларнинг ҳеч бири қарши тарафнинг раъйини қабул қилмайди, шунинг учун миллат ўртасида мухолифат ва низо қолаверади.

Сизларнинг ана шу эътиборларингизга ҳам Қуръони карим жавоб беради: «Эй мўъминлар, Аллоҳга итоат қилингиз ва Пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яни мусулмон) ҳокимларга бўйсунингиз! Бордию бирон нарса ҳақида талашиб қолсангиз – агар ҳақиқатан Аллоҳга ва Охират кунига ишонсангиз, у нарсани Аллоҳга ва Пайғамбарига қайтарингиз»²⁷⁷.

«Сизлар бу (ҳаёти дунёда кофирлар билан) ихтилоф қилган ҳар бир нарсанинг ҳукми (Қиёмат кунида) Аллоҳга қайтарилур ва У зот ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини ажратиб берур...»²⁷⁸

Устод ул-муҳаққиқ Имом Фаззолий «Ал-қистоси-л-мустақим»²⁷⁹ номли китобида устод ва яширин мазҳаблар-

нинг бирида бўлган шогирднинг ўрталарида бўлиб ўтган мунозарани келтиради. Баҳснинг охирида ўша шогирд устодидан ихтилоф маъсаласини ҳам сўрайди. Имом жавоб берибди. Шогирднинг «Халойиқни ихтилофотлардан қандай қилиб халос қилиш мумкин?» – деган саволига Имом: «Агар одамлар менинг сўзларимни тинглашганда эди, бу ихтилофларга Куръони карим ёрдамида барҳам берардик, лекин бунинг учун улар менинг гапларимни эшишиларидан бошқа чора йўқ», – деб жавоб берибди.

Имом Фаззолий ҳам шу жавобнинг тарафдори эканлигини билдиради-ю, лекин афсус билан бунинг иложи бўлмаслигига икror бўлади.

Воқеан, исломдаги бу ихтилофлар қадим замонлардан буён давом этиб келади, илдиз отиб кетган, мазҳабларнинг тобеъларини бир доирага киритиш маҳол иш, бироқ бундан маъюс бўлиб, қўл силташ ярамайди, зеро, даъват қилиш билан иш битмаса ҳам, лекин уларни ислоҳ қилиб камайтириш мумкин.

Бугун ислом аҳли ўртасидаги ихтилофлар душманлик тусини олган, турли мазҳаб тобеълари бошқа мазҳабдагиларни «кофир» дейди. Лекин уларнинг ҳаммалари мазҳабидан қатъи назар, «ла илаҳа иллаллоҳ Муҳаммадур-расуллоро» дейди. Ажабо, уларнинг ўртасидаги бу душманликни йўқотиб, қандай қилиб биродарликни ўрнатиш мумкин? Менинг назаримда, бу иш жуда ҳам қийин эмасдек кўринади. Масъалани шия ва сунний мазҳаблари мисолида кўриб чиқамиз.

Мамлакатимизда мавжуд бўлган бу икки жамоа доимо бир-бирларига мушоҳада қиласидилар, уларнинг ҳар бири мусулмонга жабру зулмни истамайди, ўзларини мусулмон деб биладилар, қиблалари бир – Каъба, Пайғамбарлари – Муҳаммад алайхиссалом, китоблари – Куръон, ягона Алоҳга ибодат қиласидилар. Энди Куръони карим ва ҳадиси шариф ҳукмларига назар ташлайлик-чи, шу икки жамоанинг бир-бирларига кофир дейишлари тўғримикан?

«...Ва бу ҳаётий дунёning нарсасини истаб сизларга салом берган кишига: «Сен мӯъмин эмассан!» деманглар!»

Ҳазрати Имом Бухорий ушбу ҳадисни келтирганлар: «Биз қарайдиган қиблага қараб, биз каби намоз ўқийдиган ва сўйилган қурбонликларимизни ейдиган киши му-

сулмондирки, Худо ва Расулига иймон келтирган, бас, сиз унинг аҳд қилган иймонига ҳалал берманг».

Шу хусусиятлардан келиб чиқиб масъала ечимиға қарайдиган бўлсак, ҳамма исломий мазҳабларга назар ташласак, уларнинг тобеъларини кофир деб бўлмайди. Кофир деб бўлмайди, деган бир вақтда уларга бир-бировларининг қонини тўкиши жоизми? Асло ҳам жоиз эмас! «Ким қасддан бир мўъминни ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлиб, ўша жойда абадий қолажак. Ва у Аллоҳнинг фазаби ва лаънатига дучор бўлган, Аллоҳ унинг учун улуг азобни тайёрлаб қўйгандир». Мазкур оятлар мазмунини қуидаги Имом Бухорий келтирган ҳадислар тўлдириб келади: «...Агар икки мусулмон қилич ялонгочлаб, бир-бирига ҳамла қилса, ўлдирган ҳам, ўлган ҳам дўзахга тушадир». «Ё Расууллоҳ, ўлдирган-ку майлия, ўлган нега тушгайдир», – деганимда, «У ҳам шеригини ўлдирмоққа жазм қилгандир», – деганлар, деб ривоят қиласи Абу Бакр.

«Қўли билан ва тили билан ўзгаларга озор бермаган киши мусулмондир».

«Мусулмонга дашном бериш фисқ, ўлдириш эса куфрдир».

Масъалани яхшилаб тушунтирган бўлсам керак, деб ўйлайман. Энди яна бир савол қолди. Бир-бировимизга дўст-биродар бўлишимиз учун шуларнинг барчасига риоя қилишимиз лозимми? Албатта, лозимдир!

Мўъминлар бир-бирларига биродардирлар, деб яна қайтаряпмиз. Ҳамма мусулмонлар қайси мазҳабда бўлишларидан қатъи назар бир-бирлари билан биродар бўлсаларгина умумбащарий саодат йўлида ҳаракат қилишга вақт етиб келади. Шунда мусулмонлар ҳеч бир қавмга нафрат қилмайдилар, безор бўлмайдилар, ҳеч ким билан хусуматлашмайдилар, балки ҳиммат камарини боғлаб, ақлий далиллар ва илму ҳикмат ҳамроҳлигига ҳақ йўлда бардавом бўладилар. Ислом динининг ғояси мана шундан иборат. Ҳазрат Пайғамбарнинг «Раҳматул-оламин» эканлигининг маъноси ҳам шунда.

Тўғри йўлга ҳидоят қилувчиларга раҳмат ва мақтовлар бўлсин! Омин!

АРУЗ ҲАҚИДА



ЁЗУЧИДАН БИР-ИККИ СҮЗ

Бу асарни ёзишдан мақсад ёш шоир ва ёзучиларимизни аruz вазни билан яхшилаб таништироқ ва аruz вазни масаласини кенг муҳокама майдониға киргизмакдир.

Араб-эрон арузининг тарихий ўсуши тўғрисида, ўзбек адабиётида арудан фойдаланиш йўллари тўғрисида бундан сўнгра бўллатурған муҳокамалар бу асардаги камчиликларни тўлдирап ва хатоларини тузатишга ёрдам қиласар, деб умид қиласан ва ишонаман.

«Фаулун»чилик, «зуҳофот»чилик каби схоластик қоидалардан кутулмоқ мақсади билан аruz вазнини «чирманда усули»га кўчуриш тажрибаси аruz тарихида, Шарқда биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлуши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатақ қоидалар билан арузни ўрганиш жуда қийин. ... Ёш шоирларимизни аruz билан яхшилаб таништироқ учун мазкур схоластик қоидалар рамкасидан арузни чиқариш лозим. Менинг «чирманда усули»ни олишимдан мақсад шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги «чирманда усули»дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл топилиб қолса, албатта, хурсандчилик билан қабул қиласан.

Мен бу китобда аruz нуқтai назаридан ҳижоларни тақсим қилинганда «тўлук ҳижо», «қисқа ҳижо» терминларини ишлатдим. «Ёпиқ ҳижо», «очиқ ҳижо» каби лисониятда маълум терминлар бор экан, нега янги терминларга мурожаат қилиғанимнинг сабаби бор:

Ҳижонинг аruz вазnidаги узунлиги, қисқалиғи унинг «очиқ» ва «ёпиқ» бўлганига қарамайди. Масалан, форси(й)-чада «китоби ман» сўзининг учинчи ҳижоси (би) очиқ ҳижодир. Айтилишида ҳақиқатан ҳам қисқа айтилади. Айтилишидаги аruz ўлчови шудир: V. Лекин шеърда бунинг *китобиман* (V) қимматида ўқилғани жуда кўп учрайди.

Форси(й)ча (ро, мо, то, бо) каби очиқ ва узун ҳижолар ҳар вақт тўлиқ ҳижо (—) қимматида юради. Ўзбекчада

масалан: *Менга бир қаранг жумласининг иккинчи ҳижоси бўлган (-нга) ҳижоси очиқдир ва қисқадир. Лекин шу (-нга)нинг ўзи шеърда мисраъ охирида бўлса босим (ударение) билан тўлуқ ҳижога айланади: қарадинг менга (V V – V –). Мана шу ҳол мени арузда ҳижо тақсими учун бошқача терминлар қабул қилишга мажбур қилди.*

Ўзбек феўдализм даври шоирлари арузниң бутун вазнларини ишлатмаганлар. Бу асарда кўрсатилган вазнларниң ҳаммасига улардан мисол топиш мумкин бўлмади. Топганимни улардан ва совет шоирларимиздан олдим. Намуна учун кимдан шеър олган бўлсан, шоирни кўрсатдим. Намунаси топилмаган вазнлар учун ўзим тартиб этдим. Ўзим тартиб этган бу намуналарнинг айниқса, баъзиларига шеър эмас, вазннинг схемасини сўзда кўрсататурған «назм» парчалари деб қарашни, шунинг учун улардаги сайлиқ ва санъатсизлигини маъзур тутишни сўрайман.

Араб-эрон аруз ўлчовининг «фаулун»ларини янги алифбеда кўрсатиш транскрипциясиз бўлмайдир. Бу асардаги шартли сувратда қабул қилғанимиз транскрипция ҳарфлари шулардир:

Узун чўзгилар

â
î
ŷ

Қисқа чўзгилар

a
i
y

Мафъулу
Фоилотун
Мафоийлун

Фитрат

АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари «назм қоидалари»ни «илм уш-шеър»¹ исми билан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар:

1. Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари. 3. Шеърнинг қофијаси.

«Илм уш-шеър»нинг мана уч қисмидан иккинчисини «илмул-аруз» исми билан айрим бир «илм» санайдилар. Демак мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масалани худди араб назария-

чилари каби онглаганлари учун «аруз(и) арабий» ва «аруз(и) форсий» каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин («аруз» деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани кўрунади. Бу ҳолни биз бошлаб Чигатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг «Мезонул-авзон» («Вазнлар тарозиси») аталган асарида араб, эрон «метрика»сини бутун тафсилоти билан ёзар экан, у даврдаги ҳалқ шеъридан бир муносабат билан гапириб қўяди.

Бу ҳалқ шеърларидағи вазннинг араб, эрон аruz системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайдир: «чун ўзан^{*}ларнинг ўзмоги ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн билан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилинмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор: Аммо анинг аruz илмига дахли йўқтур» деб бошини қутқазади². Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган ҳалқ ашулаларини, баҳши шеърларини «вазнсиз», яъни у даврнинг онглашига кўра, «шеър эмас» дейди.

Сўнгратари бу ҳалқ шеърларининг ўзига маҳсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга «ҳижо вазни»³ ёки «бармоқ вазни» исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун «аруз вазни» деган термин қабул этилди.

Бу кун бизда аruz деганда араб, эрон шеърларидағи вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга «аруз вазни» исми берилган.

Демак, бу кун бизда шеърнинг икки вазн системаси бор:
1. Бармоқ вазни системаси. 2. Аruz вазни системаси.

Бизда жуда кўп йиллардан бери ўзбек кўчманчилик давридан бошлаб давом эта келган баҳши шеърларининг ва ҳалқ ашулаларининг вазнлари бармоқ вазни системасига киради. Хон ва феўдал саройларида, мадрасаларда яратилган шеърларнинг вазнлари аruz вазни системасига киради**.

* Баҳши.

** Бу фикр асос эътибори билан ва фактларнинг аксариятига кўрадир. Ҳалқ ашулаларидан баъзилари аruz вазнида бўлганини, сарой ва мадраса шоирларидан баъзиларининг бармоқ вазнида ёзганларини инкор қилмайман.

Энди бу икки хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, «қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши» десак, ҳарҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазннинг шу таърифини, асосан, қабул этканимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида воҳид қиёси бўлиб тарорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир.

Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижолар билан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим икки система деб кўрсатканимиз бармоқ вазнлари билан аruz вазнлари иккаласи ҳам вазн ўлчамак учун ҳижони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма ҳижоларнинг кайфиятларини назар-эътиборга олиб, олмаслиқдадир.

Энди ҳижоларнинг тузулишини текширайлик: араб, эрон тилларида ҳижо қурулиши тубандагича бўлади:

- | | |
|----------------------------------|---|
| 1. Бир товуш + бир қисқа чўзги | <i>ки, ду, ба</i> |
| ё биргина қисқа чўзги | <i>и, а, у</i> |
| 2. Бир товуш + бир узун чўзги | <i>ба, ра, ма</i> |
| ё биргина узун чўзги | <i>а, и, у</i> |
| 3. Бир қисқа чўзги + икки товуш: | <i>дар, бар, сар, мур</i> |
| 4. Бир узун чўзги + икки товуш: | <i>дар, бар, сар, дур</i> |
| 5. Бир қисқа чўзги + уч товуш: | <i>ҳашт, баст, рафт,</i>
<i>дашт</i> |
| 6. Бир узун чўзги + уч товуш: | <i>дашт, кашт, бафт.</i> |

Аruz вазни нуқтаи назаридан тақсим қилғанимиз шу олти турли ҳижодан биринчиси қисқа ҳижо саналади. Иккинчи ва учинчиси тўлиқ ҳижо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим ҳижо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ ҳижо ҳисобланади.

Ўзбек тилида узун чўзгили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият билан ҳижо тузулиши тубандагичадир:

- | | |
|----------------------------|---------------------------|
| 1. Бир товуш + бир чўзги | <i>ма, на</i> |
| ё биргина чўзги | <i>у, а (ка), и (диш)</i> |
| 2. Бир чўзги + икки товуш: | <i>ман, сан, сиз</i> |
| 3. Бир чўзги + уч товуш: | <i>торт, қурқ, сирт.</i> |

Аруз вазнида бу уч хил ҳижодан биринчиси қисқа ҳижо, иккинчиси ва учинчиси тўлуқ ҳижо ҳисобланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада қисқа ҳижо мисранинг охирида ё ички туроқ*ларининг бирида бўлса тўлуқ ҳижо қимматини олади.

Демак, биз араб-эрон ва ўзбек тилларидағи ҳижоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлуқ деб, асосан, иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайик:

V қисқа ҳижо
— тўлуқ ҳижо

Шу ишоратлар билан бармоқ вазнлари системасини ҳам аруз вазнлари системасини навбат билан текшириб, бу икки система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкун.

«Алпомиши» достонидаги 11 ҳижолик манзумалардан бир парча кўрайик:

1. *Олмадай сарғайди / гулдайин ди(й)дор*
2. *Мунғайиб ииғлайди / мендай муштипар*
3. *Хўжса келса чиқар / мурид назири*
4. *Хотин бўлмаймикан / эрдинг вазири*
5. *Эр деганинг / ақлин олмай / бўлурми?*

Схемаси:

1. — *V* — — — / — *V* — *V* —
2. — *V* — — — / — — *V* —
3. *V V* — *V V* — / *V* — *V V* —
4. *V* — — *V* — / — — *V V* —
5. — *V* — — / — *V* — — / *V* — —

Мана бу шеър баҳши шеъридаги вазн схемасининг характеристерини кўрсатади.

Энди халқ ашулаларидан бир-икки парча оламиз (ҳар турли онглашимовчиликларга йўл қолдирмаслик учун шуни арз қиласманки, мен бунда «халқ ашулалари» деб («Наво», «Баёт», «Ушшоқ») каби классик куйларни олмайман:

Чумчуқлар / чирқишлиайди
Шом бўлганга / ўҳшайди
Юраклар / жигифилайди
Ёр келганга / ўҳшайди

* Мисраънинг маълум бир бўлагида дам олиш, туриш ўрнига «туроқ» дедик. Асарда (/) ишорати блан кўрсатиб борамиз:

Олмадай сарғайди / гулдайин дидор.

*Қалдириғоч / қаро бўлур
Қаноти / ало бўлур
Ёшлиқда / берган кўнгул
Айримас / бало бўлур*

Схемаси:

— — — — — —
— — — — — — —
V — — *V* — —
— — — — — — —

— — — *V V V* —
V V — *V V V* —
— — — — — *V* —
— — — *V V V* —

Мана шу схемалардан кўруладирки, бармоқ вазни шеърлари ҳижоларнинг сонига аҳамият берадилар ва бир мисраъни ташкил қилған маълум миқдордағи ҳижоларни туроклар воситаси билан айрим тўпламларга ажратадилар-да, шу турокларнинг жойини белгилаш билан керак бўлган оҳангни таъмин этадилар.

Аruz вазнида эса ҳижоларнинг камияти билан кайфияти⁴ айни даражада асосий рўл ўйнайди. Мисраъларда ҳижоларнинг сони эътиборга олингани каби қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг биринчи мисраъларидан ҳам айни тарзда такрор этади ва бу лозимдир*.

Илгарида аruz қоидалари ҳам аruz вазнлари ҳақида етарлик тафсилот бермакчи бўлганимиз учун бунда бир иккигина мисол билан қаноатланамиз.

Ўн тўрт ҳижоликлардан икки парча:

I. *Бизга нега ул оҳу қарашнинг назари йўқ
Тешланса бағир, куйса юрак ҳам хабари йўқ.*

— — *V V* — — *V V* — — *V V* — —
— — *V V* — — *V V* — — *V V* — —

II. *Гулчехралар жаҳонда агар сад ҳазор эрур
Сайд этгучи кўнгул қошини бир нигор эрур.*

— — *V* — *V* — *V V* — — *V* — *V* —
— — *V* — *V* — *V V* — — *V* — *V* —

* Араб шеърида ва эрон шеърида ҳам баъзи мустасно каби ўрунлар бор. Бу ҳолда илгарида тафсилот берамиз.

Ўн бир ҳижоликлардан уч парча:

- I. *Кўкарди чаман, навбаҳорим қани
Саҳи(ҳ) сарв бўйлуқ ниғорим қани*

*V - - V - - V - - V -
V - - V - - V - - V -*

- II. *Саҳар ким гулшан ичра гул очилгай
Гул узра турмай сунбул очилгай*

*V - - - V - - - V - -
V - - - V - - - V - -*

- III. *Бўлмаса гар ул санами гулғизор
Бизга хазондек ўла(р) бу навбаҳор*

*- - V - - V V - - V -
- - V - - V V - - V -*

Юқоридағи икки ўнтўртликнинг айирмасини тубандаги схема кўрсатади:

- I. | - - | V V | - - | V V | - - | V V | - -
II. | - - | V - | V - | V V | - - | V - | V -

Тубандаги схема мазкур уч ўнбирликнинг айирмасини кўрсатади:

- I. | V - | - V | - - | V - | - V | -
II. | V - | - - | V - | - - | V - | -
III. | - V | V - | - V | V - | - V | -

Мана бу схемалардан очиқ кўринадики, аруз вазнида ҳижоларнинг камияти (сони)гина эмас, қисқалиқ, тўлуқлиқ кайфияти (сифати) ҳам жуда катта рўл ўйнайди, тўлуқ ҳижоларнинг тизилиш тартиби ўзгарганча янги-янги вазнлар майдонга келади. Мана бу хусусият бармоқ вазни системасида йўқ.

Бармоқ вазнларидан бири билан ёзилган баъзи шеърларнинг баъзи мисраълари орасида қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг тизилиши тартибида бирлик бўлса ҳам: а) бу бирлик шеър бўйича давом этмайди; б) бу бирликнинг ўзгариши билан янги вазн майдонга келмайди.

Шу билан менинг бу ишимнинг биринчи фасли, аруз вазни ва унинг бармоқ вазни системаси билан асосий айирмаси ҳақидағи фасл битди. Лекин аруз вазни тўғрисида

сўзланар экан, Миён Бузрукнинг «Ижодий йўлими ҳақида»⁵ деган мақоласидағи баъзи янгиш жойлари устида тўхтамай бўлмайди.

Миён Бузрук ўз мақоласида арунинг тарихий ўсуши ҳақида «маълумот» берганда шу масалани орага ташлайди. Ўзбек шеърида аruz ва бармоқ вазнлари унсурларининг бирлашмагидан ҳосил бўлган учинчи хил вазнлар бор ва бу фикрни тубандагича изоҳ қиласди: «Ҳоким синф, юқори табақа орасида туғулиб ўса борган аruz вазни то эскидан ҳалқ адабиётига ҳам таъсирини кўрсатар эди». «XII ва XV асрлар ораларида Ўзбекистонда ёлғиз юқори табақа адабиётида эмас, балки оммага қаратилиб ёзилган асарларда ҳам арунинг таъсири очиқ кўрунади. Масалан, шу замонларда аruz вазnidan таъсиранганд, лекин унинг ўзи бўлмаган ва масса орасида умумлашкан «туйгулар»да (эҳтимол, туюқлардир – *Fittrat*) қўйидағи оҳангда бўлган парчалар кўп учрайдилар» дегандан сўнг икки парча кўрсатади ва бу икки намунани кўрсаткандан кейин ўз сўзида давом қиласди:

«IV ва V аср аввалдан қолған бу ҳалқ адабиёти парчалари тамоман аruz вазнида ёзилмаган бўлсалар-да, унинг тақлиди билан, ундан катта таъсиранин билан ва уни бармоқ вазни билан бирлаштириш билан ёзилганлар...»

Бу Миённинг биринчи далили. Энди биз Миён томонидан кўрсатилган мазкур икки намунани схемалари билан кўрайлик:

*Қўлға олиб домбирам, чертар уни тирногим,
Борди-келди мақомим келишитирған бармоғим.
Тилим зикрин сўйлайиб, кўнглим фикрин ўйлайиб,
Сўйлаганда кўрунар кўргулиги (кўргулик?) оқ томоғим.*

– V | V – | – V | – | – – | V V | – V | –
– V | – V | V V | – | V – | – – | – V | –
V – | – – | – V | – | – – | – – | – V | –
– V | – V | V V | – | – V | – – | V V | –

*Сабо эснаюр кўр, ёғоч енг солур,
Булут ииглаюр-да чечаклар кулур.
Бу мундоғ чечаклика кўнглим букун
Сенинг бирла* ўлтуриб овунмоқ тилар.*

* Миённинг мақоласида «билин» ёзилган. Менинг кутубхонамда чиқсан энг эски қўлёзмада «бирла» ёзилган, тўғриси ҳам шу, чунки бизнинг бу кунги «билин»имизнинг қадим шакли «бирла»дир.

V – – V – – V – – V –
V – – V – – V – – V –
V – – V – – V – – V –
V – – V – – V – – V –

Мана бу икки схема жуда яхши кўрсатадики, мазкур икки парчанинг биринчиси бармоқ вазнида, иккинчиси аруз вазнида айтилгандир.

Миён томонидан кўрсатилган бу икки парчанинг биринчиси ҳақида юқоридағи схемадан бошқа бир нарса айта олмасам ҳам, иккинчиси ҳақида шуни айта оламанки, шу парча ҳақида Миённинг учала ҳукми ҳам янгиш берилган:

1. «Аруз вазнида ёзилмаган» деган. Бу парча аруз вазнида, буни схема билан кўрсатдик. Бу вазннинг аруздаги исми «Мутақориби мусаммани маҳзуф». Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Юсуф Ҳожибининг «Кутадғу билиг»и шу вазнда.

2. Буни «халқ адабиётидан бир парча» деган. Бу ҳам тўғри эмас. Бу парча «Қисасул-анбиё»дан олинган. Автори Қози(й) Носириддин ибн Бурҳониддин. Асар янгигина ислом динини қабул қилған Носириддин Оқбуға исмлик бир бекка диний тарбия бериш мақсади билан ёзилган. Демак, сарой аристократияси ҳам руҳонийлар адабиёти.

3. «Тўрт-беш аср аввалдан қолған» дегани ҳам тузук эмас. Асар 1310 да, яъни олти юз йигирма беш йил (6 аср) аввал ёзилган!! Миённинг иккинчи далили ҳам менга қоронғу, у киши биринчи далилдан натижа каби чиқариб, далилни ёзди: «Ўз асарларини кенг массага тақдим қилучи Аҳмад Яссавий, Боқирғони(й), Муҳаммад Солиҳ, Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр, Мажзуб Намангони(й) каби бир қанча ёзучилар арузни бармоқ вазни билан бирлаштириб ва аралаштириб ёза бошлаганлар...

Мана бу йўллар билан Ўрта Осиёда ўзбек адабиёти соҳасида аруз ва бармоқ оҳангларидан бирлашган ва ҳар иккисидан элементлар олиб тузулган йўллар туғулар эди»⁶.

Бир дафъа ўйланг, Яссавий 12 нчи асрнинг одами, Муҳаммад Солиҳ 15–16-асрлар одами, Мажзуб Намангони(й) 18 нчи асрнинг одами. Орада олти аср бор. Бу олти аср орасида ўз замонларининг машҳур шоирлари аруз билан бармоқ вазнларини бирлаштириб ёза бошладиларми? Яссавий ҳам ёза бошлагану... бундан олти аср кейин келган

Мажзуб ҳам ёза бошлаганми? Бу олти асрлик «ёза бошлаш»ларнинг бир камоли, мукаммал бир натижаси йўқми?

Олти асрнинг қувватли шоирлари томонидан таъкиб этилган бу бирлашган, бир-биридан элементлар олган вазн камолга эришмадими? Ишланган ҳаммага маълум учинчи бир вазн системаси бўлиб майдонда туролмадими? Ҳолбуки, биз буни кўра олмаймиз. Энди Миённинг бу «учинчи вазнида» ёзган шоирларни кўрайик:

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари, Боқирғони(й)нинг ҳикматлари қўлёзмада ҳамда босилган ҳолда. Бири устод, бири шогирд бўлган бу икки сўфи(й) шоир ўз замонларида кўчманчи аристократиянинг идеологлари – шуларнинг шайх ва шоирлари эдилар. Булар кўчманчи оммасини кўчманчи бекларга, хонларга, қабила бошлиқлариға бир навъ ҳипноз тариқасида асир қилиб боғлаб, ҳар наъвъ мушкул меҳнатларга таянарлик ҳолга солиб беришни ўз устига олганлар. Уларнинг шайхликлари-да, шоирликлари-да шу мақсадга қаратилған эди. Шунинг учун буларнинг шеърлари кўчманчи оммага яқин бўлган бармоқ вазнида эди. Букун девонларини текшира оламиз. Яссавийнинг аруз вазнида ёзилган шеърлари 4–5 дан ошмайди. Боқирғони(й) ҳам шундай. Миённинг ҳали ўзи томонидан ҳам моҳияти очилмаган учинчи вазнидан улarda ҳеч нарса йўқ. Муҳаммад Солиҳ эса Чигатой сарой шоирларидан ҳам амалдорларидан, отаси Нур Саиъдбек ҳам шундай. Буларнинг иккаласи ҳам қувватли форс шоирларидан саналадилар. Муҳаммад Солиҳ шеърлари кўпрак темурийлардан Абу Саиъд мирзо, Ҳусайн Бойқаронинг саройларида айтилган. Бу саройларда бармоқ вазни билан шеър ёзилмади. Ёзилса ҳам қабул этилмади*.

Муҳаммад Солиҳ Темури(й) саройларидан қочиб, ўзбекларга қўшулғандан кейин яна Шайбони(й)хоннинг «хузур шоири» бўлиб, унинг билан юрди. Ўзбек хони Шайбони(й) хизматида беш-олти йилгина яшаган Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбони(й)нома»сини унга (Шайбонийга) тақдим қилиб ёзди.

Бу характерда бўлган бир сарой шоирини била туриб «ўз асарини массага тақдим қилиб ёзган» демак, албатта

* Темури(й) саройларининг катта адабиёт назариячиларидан бўлган Навоий эрон классикларига юз фоиз эргашмаган сарой шоирларига «туркон» ёзади деб тош отарди.

янглиш бўлгани каби унинг «аруз ва бармоқ вазнлари»ни бирлаштириб, «аралаштириб» шеърлар ёзди демак ҳам далилсиз, нотўғри бир даъво. Унинг «Шайбони(й)нома»си арузнинг «рамал-мусаддас-махбун-маҳзуф» вазнида ёзилган. Ҳалигача жуда оз топилган форси(й)ча, чигатой-ўзбекча шеърларнинг ҳаммаси аруз вазнида.

Ҳувайдонинг девони билан маснави(й) асари босилган, жуда кўп топилади. Унинг маснави(й) асари аruz вазнида, фазаллари аксарият билан аруз вазнида, 6–8 таси бармоқ вазнида. Яссавийга эргашиб ёзилган. Мажзуб ҳам айни ҳолда. Булардан ҳеч биттасининг олти асрдан бери ишланиб келган мазкур «учинчи вазн»да шеърлари йўқ.

Аруз вазнининг тарихий ўсишига бир қараш

Умуман, «гап ритми»нинг келиб чиқиши тўғрисида-ги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак, тамоман мос келади.

«Гап ритми» келиб чиқишининг меҳнат билан боғланиши, унинг меҳнат узвларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини низомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман, гап ритмининг айрим бир кўруниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қиласиди. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар топиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал билан, бу асарда бу ҳақда узоқ турга олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар ва айниқса, ҳалқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ. Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнгги даврларини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши билан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар билан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунфи баситликларини⁷ йўқотади. Мураккаблана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган «аруз» вазнлари системаси ҳақида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб тuya юришининг «ритм»идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни ривоят қиласидилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто,

яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида түяning жуда катта роли борлиги маълум. Түяning юришини тезлатиш учун араб түячиларининг маҳсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг түя юришига яхши таъсир қилғанини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий «Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб»⁸ каби форси(й) байтлар билан бу ҳодисага қандайдир бўлмағур, идеалистик қимматлар бермакчи бўлади. Биз албатта, ундай идеалистик қимматларга ишонмаймиз. Бу ҳодисани туга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиласиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири *ражаз* сўзининг маънолари орасида «дам юриб, дам турувчи түя» маъноси бор. Ҳатто, аruz илмида қабул этилган *ақл*, *ҳазм*, *касф* каби баъзи терминларда ҳам шутува таъчилик ҳаётининг кўриш мумкун*.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб ҳалқ адабиётида түя ва түячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирғанини ва араб фолклорига суюнган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмакдадир.

Ҳарҳолда араб шеърининг вазни аruz қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотған, мураккаблашган. Букун аruz терминидан онглашулатурған ҳолатга кира олган эди. *Тавил*, *вофир*, *комил*, *басит*, *режаз*, *ҳазаж* баҳрларидан вазнлар тузулган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўлларини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад⁹ (731) бу мақсад учун араб ҳалқ адабиётини (араб фолклорини) жиддий суратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган ҳалқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, букун билганимиз аruz қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юононча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар «Араб арузи юононлардан олинган» десаларда, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир.

* *Ақл* – түя оёғини боғламоқ; *ҳазм* – түяning бурнидан ҳалқа ўтказмак; *касф* – түяning товонини кесмак.

Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўткан араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фолклоридан қанчалар таъсиранганинги очиқ кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суюниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршилиқларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)¹⁰ бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Бироқ, Халил системаси* бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан ҳимоя кўриб, ўз мавқеини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам, араб классик шеърининг «қонуний вазн» системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суюлиб тузулганини даъво қилиб, бу системага кирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий суратда манъ қиласидар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолғанини сўзлайдилар. Ҳарҳолда Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суюнган ҳолда баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларини сақлаш шарти билан баъзи янги вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й) феўдализм даврида шоҳ, феўдал саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. «Барбад», «Накиса», «Саркаш» каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар «Шоҳнома», «Ҳамсан Низомий», «Бурҳон Қотеъ»¹¹ каби маъхазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъхазларга суюниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм билан

* Халилнинг фикрига кўра, икки мисраъдан иборат байтагина «шеър» дейиш мумкин. «Байт»нинг lugat маъноси «уй»дир. «Байт»нинг асосий ҳижо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган «рукн» исми бериладир. Кўчманчи араб уйи чодирдир. Чодирда тўрт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги тирак «аруз»дир. Байт рукнларнинг ҳам таянч нуқтаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), мих (ватад) ва чодир этакларини очиқ сақлашга ёрдам қилувчи таяқлар (фосилалар) керак. «Байт рукнлари»нинг майдага бўлакларига ҳам «сабаб», «ватад» ҳам «фосила» исмлари берилган.

наср орасида бўлиб ҳижоларнинг сонларигагина риоя қилиш билан тузулганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни «Насри мусажжа» (қофияли наср) бўлган «яrim назм» тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳижоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунишлар, янги янги қарашлар, янги образлар туфулади. Шуларнинг талаби билан шеърда ҳам тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қиласди. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) феўдализм даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига (яъни ҳижо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиқсан бўлиши мумкун. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) «фаҳлавият» унвони билан машхур ва қадим Эрондан қолғани шубҳасиз бўлган Эрон ҳалқ шеърларидан бир қисм тўртликлар «ҳазаж-мусаддас-маҳзуф» аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб навълари билан ўлчашга урунилган классик рубоъиларнинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар бунинг ҳам эски эрон вазнлардан эканини кўрсатади. Рубоъининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс¹² рубоъининг Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулғани ва маҳсусан, хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-икки шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазнининг бу қадар севилиб қабул этилган бўлуши шубҳалидир;

д) «Табақотуш-шуаро», «Табари(й)», «Оғани» каби араб маъхазларидан¹³ ривоят этилган бир-икки шеър:

*Об аст-у табизаст
Асорат забибаст
Самия рў сапид аст*

*Аз Ҳўталон омадия
Бару табоҳ омадия
Обар боз омадия
Хўшк назар омадия, –*

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқтаи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатканни қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз қоидалари) қабул этилди. *Байт, мисраб, руқн, ажза, асли(й) руқнлар, фаръи(й) руқнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар* тақсимоти, баҳр ҳам вазн исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон феўдал аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъruz қолған. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир кўп нарсалар олмоқда эди. Иккинчи жиҳатдан қарағанда, Эрон феўдал аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини қутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди*. Мана шу бир-бирига қарши икки таъсир натижасидирким, эрон феўдал аристократияси араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида ҳам айни шу ҳолни кўрамиз.

Эрон феўдал аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб айрим бир форси(й) аруз майдонга қўюлди. Мана бу форси(й) аруз назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда араб арузининг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажralади.

* Бу ҳақда Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда баъзи тафсилот бор.¹⁴

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларнинг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

А. Араб арузида шеърда воҳид қиёси *байт*, яъни *икки мисраъ* деб қабул этилади. Асосан, жуда тӯғри бўлган бу қарааш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиди.

Араб шоирлари шу нуқтаи назарга суюниб, баъзан бир сўзни икки мисраъга бўлиб берадилар, Ал-Муарри(й)нинг¹⁵ шу байти:

Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қиёси байтни қабул қилғанлари ҳолда юқоридағи ишни қилмайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқладилар.

В. Араб арузи байтнинг бир мисраъдан иккинчи мисраънинг бир, икки, ҳатто уч ҳижо камайтиришни қабул қиласиди, фақат бу камайтириш мисраънинг охирги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади.

С. Араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охирги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ ҳижо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди.

Д. Араб арузида олти руқн (чтана)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади.

Ж. Араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб ўн олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна уча янги баҳр қўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнграпар мазкур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади¹⁶.

Мана бу хусусиятлар билан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирап экан, шу хусусиятларни қабул қилиб киради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб ҳалқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон ҳалқ ашулаларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс¹⁷ каби арузчилар томонидан «Аруз(и) форси(й)» аталган аруздир. Биз бунга «араб-эрон арузи» деймиз. Турки(й) назмларга

бу аруз вазнларини қачондан кира бошлаганини билмаймиз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букуп маълум бўлган энг қадим асар «Кутадфу билиг» китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан «Шоҳнома» вазнида («мутакориб-мусамман-маҳзуф» вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган. Лекин Миён Бузрукнинг айтганидек, «Унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулмайди»*. Вазн ўз замонига кўра мукаммал деярлик даражада муваффақиятли татбиқ қилинган. Бироқ унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзғиларини ортиқча чўзуш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озмикўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навойи, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор.

Ўрта Осиё феўдализм даврининг сарой адабиётида бу аруз билан ёзиш ҳаракати давом қилиб, 15 нчи асрда Чигатой сарой адабиётида жуда ҳам кучайди. Иш шунчалар кўтарилидки, сарой шоирлари орасида эрон адаби(й) анъ-аналарига юз фоиз риоя қўлмаганларга туркона ёзади, деб тош отишлар ҳам бўлди. Навойи билан Бобир мирзо аруз қоидаларини кўрсатарлик асарлар ёздилар¹⁸. Буларнинг на шеърларида, на аруз ҳақида ёзилган китобларида «аруз вазнида ёзаркан, чигатойчанинг хусусиятларини сақлаш»¹⁹ деган тамойилдан ҳеч бир из кўрулмади.

Ўзбек феўдализм сарой адабиёти, ҳеч шубҳа йўқки, Чигатой сарой адабиётига эргашди. Ўзбек хонлиги курулишининг биринчи даврида ўзбек хонлари ва ўзбек кназларининг²⁰ саройларида шоирлик қилучиларнинг кўпи шул Чигатой сарой шоирларидан ва шогирдларидан эдилар. Булар ҳам аруз вазнида ёздилар. Бу тўғрида Миён Бузрук шундай дейди: «Ўзбек нафис адабиёти Олтин Ўрда ва Чигатой адабиётларида таъсир олиб келгани сабабли у адабиётларда умумий оҳанг бўлиб қолған аруз вазнини олиб ўзига маҳсус бир тусда кўлланмага бошлади»²¹.

Мен бу жумладаги «ўзига маҳсус бир тусда» деган иборани онглай олмадим. Кимнинг «ўзига маҳсус?» – аруз-

* Миён Бузрук айтадики, «Кутадфу билиг» бу вазнни тамом ўзлашиб ета олмаган, унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулади. Бу Кўпрулизода сўзларининг айнан такоридан бошқа нарса эмас. Кўпрулизоданинг сўзи: «Аруз қолибларина лайқила интбақдан узак ўлдиги учун асарда бир тақим хатолара тасадуф ўлинур» (Турк адабиёти тарихи).

нинг ўзига маҳсус тусдами ёки ўзбек адабиётининг ўзига маҳсус тусдами? Миённинг иккинчи сўзи буни очиб беради: «Демак мумкунки, аруз вазни ўзбек феўдализм даврининг хориждан олиб ўзгаришлар билан ўзлаштирган ва замонамизга адабий мерос бўлиб қолған ижодий йўли эди».

Демак, бу «маҳсус тус» аруздан бурунги ўзбек адабиётининг хусусияти. Ўзбек нафис адабиётида бу «маҳсус тус» нимадан иборат эди? Арузга қандай татбиқ этилди? Ва бу маҳсус туснинг аруз вазнидаги кўруниши нима бўлади? Ўзгариш қай ерларда? Буларни таърифлар билан, намуналар билан кўрсатмасдан бундақа даъво билан чиқиш Миёнга мумкин бўлған бўлса ҳам, уни қабул қилиш бизга мумкун бўлмайди. Ҳолбуки, биз ўзбек феўдализм даври сарой ва мадраса шеърларида, яъни аруз билан ёзилган шеърларнинг вазнида бундай айрим бир хусусиятни кўрмаймиз.

Аруз вазнида ёзучи ўзбек феўдал даври шоирларидан баъзиларидан баъзан ҳижо вазнида ҳам шеър ёзғанларини юқорида айтиб ўтган эдим. Бу ҳодисани ҳам «аруз вазни ўзбек адабиётига маҳсус тусда қўлтамоқ» деб бўлмайди.

Яна бир дафъя такрор қиласман: бизнинг феўдализм даври адабиётида аруз вазни билан ёзучи сарой, мадраса шоирлари орасида бармоқ вазнида ёзган шоирлар бўлгани каби аксарият билан бармоқ вазнида бўлган халқ ашулалари ва бахши манзумаларида ҳам арузниң баъзи қулай вазнлари кирган. Яна илгарироқ бориб айтсак бўладики, бармоқ вазни билан айтилган ва ёзилган шеърларнинг баъзи айрим байт ва ярим мисраъларида аруз вазнининг оҳангини учратиш ҳам мумкун ва бор²². Лекин аруз ва бармоқ вазнларини аралаштиришдан, бир-биридан унсурлар олишдан ҳосил бўлган учинчи вазн системаси бўлмагани каби «ўзбек феўдализм адабиётига маҳсус тусда» бир аруз вазни ҳам йўқ. Шунда муҳим бир савол эсга келади: Эрон феўдал аристократияси аруз қоидаларини араблардан олганда уни ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб сингдириб олган экан, Ўрта Осиё Чифатой ва ўзбек феўдализм даврлари сарой адабиёти нега шундай қилмади? Қадим уйғур сарой адабиётчилари Чифатой ва ўзбек сарой адабиётлари «араб-эрон» арузини нега айнан олганлар? Ўз тилларининг, ўз халқ шеърларининг ҳеч бир хусусиятини нега аруз вазнига сингдиришга урунмаганлар?

Бу савол жуда муҳумдир. Бунга сўнгги ва қатъий жавобни беришга мен ботирлик қилолмайман. Бироқ, шунчалик ҳақли бир саволни жавобсиз қолдиришни ҳам истамайман. Шуни ҳам айтиб кўяманки, менинг бу тўғридафи сўзларим юқоридағи саволга қатъий жавоб эмас, бир мулоҳазагина бўлиб қолади.

Эрон феўдал аристўкратияси аруни араблардан олар экан, унинг билан истилочи араб аристўтратияси орасидаги муносабатнинг хусусий бир кўруниши бор эди (буни бир муносабат билан юқорида кўрсатиб ўтган эдим): Эрон феўдал аристўтратияси бир жиҳатдан истилочи араб аристўтратиясининг диний, сиёсий ҳегемониясида эди, унинг тамосил сиёсатига маъruz қолған эди. Иккинчи жиҳатдан унинг рақиби эди; унга ҳокимиётни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган рақиб деб қарап эди, маданий жиҳатдан ўзини(нг)²³ улардан юқори тутганини яхши билар эди. Унинг тамсил сиёсатидан, тамсил этучи ҳокимиётидан қутулмоқ учун кураш олиб бормоқда эди. Шунинг учун, айниқса, мазкур кураш замонларида араблардан хоҳ жабрий суратда, хоҳ бошқа йўллар билан нима олган бўлса, айнан олмади, ўз хусусиятларини тақишига, сингдиришга урунди. Эрон феўдал аристўтратияси, айниқса, мазкур кураш замонларида араблардан нима олган бўлса, ҳаммасида деярлик шу хусусиятни кўра оламиз.

Мана шу ҳол, шу хусусият на қадим уйғур феўдализмининг, на Чифатой ва ўзбек феўдализмининг ҳоким синфи бўлган аристўтратияда йўқ эди. Улар араб, эрон аристўтратиясининг маданий жиҳатдан ўзларидан юқори турганини қабул қиласидар, ўз маданий ишларини араб, эрон аристўтратиясидаги диний, маданий ҳаракатларнинг, мактаб ва мадрасаларнинг раҳбарлиги остида олиб бордилар. Араб, эрон аристўтратиясини ўзларига устод деб биладилар. Қадим уйғур феўдализмида ҳукумдорлик қилған қораҳони(й)лар сулоласи ўз сарой ташкилотларини сомони(й) ва ғазнави(й) сарой ташкилотига ўхшатиб тузмоқчи эди ва тузган эди. «Кутадғу билиг» китоби шу мақсад билан ёзилған эди. «Кутадғу билиг» эгаси қораҳони(й)-лар саройида ҳам сомони(й) ва ғазнави(й) саройларида бўлгани каби сарой шоирлари тутиб, сарой адабиёти яратишни тавсия қилиб ёзди.

Мана шу ҳол Чифатой аристўтратиясининг, сўнгги

ўзбек аристўкратиясининг ҳокимиятлари замонида ҳам давом қилди. Шунинг учун на арунда ва на бошқа маданий масалаларда эрон аристўкратиясининг арабга нисбатан бўлган хатти-ҳаракатини таъкиб қилишга урунмадилар.

Яна такрор қиласман: бу мулоҳаза юқоридағи саволнинг сўнгги ва қатъий жавоби эмас, менинг бир мулоҳазамдир. Бора-бора жиддий текширишлар давом этган сайнин яна тўғрироқ, яна ҳақиқатга мувофиқроқ жавоблар топилиши мумкин.

Аруз вазни инқилобгача жадид адабиётида ҳам шеър вазни эди. Бунда дикқат этарлик бир нуқта бор: бизда жадидизмнинг биринчи даври панисломизм байроби остида юрди. Жадид адабиётининг аруз вазни билан ёзилиши мана шу даврга тўғри келади. Бора-бора панисломизм, пантуркизм, ўзбек миллатчилиги бир-биридан айрим хатти-ҳаракатлар тарзида ажралади*. Мен буларнинг учини ҳам ўтканман ва жуда яхши эслайманки, панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биртаси вазнда аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўрунган эди. Ўзбек миллатчилиги бармоқ вазнини ёқлағанда пантуркизм аруз тарафдори эди. Бу масалада пантуркизмнинг ўзбек миллатчилиги билан бир сафда турганини айтишга ҳожат йўқ. Мен шу вақтларда ўзбек тор миллатчилиги нуқтаи назарida қарор топган эдим ва шу нуқтаи назардан бармоқ вазнини ёқладим. Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими? – Мен ёздимми? Эсимда йўқ. Фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиқсан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим. Жуда яхши эслайманки, панисломист жадидлар шу масала устида бизга кулардилар. Муса Бегиевнинг бир мажлисда «имлони ўзгартиб, шеър вазнини бузуш билан бизни ислом жамоасидан айирмоқ истадилар» деб қичқиргани қулогимдан кетмаган.

Менинг энг катта хатом миллатчи бўлишимда эди. Лекин миллатчи бўла туриб бармоқ вазнини ёқлашим бўлган

* Бу сўздан панисломист, пантуркист ва ўзбек миллатчиларининг бир-биридан айри гуруҳлар ва бошқа-бошқа синфларнинг идеологлари, деган фикр онглашилмасин. Уларнинг ҳаммалари бир эди. Ҳаммалари ҳам маҳаллий буржуа идеологлари эдилар. Панисломизм, пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги уларнинг хатти-ҳаракат бошқалиқларигина эди.

гап эди. Биз миллатчилар ўзимизни халқقا яқин кўрсатмакчи ва шундай йўллар билан меҳнаткаш дехқон оммасини алдамоқчи эдик. Иккинчи жиҳатдан қараганда, оммани ўзимизнинг миллий мафкурамиз билан «заҳарламакчи» эдик. Шунинг учун оммага яқин турган ашула ва ҳикоя, шеърларнинг аксарият билан вазни бўлган бармоқ вазнига яқинлашмогимиз табиий эди. Бунинг билан бармоқ вазни гуноҳкор бўлмайди. «Сени бир вақт Фитрат бошлиқ бир гуруҳ миллатчилар ёқлаған эдилар» деб бармоқ вазнини ташлаш тўғри эмас. Бармоқ вазни ҳақиқатда ҳам халқ ашула-шеърларининг аксарият билан вазни экан, букун чиндан ҳам меҳнаткаш халқ адабиётидан иборат бўлган ўзбек совет адабиёти, совет ёзучилари ундан фойдалана оладилар ва фойдаланишлари керак.

Менинг ўша вақтда бармоқ вазнини ёқлашимда Туркияning таъсири бўлуши мумкун ва бор эди. Мен Туркияда ўкуғанман. Пантуркизм кўрунишларининг ҳам бўлуши мумкун. Чунки вазн масаласида пантуркизмнинг нуқтаи назари ўзбек миллатчилиги билан бир эди. Бироқ, «1919 инчи йилда Туркиядан намуналар келтирилиб, Тошкент кўчаларида ўқулиб юрган эркин вазнли шеър» тўғрисида Миён билан яна келиша олмаймиз. Чунки Миённинг эркин вазн деб кўрсаткани шеър эркин эмас, аruz вазnidadir ва янглишмасам, аruz тарафдорлари бизга қарши ўқуб юрадилар.

Менинг ҳижо вазнини ёқлашда муҳум бир хатом шу бўлганки, мен аruzга юз фоиз қарши турганман. Бу яна шу тор миллатчиликнинг бир натижаси бўлган. Мен гё бутун дунёдан қатъи(й) алоқа қилған, на Шарқдан, на Farbdan ҳеч бир нарса олмаган ёп-ёлғиз бир «ўзбек маданияти» қурмоқ, ҳақиқатда ўзбек буржуазияси маданияти қурмоқ учун курашганман.

Инқилобдан кейин ўзбек совет адабиётида аruz жуда оз ишлатила борди, бунга ижтимоий сабаблар бор эди. Пролетар революцияси феўдализм ва капитализм қолдиқлари билан раҳмсиз кураш очди. Фикрлар, тасаввурлар, тасвиirlар ўзгарди. Тасаввуф, бадбинлик ишқ, шароб, сафоҳат, бачча мувашشاҳларининг айрилмас қолиби бўлуб қолған ёхуд шундай кўрунган аruz вазнини айнан бўлгани каби олиб ишлатишга имкон кўрулмади. Унга танқидий кўз билан қаралди ва шунинг билан бирга кўпрак бармоқ

вазни ҳам эркин вазн ишлатилди. Бармоқ ва эркин вазнларининг тарқалишига ижтимоий сабаблар, ижтимоий талаблар бор эди. Букун эркин вазн билан ёзган ёш ёзучиларимиз тўппа-тўғри рус совет ёзучиларидан таъсирланадилар. Буни инкор қилиш ярамайди. Эркин вазнда ижтимоий талаб шу қадар кучли, шу қадар каттаки, аруznинг энг чиройлик ва энг бой системасига эга бўлган эрон адабиётининг ҳам инқилобий қаноти, ҳам тожик адабиёти бу кун эркин вазнга мурожаат қилмоқдадир. Лоҳутий ўзининг яхши парчаларини эркин вазнда ҳам ёзди.

АРУЗ ВА СОВЕТ АДАБИЁТИ

Яна такрор қиласман: мен бир замонлар аruz вазнига юз фоиз қарши турган эдим. Бу ҳаётга миллатчиликнинг кўр ва қоронғу кўзойнаги билан қарағаним у замонларда эди, хато эди, ҳам ўтакетган хато эди. Аруз вазни шеър вазнларининг бой ва энг музикалиларидан биридир. Мен шу асаримда аруznинг саксонга қадар вазнини тўплаёлдим. Бу аruz вазнларининг ҳаммаси эмас, яна бор. Бундан бошқа аruz системаси шундай бир системаки, уни яхши ўрганган одам шунга мувофиқ янги-янги вазнлар ҳам туза олади. Аруз вазнларининг буюк бир қисмиға Чигатой ва ўзбек феўдализм даврларининг шоирлари қўл текизмай ўтканлар. Аруznинг энг жонли, ўйноқи ва энг музикали вазнлари шу қўл текизилмаган қисмда туради. Масалан, «скорий поезд»нинг энг тез ҳаракати замонида фазоларни титратиб учкан «тақатақ-тақатақ» оҳангини очиқ ифода қиласан шу вазнга диққат қиласи:

*Борамиз, борамиз далаларни ёриб,
Ватан ишларини тузатиб, бажариб,
Мана, чашмаларнинг кулушиб оқиши,
Гулу лола(ла)рин безагин тоқиши.
Күёшин азамат сочучи кўзига,
Мана, бокчаларнинг кулушиб бокиши.
Далаларни ўйунга солиб борамиз,
Ишимизни назарга тутиб борамиз.*

Н. Раҳимнинг бир парчасидаги мана шу ўйноқ ҳам ёқимли музикани ҳам кўрайик:

*Қўёш зар қанотларин қоқаркан майин-майин,
Учар, нағмалар учар, қучар ҳисни тинмайин,*

*Кураш, наўбаҳордек гўзал нақшалар учун,
Кураш, оташин кураш келар нашъалар учун.*

Ўзбек феўдализм даврининг шоирлари томонидан кўл текизилмаган бундай чиройлик ва қизиқ вазнлар арузда кўп. Булардан фойдаланиш, албатта, фойдали иш. Букун ўзбек совет шоирларидан баъзилари аруз вазнларидан муваффақият билан фойдаланмоқдалар.

Faфур Фуломнинг Икромов боғига бағишилаб ёзган шу шеъри:

БОҒДА

*Ям-яшил саҳни билан осмон каби кенгdir бу боғ,
Ерга кўк тушган каби юлдузқатор минглаб чироғ.
Ўн қамар, юз Зухра, минг Ҳулкар юзидан ярқироқ,
Ҳей кўзи чақмоқ йигит-қизлар, қилай сиздан сўроқ,
Тоғ, қуёш, ёшлиқ бу ерни ўзга қилмишми ватан?*

*Бунда соғлом кулгулар тинмас бу тун тонг отқуча,
Севгилар занжирига боғлиқ қолар ҳар шом кечада.
Ҳей, умур, тўхта, гаров боғлай, қўлингни бер пича;
Сен мени ёшлиқ билан таъмин қиласен ўлгуча,
Мен сенга сайқал берарман сўнмаган ишқим билан.*

*Бу чаман шонли ватаннинг узви бўлгандан кейин,
Бундаги эркин граждан бандга эгмайдир бўйун,
Бунда чиндан ҳам одам ўғлиға шафқатдан қўйун,
Бундадир соғлиқ яратган минг туман шодлик-ўйун,
Бундагилар хил қадам, арслон юракли, шер бадан.*

*Эй шамол, қўзғол, исингни тарқат, эй сен тоза гул,
Эй булоқ, тош, кўлка сол, эй сарв, сен бир оз эгил,
Тарқасин уйқу тумандай шунча диллардан чигил,
Яйра, эй сен иш, муҳаббат, эркка ўргангандан кўнгил,
Чунки бу парк ўз билак, ўз куч билан бўлган чаман.*

Ва Усмон Носирнинг:

*Агар жангга кирса камандир Чапай,
Қилич қинда турмай дер эди: чопай, —*

байти билан бошланған «Эслайман» унвонли фирмависиёна шеъри бунга далил бўла олади.

Бизда асл ҳалқ моли бўлган вазн ҳижо вазнидир. Эътироф этиш керакки, ҳижо вазни системаси аруз системаси

қадар бой эмас. Арузнинг баъзи вазнларида бўлган жонлилик, ҳаяжон, ўйноқилиқ ва оҳанг ҳижо вазни системасида йўқ. Шундай бўлса-да ҳижо вазни билан ҳам яхшилаб ишлаганда арузнинг баъзи ўлук ва мотам оҳангли вазнларига нисбатан чиройлик парчалар бериш мумкун. Қисқаси, ўзбек совет адабиёти иккала системадан фойдаланишга тиришса бўлур. Иккала системанинг (аруз ва ҳижо системаларининг) ҳам ўзбек совет адабиётига хизмат қилишлари лозим. Шуни ҳам унутмаймизки, ҳижо вазни системасини ҳам аруз қадар бойитиш ва музикалантириш йўлида жиддий сувратда тиришмоқ ҳаммамизнинг вазифамиздир.

Аруз вазнларини ҳеч бир танқидсиз юз фоиз қабул қиласи, демак ҳам тўғри бўлмайди. Аруз вазни адабий мероснинг бир бўлаги, ундан фойдаланишимиз танқид билангина бўлади. Мен аруз вазнларининг баъзиларини янгидан ишламасдан уни қадим сколастик рамкасидан чиқармасдан ишлатишкан тарафдор эмасман. Социалистик курулишимизнинг бадиий ифодаси бўлган совет шеърларини «Наво», «Баёт», «Ироқ», «Ушшоқ» каби классик куйларда ўқутмоқ учун аруз вазнида ёзайик, деган фикр ҳам тўғри эмас. Ҳар парчаси «вой додей», «худойимей», «айлансан қулинг»лар билан биткан у куйлар социалистик мазмунли шеърларимизнинг ҳақиқий оҳангини бузади²⁴.

Яна бир масала устида бир оз турайиқ. Аруз вазни ўзбек тилига тўғри келмайди, деганларнинг маълум бир далили бор: гёй аруз «мадлик»²⁵, яъни узун чўзгилик тиллар учун²⁶ тузулган. Ўзбек тилида узун чўзги бўлмагани учун арузга мос келмайди.

Биз юқорида аруз вазнининг нима эканлигини ёзганда кўрсатган эдик: аруз вазнида энг катта рўлни ҳижоларнинг «тўлуқ» ҳам «қисқа»лифи ўйнайди. Яъни, икки мисраъдаги ҳижоларнинг сон жиҳатдангина эмас, тўлуқлиқ жиҳатдан ҳам баравар келишидан аруз вазни ҳосил бўлади. Аруз вазнида катта рўл ўйнаган тўлуқ ҳижо, узун чўзгилик ҳижо қийматида эмас, ёпиқ ҳижо қийматида юради. Масалан: форси(й)ча: *баман, гулам, чаман, қалам* сўзларида «ба, гу, ча, қа» ҳижолари қисқа бўлади. «Ман», «лам» ҳижолари тўлуқ бўлади. Шу мисолларнинг ўзи тўлуқ ҳижонинг ёпиқ ҳижодан бошқа бир нарса бўлмаганини кўрсатиб туради. Узун чўзгиларнинг эса бундан бошқа хизмати бор: форси(й)чада чўзгиси узун бўлган очиқ ҳижо ҳам тўлуқ ҳижо

саналади. Масалан: «*мо, ро, то, ду, рў, сў, э, ў*» ҳижолари «*ман, бар, сар, бир*» ҳижолари билан бир қийматда юради.

Бизнинг ўзбек тилида «*мен, сен, биз*» каби ёпиқ ҳижо шу тўлуқ ҳижо қийматидадир. Шунинг учун аруз вазни нинг тилга татбиқи имконсиз эмас. Лекин бунда диққат этарлик иккинчи бир масала бор: форси(й)чада ўйноқилиқ, тез қайрулатурғанлик, чўзги узунлиги каби баъзи хусусиятлар борки, унинг арузга мос келишига ёрдам қилади. Масалан:

I. Форси(й)чада оз тўлуқ ҳижо:

ва, оз бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: *V* –; *агар* бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: *V* –;

ва агар икки қисқа, бир тўлуқ ҳижо: *VV* –

Шеърнинг вазни ижоб этса, буларни тубандаги шакларга киргизиш мумкин:

<i>зи</i>	<i>V</i>
<i>ваз</i>	–
<i>гар</i>	–
<i>вагар</i>	<i>V</i> –

II. *Навис* бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: *V* –

Вазни талаб қиласа, тубандаги шаклларга солиш мумкин:

<i>бинвис</i>	– –
<i>бинавис</i>	<i>VV</i> –

III. *Ман* аз *ту* – – – сўзини шеър вазни талаб қиласа,

<i>маназ ту</i>	<i>V</i> – –
<i>маназ ту</i>	<i>V</i> – <i>V</i>
<i>ман зиту</i>	– <i>V</i> –
<i>ман зиту</i>	– <i>VV</i>

шаклларига киргизиш мумкин.

IV.	<i>ёр</i>	–
	<i>боз</i>	–
	<i>офтоб</i>	– –
	<i>шароб</i>	<i>V</i> –

Шеър вазнида булар мисра ўхирида бўлмаганда:

– <i>V</i>
– <i>V</i>
– <i>V</i> – <i>V</i>
<i>V</i> – <i>V</i> қийматини беради.

V. Сиёҳ, маҳ, роҳ, кулоҳ, коҳ, чоҳ сўзлари сияҳ, маҳ, роҳ, кулаҳ, каҳ, чаҳ формасида ишлатилади.

VI.	Қалами хуб	V V V –
	Китоби ман	V – V –

сўзини шеър вазнида:

Қалами хуб	V V – –
Китоби ман	V – – –

ўлчовида ўқуш мумкин.

VII. Сен олмошининг форси(й)часи тү, бунинг қисқа-рилғани т, Мен тунов кун сенга нон бердим жумласининг форси(й)часи

Ман дирўз бату нон додам.	V V – – –
---------------------------	-----------

Буни шеър вазнида тубандаги формаларга солиш мум-кин:

- а) *Манат дируз нон додам*
V – – – / – – –
- б) *Ман дирузат нон додам*
– – – – / – – –
- с) *Ман дируз нонат додам*
– – – / – – – –
- д) *Ман дируз нон додамат*
– – – / – – V –

Мана шулар каби тилни аруз вазнига мос қиласлиқ хусусиятлар ўзбек тилида йўқ.

Шунинг учун бизда аруз вазнида шеър ёзиш истар-истамас форси(й)ча, арабча сўзларни тилга тортишга йўл очади ёки ўзбекча сўзларни ҳаддан ташқари чўзишга олиб боради. Аруз вазнида шеър ёзмоқ учун шу қийинлиқдан бизни кутқара оларлиқ даражада тилдан бой бўлишимиз лозим.

Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузниң асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиласман. Иккинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузниң бор-йўғини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулай-лаштирувчи янги бир система кўйушга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қиёси қилиб байтни олади. Байт икки мисраъга бўлунади. Бир мисраъ икки, уч, тўрт ҳижо тўпламига (тўртбеш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга *рукн* исми берилади. Жамъи *аркон* бўлади.

Бу руқнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун ҳижкога мурожаат қиладилар. Шунда ҳижоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқлиқ сифатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилған бўладилар. Лекин шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий лисоний асосга суюнмасдан, ҳижоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмга бир исм қўйдилар:

ҳижо:	исми:
—	<i>сабаб(и) хафиф</i>
V V	<i>сабаб(и) сақил</i>
V —	<i>ватад(и) мажмуз</i>
— V	<i>ватад(и) мафруқ</i>
V V —	<i>фосилаи сурро</i>
V V V —	<i>фосилаи кубро</i>

Бу Халил мактабининг биринчи янгилиши бўлди. Арузчилар бундан сўнгра шул юқоридафи: «сабаб», «ватад»-лардан байтнинг руқнларини туздилар.

1) V — —	фа ув лун
2) — V —	фо и лун
3) V — — —	ма фо ий лун
4) — V — —	фо и ло тун
5) — — V —	мус тафъ и лун
6) V V — V —	му та фо и лун
7) V — V V —	му фо а ла тун
8) — — — V	муфъ ув ло ту

Шу саккиз руқндан ҳар биртасининг саккиз дафъя ёки иккисининг тўрт дафъя ё учтасининг икки дафъя такоридан бир байт ҳосил бўлади дедилар:

Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фоулун мафоийлун фоулун мафоийлун
Фоулун мафоийлун фоулун мафоийлун

**Фоилотун мустафъилун фаилотун
Фоилотун мустафъилун фаилотун**

Шу тариқа билан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чи-
карилди. Лекин иш бу билан битмади. Шеър вазни ўн ол-
тигина эмас, кўп. Бир қанча вазнларнинг рукнлари юқори-
дағи саккиз рукндан бошқача. Бундан кутулиш учун яна
тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суюнмаган бир «йўл»
топилди. Юқоридағи саккиз рукнга «асли(й) рукнлар» де-
дилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу «асли(й) рукн-
лар»нинг қисқартилиши ёки ортирилишидан ҳосил бўл-
ган «фаръи(й) рукнлар»²⁷ деб олдилар. Йигирма еттита
фаръи(й) рукн чиқди. Ҳаммаси 35 рукн бўлди. 8 та ас-
ли(й) рукнларни юқорида кўрдик. «Зуҳофот»²⁸ деган узун
ва кераксиз амалият (операциялар) билан ҳосил этажаги
фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Файлоту	V V - V
Мафоилун	V - V -
Файлотун	V V - -
Фоилоту	- V - V
Муфтаилун	- V V -
Мафъувлун	- - -
Файлун	V V -
Файлот	V V -
Мафойилу	V - - V
Мафъувлу	- - V
Фоилот	- V -
Фо	-
Фoa	- V
Фa	V
Фаул	V -
Фаълун	- -
Фаулу	V - V
Фаал	V-

ва ҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўлган вазнларни ўн
олти хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил
бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунинг
билан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди.
Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аruz вазнлари 16 баҳр са-
налди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб,
19 баҳрга чиқардилар:

1 – тавил	Араб шэърида максус	Халил томонидан тузилган
2 – мадил		
3 – басит		
4 – комил		
5 – вофир		
6 – рамал	Эрон ва араб шэърида	Ахфаш томонидан тузилган
7 – ҳазаж		
8 – ражаз		
9 – мунсариҳ		
10 – музориъ		
11 – сариъ		
12 – хафиф		
13 – мужтасс		
14 – муқтазаб		
15 – мутақориб		
16 – мутадорик		
17 – қариб		
18 – жадид		
19 – мушокил		

Модомики, бир байтни ташкил қилған ҳижо түпламлари (рукнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот каби асоссиз хаёлий ва мушкул қоидалар билан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа-тўғри шу 25 руknни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлик бўлсун деб, уни саккизга тушургандар; сўнгра «фаръи(й) рукнлар» ва «зуҳофот» каби маъносизликлар билан аввалгидан ҳам ёмонроқ қийин ҳолга тушуб қолғандар.

Бу уларнинг иккинчи хатолари. Арузчилар ишни хато нуқтадан бошланғандар учун (юқорида кўрсатканимиз икки хатога тушмагандарида ҳам) арузни бу кунги қийинчиликлардан қутқаза олмасдилар. «Сабаб», «ватад»ларга киришмаганда, рукнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қийинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳижо түпламини *фаулун*, *мағоийлун* қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қийинликқа тушурган бош хато –

мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текширилдири.

Араб-эрон арузида мавжуд ғазалларнинг ҳаммасини ёш адабиётчиларимизнинг танқидий истеъфодасига очиб арз этмак мақсади билан ёзилган бу асарда мен қадим арузчиларнинг хатоларидан мумкун қадар қочишга, кутулишга урундим. Эрон-араб арузида мавжуд вазнларнинг ҳар бирини айрим ва мустақил тарзда текширидим, мана шу натижаларга эришдим:

Араб-эрон арузида бир шеърнинг бутун мисраъларида ҳижоларнинг сони ва қисқалиқ, тўлуқлиқ, кайфиятлари бир миқдор ва бир тартибда бўлади.

Бошлаб ҳижоларни санадим: олтилик, саккизлик, тўққузлик, ўнлик, ўн бирлик, ўн иккилик, ўн учлик, ўн тўртлик, ўн бешлик, ўн олтилик, ўн саккизлик, йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда, 12 баҳр) чиқди. Бу 12 «баҳр»нинг ҳар биридан қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг жой ўзгартишлари билан айрим-айрим вазнлар йигилғани кўрулди. Мана шу тариқада саксонга яқин вазн тартибга олинди. Ҳар мисраъдаги қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг тартибларини ўрганиш учун бошлаб, қисқа ва тўлуқ ҳижолар учун маълум бўлган ишоратларни олдим:

қисқа ҳижо:	V
тўлуқ ҳижо:	—

Сўнгра ҳижоларни иккитадан қилиб текширидим:

ёndoш келган икки тўлуқ ҳижо:	— —
ёndoш келган икки қисқа ҳижо:	V V
бир тўлуқ, бир қисқа ҳижо:	— V
бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо:	V —
бир тўлуқ ҳижо:	—

Ҳижолари жуфт бўлган мисраълар юқоридағи тўрт ҳижо билан текширилади. Тоқ ҳижоли мисраънинг бир ҳижоси ё мисраъни охирида ё мисраъ орасидаги туроқ жойига келади ва ҳар вақт тўлуқ ҳижо (—) қийматида бўлади.

Қадимғи арузчилар ҳижоларни ўқумоқ учун *фаулун*, *мағоийлунлардан* муштарак сўзлар, қолиблар тузганлар. Буни юқорида кўрдик. Уларнинг бу ишлари жуда яхши ва жуда тўғри бир иш. Чунки шеър вазнини қулоқ воситаси билан ўлчаш шу йўл соясидагина бўлади. Мен қадим арузчиларнинг шу ишларидан фойдаландим. Бироқ, уларнинг

фаулунларини олмадим. Юқорида кўрсатканим ишоралар учун классик музикамизнинг усул қолибларини (чирманда усулини) қабул қилдим:

— —	бакко
V V	бака
— V	бакка
V —	бако
—	бак

Араб-эрон арузидаги вазнларнинг баъзисида ҳар мисраъда бир ё икки туроқ бўлади. Мен бунинг учун (*) ишорати қўйдим ва «ист» исмини бердим. *Байт, мисраъ терминларини айнан сақладим.* Бир мисраънинг «ист» билан бўлунган парчаларига бўлум дедим. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига *тўплам* (стопа) исмини бердим.

Асар илмий текшириш асари бўлгани-чун илмий текшириш ишларида ёрдам қилар умиди билан яна бир иш қилдим. Ҳар вазнни ўз йўлим билан кўрсаткандан кейин унинг бугунги исми ва арузи(й) «тақтиъини (ўлчовини) ҳам кўрсатдим. Вазнларни аслий руқнларга ва 19 баҳрга тақсим этиш ўрнида саксонга қадар вазннинг ҳижоларини санаб, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20 лик увонлари билан *12 туркумга* ажратдим.

Мана шу асосда янги вазнлар тузиш имкониятини ҳам жой-жойида кўрсатиб ўтдим.

Ҳижоларни ўлчашда янглишмаслиқ учун тубандаги баъзи қайдларни назарга олиш керак бўлади:

1) *ранг, жанг, шаҳр, наҳр, раҳм* каби бир қисқа чўзги ва уч товушдан тузулган ҳижолар мисраъ охиридагина бир тўлуқ ҳижо (—) қийматида юриб, бошқа жойда бир тўлуқ, бир қисқа (— V) ҳижо қийматида юрадир, мисол:

Наҳрлар тошар

— V — V —

азмлар ошар

— V — V —

жуда жиiddий бир ранг тақди;

V — — V — — V — —

2) *шароб, истикбол, иқбол, қарор* сўзларининг охирги ҳижолари бўлган «роб, бол, рор» каби бир узун чўзги ва икки товушдан тузулган ҳижолар ҳам юқоридағи қийматда юради, мисол:

Кулар букун баҳорлар

V – V – V – V –

Очилиди лолазорлар

V – V – V – V –

3) *га, да* каби бир қисқа чўзги билан бир товушдан ту-
зулган ҳижолар ҳақиқатда бир қисқа ҳижо бўлсалар ҳам баъ-
зан «ударение» олиб, тўлуқ ҳижо қийматида юрадилар:

Жуда жиоддий бир ранг тақди;

V – – V – – V –

4) сўз бошида бўлган ҳижо чўзгиларнинг биртаси би-
лан бошланса, баъзан шу чўзги аниқлаб ўқулади: бу ҳолда
ўлчовида ҳеч бир ўзгариш кўрулмайди:

Нечун марҳамат этмадинг оҳима.

V – – V – – V – – V –

Баъзан мазкур чўзгини вазннинг талаби билан аниқ-
ламайдилар, ундан бурунги сўзнинг сўнгти товуши билан
аралаштириб ўқуйдилар, бу вақтда иш бир оз бошқалашади.
Масалан, *хабар эт* жумласи икки сўз, иккинчиси (э) чўзги-
си билан бошланади. Бундаги «Э»ни аниқлаб ўқуғанимиз-
да, мазкур жумланинг вазни (*V – –*) бўлади. Аниқламай
ўқусақ, (*хабар рет*) шаклига кириб, вазни (*V V –*) бўлади.

АРУЗ ВАЗНЛАРИ ВА НАМУНАЛАРИ

Олтиликлар туркуми

Бунда бир вазн бор.

Ҳар мисраъ *– – V V – –* тўпламидан иборат бўлади:

Бер чолгуни менга

Бер мен уни чолай

Қалбимда аланга,

Доҳимни сўроқлай.

Қон, қон дея бир ўқ

Қалбдан тешиб ўтди.

Карвонида ул ийқ,

Қурбон бўла кетди.

Эргаш («Ишқ» тўпламидан)²⁹

Ўлчови:

Бер чолгуни менга

– – V V – – (бакко бака бакко)

Бер мен уни чолай
 — — V V — —
Қалбимда аланга
 — — V V — —
Доҳимни сўроқлай
 — — V V — —
Қон, қон дея бир ўқ
 — — V V — —
Қалбдан тешиб ўтди
 — — V V — —
Карвонида ул ийқ
 — — V V — —
Қурбон бўла кетди
 — — V V — —

Саккизликлар туркуми

Бу туркумда икки вазн бор:

1. Бу вазнда қисқа ҳижо йўқ, икки тўлуқ ҳижодан иборат бўлган — — (бакко) тўпламининг тўрт дафъа такоридан бир мисра ўзулади.

Ҳар мисра бир «яrim ист» воситаси билан иккига бўлунади. Яrim «ист» бармоқ вазнидаги «туроқ»лар миқдорида.

Бир мисра: — — — — / — — — —

Ёмғурлардан ер жонланди,
Қўкламликлар сувдан қонди.
Қорлар, музлар бирдан битди,
Қиши чиндан ҳам биздан кетди.

Булбул қушлар сайрашмоқда,
Бизнинг колхоз яйрашмоқда.
Коллектив иш гуллар сепди,
Қиши чиндан ҳам биздан кетди.

Ўлчови:

Ёмғурлардан ер жонланди
 — — — — / — — — —
Қўкламликлар сувдан қонди
 — — — — / — — — —
Қорлар музлар бирдан битди
 — — — — / — — — —
Қиши чиндан ҳам биздан кетди
 — — — — / — — — —

Булбул қушлар сайрашмоқда

— — — / — — —

Бизнинг колхоз яйрашмоқда

— — — / — — —

Коллектив иши гуллар сепди

— — — / — — —

Қиши чиндан ҳам биздан кетди

— — — / — — —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «мутадорик-мусамман-мақтуъ», ҳар мисраини 8 дафъа «фаълун» билан ўлчайдилар. Бутун ҳижоларнинг тўлуқ бўлуши бу вазни баситлаштириб бармоқ вазни билан бирлаштирган. Шунинг учун бу вазни бармоқ ва аruz системалари орасида муштарак бир вазн деб қабул қилиш мумкун.

II. Бу вазн такрорсиздир, ҳар мисра йи «ист» воситаси билан 3+5 тарзида иккига бўлунади:

Биринчи бўлуми — V V — —

Иккинчи бўлуми — — — тўпламидан иборатдир:

*Ишларимизни бўлдурдиқ,
Душманимизни сўлдурдиқ,
Бизда зафарлар кулмакда,
Бизда планлар тўлмоқда.
Бизда курашсиз дам йўқдир,
«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир,
Кўзларимизда нам йўқдир,
Бизда зафарлар кулмакда,
Бизда планлар тўлмоқда.*

Ўлчови:

Ишларимизни бўлдурдиқ (бакка бако бак бакко бак)

— V V — — * — — —

Душманимизни сўлдурдиқ

— V V — — * — — —

Бизда зафарлар кулмакда

— V V — — * — — —

Бизда планлар тўлмоқда

— V V — — * — — —

Бизда курашсиз дам йўқдир

— V V — — * — — —

«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир

— V V — — * — — —

Кўзларимизда нам йўқдир

— V V — * — — —

Бизда зафарлар кўлмакда

— V V — * — — —

Бизда планлар тўлмоқда

— V V — * — — —

Араб-эрон арузида бу вазннинг оти «Сариъ-матвиъ-макшу-мақтуъ»дир. «Муфтаилун мағъулун фаъ» билан ўлчайдилар.

Шуни тескарига, яъни 3+5 га айлантирганда бундан музикалироқ бир вазн чиқадир:

Нам йўқдир кўзларимизда

(бако бак бакка бако бак)

— — — * — V V — —

Fam йўқдир ўзларимизда

— — — * — V V — —

Тўлмоқда бизда планлар

— — — * — V V — —

Кулмакда бизда зафарлар

— — — * — V V — —

Тўққузлиқ туркуми

Бу туркумда ҳам икки вазн бор:

I. Биринчисида ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+4 тарзида иккига бўлунади.

Биринчи бўлум — V V — —

Иккинчи бўлум — V V — тўпламидан иборатдир. Демак, бу вазнда — V V — — тўпламининг иккинчи дафъя қайтарилишида бирта (—) тўлуқ ҳижо тушуб қолади.

Ишларимизни бўлдурамиз

(бакка бако бак бакка бако)

— V V — — * — V V —

Юзларимизни кулдурамиз

— V V — — * — V V —

Соф била «сўл»га зарба бериб

— V V — — * — V V —

Пахта планини тўлдурамиз.

— V V — — * — V V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-ас-

рам-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъни «фаа фаулун фаа фаул» билан ўлчайдилар.

II. Иккинчидан, ҳар мисраъ V – – тўпламининг «ист»-сиз уч дафъа такоридан ҳосил бўлади:

*Йигит ўртогум менга боқди,
Жуда жиддий бир ранг тақди.
Деди: мен билан сен борайллик,
Планни тузукрак қурайлик.
Кураш майдонига қирайлик,
Ки синфий ёви камбағални,
Енгиги чиқмасин бўл жадалдан.*

Ўлчови:

*Йигит ўртогум менга боқди,
V – – V – – V – –
Жуда жиддий бир ранг тақди*.
V – – V – – V – –
Деди: мен билан сен борайллик,
V – – V – – V – –
Планни тузукрак қурайлик.
V – – V – – V – –
Кураш майдонига қирайлик,
V – – V – – V – –
Ки синфиий ёви камбағални,
V – – V – – V – –
Енгиги чиқмасин бўл жадалдан.
V – – V – – V – –*

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусадлас-солим» бўлиб, ҳар мисраъни уч дафъа «фаулун» билан ўлчайдилар.

Ўиликлар туркуми

Бу туркумда етти вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда бир мисраъ 4 қисқа ва олти тўлуқ ҳижонинг «ист»-сиз ва аралаш тизилишидан ҳосил бўлади:

– – V V – V – V – –

Бу чиройлик вазннинг исми араб-эрон арузида «Ҳазаж-мусадлас-аҳраб-макфуф-мақсур»дир.

* Форси(й)ча *ранг* бир ҳижо бўлиб, бир чўзги ва уч товушдан тузулган. Юқорида кўрсатканимиз қоидага кўра бир ярим (бир тўлуқ бир қисқа) ҳижо қийматида юради.

Исмидан онглашилгани каби, асосан, ҳазаж баҳридан саналгани ҳолда арабларда йўқдир. Эрон шеърида бу вазнда чиройлик маснавийлар бор. Низомий, Хусрав, Жоми(й) каби эрон ва ҳинд-эрон шоирларининг «Лайло, Мажнун» достонлари шу вазнда ёзилган. Фузули(й) ва Навойининг ҳам «Лайло, Мажнун» достонлари шу вазнда.

*Кун гарм бўлуб ҳалоки жонга,
Лайли каби ўт солиб жаҳонга.*

Тинмай югуриб қуйун такидин,
Ўт узра оёғи куймагидин.*

*Хуршид ҳароратидин анжум**
Ер сояси остида бўлуб гум.*

*Тоғдин киши ким тилаб нишони,
Бир тўда қизил кул онглаб ани*

*Жисминдаги оташин камарлар***
Андоқки кул ичра ўт кўмарлар.*

(Навойининг «Лайло, Мажнун» идан)³⁰

Ўлчови:

*Кун гарм бўлуб ҳалоки жонга,
— — V V — V — V — —*

*Лайли каби ўт солиб жаҳонга.
— — V V — V — V — —*

*Тинмай югуриб қуйун такидин,
— — V V — V — V — —*

*Ўт узра оёғи куймагидин.
— — V V — V — V — —*

*Хуршид ҳароратидин**** анжум...
— — V V — V — V — —*

*Андоқки кул ичра ўт кўмарлар³¹.
— — V V — V — V — —*

Эрон шоирлари бу вазнда асар ёзганда мисраъларидан

* Қуйун – ел; *tak* – югуриш, чопиш; бул «такидин» сўзида чўзгини ясама чўзиш бор.

** *Хуршид* – күёш, *анжум* – юлдузлар.

*** *Оташин камарлар* – оловли камар.

**** Бу парчадаги «ҳароратидин» сўзида (ти) ҳижоси, «тўда» сўзида (тў) ҳижоси гайритабиий чўзилади.

бир ҳижо тушуриб, тўққузлиқقا айлантирадилар. Бунга «Сактамалиҳ» исмини берадилар ва ёқтирадилар. Бу бир ҳижо камайтириш, албатта, мисраънинг биринчи ярмисини ташкил қилган V V – ҳижоларни тўрт тўлуқ ҳижога айлантириш билан бўлади:

— — — — шундай бўлгач, — — V V — V — V — — тарзида давом этган мисраълардан биртаси — — — — V — V — — формасига киради.

Буни Фузули(й) билан Навойида ҳам кўп учратиш мумкин. Мана Навойидан мисол:

Тирноқларин чу юзга қўйди,
— — V V — V — V — —
Тирноқ тирноқча ерлар ўйди.
— — — — V — V — —

Бу вазннинг эрон-араб арузида исми «ҳазаж-мусаддас-араб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафувлу мафоилун фаувлун» билан ўлчайдилар.

II. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлум — — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Демак, бу вазнда ҳар мисраъ — — V — — тўпламининг бир «ист» воситаси билан икки дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади. Бизда баъзан бир мисраънинг тизилиши шундайдир: — — V — — * — — V — —

Арзим ни ай тай боди сабо га
— — V — — * — — V — —
Биздан дуо денг ул бе вафо га
— — V — — * — — V — —
Эй ё рижсо ним бе меҳ рэкан сан
— — V — — * — — V — —
Рахм ай ламас сан ман мубталога
— — V — — * — — V — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-аслам»дир. Ҳар мисраъини икки дафъа «фаълун, фаулун» билан ўлчайдилар.

III. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми — V — V — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — V — V — * — V — V —

Чиқди сабзалар лолалар билан,
 – V – V – * – V – V –
Қолди лолалар золалар билан,
 – V – V – * – V – V –
Кўзга жилвагар янги бир жаҳон,
 – V – V – * – V – V –
Боғу бўстон, боғу бўстон.
 – V – V – * – V – V –

Наҳрлар тошар азмлар каби,
 – V – V – * – V – V –
Шаҳарлар яшар базмлар каби,
 – V – V – * – V – V –
Ўлка яшнаған, чехралар чаман,
 – V – V – * – V – V –

Ҳар саҳар қуёш юксалар экан.
 – V – V – * – V – V –
Нагмалар учар, нагмалар учар,
 – V – V – * – V – V –
Пахтакорлар, пахтакорлар,
 – V – V – * – V – V –
Ортда қолмасин пахтазорлар
 – V – V – * – V – V –

*H. Раҳимий*³²

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-махбун-мақтұй»дир. Ҳар мисрайни икки дафъя «фоилун фаал» билан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисрай бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V – V – – тўпламидан иборатdir. Демак, бу вазнда ҳар мисрай V – V – – тўпламининг икки дафъя такроридан ҳосил бўлади.

Саҳар чаманда насим эсаркан,
 V – V – – * V – V – –
Гул узра бир қуш сурур оларкан,
 V – V – – * V – V – –
Ҳаёт ҳар ён қадам босаркан,
 V – V – – * V – V – –
Биз иккимиз ҳам гуурлар-ла,
 V – V – – * V – V – –
Сурурлар-ла оёқ босардик,
 V – V – – * V – V – –
Вазифамизга қараб борардик.
 V – V – – * V – V – –

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-мақбуз-аслам»dir. Икки дафъа «фаулу фаълун» билан ўлчайдилар. Тожик шоирларидан бухороли Исмат³³ бунинг икки мисраини бир мисраъ қилиб, уч «ист» воситаси билан 5+5+5+5 тарзида тўртга бўлган ва йигирмаликка чиқарған.

Бир мисраъ: V – V – – * V – V – – * V – V – – * V – V – – . Хоразмлик Комилнинг³⁴ ҳам мазкур Исматга тақлидан бир фазали бор.

V. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V – V V – тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: V – V V – * V – V V –

*Қуёш нақадар гўзал куладир,
V – V V – * V – V V –
Қараб тепанинг чаман бошидан.
V – V V – * V – V V –*

Бунинг исми «Вофир-мураббаъ-солим» бўлиб, ҳар мисраини икки дафъа «муфоалатун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми – V V – – тўпламидан иборат бўлади. Бир мисраъ – V V – – * – V V – –

*Эй юзи насрин қомати шамишод,
– V V – – * – V V – –
Неча қилурсан жонима бедод.
– V V – – * – V V – –

Сен каби пуркор шеваси бисёр,
– V V – – * – V V – –
Билмади эй ёр ҳеч киши ёд...
– V V – – * – V V – –

Жаврда нодир, зулмда моҳир,
– V V – – * – V V – –
Ишвада қодир, ғамзада устод.
– V V – – * – V V – –*

Бобир³⁵

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-асрам» бўлуб, ҳар мисраини икки дафъа «фаа, фаулун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраида икки дафъа қайта-

рилған V V — — тўпламининг бош томонидан — — «Қўш ҳижо» қўюлади. «Ист»и йўқдир.

Бир мисра: — — V V — — V V — —

Су(в) бўйида сассиз ва садосиз,
— — V V — — V V — —

Юлдуз каби хуш жозиба бир қиз,
— — V V — — V V — —

Ястанмиси эди сабзалар узра,
— — V V — — V V — —

Шўх кўзларини, ноз ила ўйнаб.
— — V V — — V V — —

Учган капалакларга тикарди
— — V V — — V V — —

Нур шохчасидек пармоги бирла
— — V V — — V V — —

Ўйлабгина соchlарни тараарди.
— — V V — — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусад-дас-аҳраб-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мағъулу ма-фоийлу фаулун» билан ўлчайдилар.

Ўнбирликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн бор. Ҳаммаси «ист»сиз.

I. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами уч дафъя қайтарилиб, охирисидан сўнг ҳижо тушуб қолади.

Бир мисра: — V — — — V — — — V — .

Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
— V — — — V — — — V —

Қоши қаддими жафодин ё қилур,
— V — — — V — — — V —

Мен вафоси ваъдасига шод мен,
— V — — — V — — — V —

Ул вафо билмамки қилмас ё қилур.
— V — — — V — — — V —

Лутфий³⁶

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Рамал-мусад-дас-маҳзуф» бўлиб, ҳар бир мисраъини «фоилотун фоилотун фоилун» билан ўлчайдилар.

II. Бу вазннинг ҳар мисраъида V V — — тўплами уч

дафъа қайтарилади. Учинчи дафъа охирги тўлуқ ҳижо тушиб қолади.

Бир мисраъ: V V – – V V – – V V –.

Бу вазнда мисраънинг биринчи қўш ҳижоси бўлган VV ни баъзи мисраъларда – V формасига солиш ҳам мумкун бўлгани каби, охирги V V – тўпламни – – формасига солиш ҳам мумкун.

Ким эди Боқийи Тархон билингиз

V V – – V V – – V V –

Билибон қисса сарифа келингиз

V V – – V V – – V V –

Ўзи Абдул Алибек фарзанди

V V – – V V – – – –

Қурратул айни бажоҳ пайванди

– V V – – V V – – – –

Отаси давлатида мирзойе

V V – – V V – – – –

Ҳар замон бошида бир савдоиे

– V V – – V V – – – –

(Мұхаммад Салих)³⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусаддас-махбун-маҳзуф»дир. Ҳар мисраъини «фаилотун фаилотун фаилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъ бир ҳижко тўпламишининг такоридан эмас, беш қисқа ва олти тўлуқ ҳижонинг «ист»-сиз ва аралаш тизулишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: –V – – V – V – V V –.

а) бу мисраънинг биринчи қўш ҳижосини VV формасига солиш ҳам мумкун.

б) мисраънинг охиридаги V V – ҳижоларини – – формасига солиш ҳам мумкун, буларнинг ҳаммаси бир вазн саналади.

Демак, бу вазн:

– V – – V – V – V V –

V V – – V – V – V V –

– V – – V – V – – –

формаларининг ҳаммасидан иборатдир. Бу вазнда рамкани бу қадар кенг олишга сабаб мазкур уч формадаги ўзгаришларнинг оҳангидаги сезилмаслик даражада бўлганидир.

*Ул парининг ҳаримиға гузар эт,
Мени девона ҳолидин хабар эт.*

*Дегил аввал анга саломимни,
Яна арз айла бу паёмимни.*

*Ким санго номалар равон қилдим,
Холатимнинг барин баён қилдим.*

(Бобир)³⁸

Үлчови: *Ул па рининг ҳари мига гуза р эт,*
— V — — V — V — V V —

Мени дево на ҳолидин хаба р эт.
V V — — V — V — V V —

Деги л аввал анга сало мимни,
V V — — V — V — — —
Яна арзай ла бу паё мимни.
V V — — V — V — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-махбун-мақтұу»дир. Ҳар мисраини «фаилотун мафоилун файлун» билан ўлчайдылар.

IV. Бу вазнда ҳам такрор ва «ист» йўқ. Бир мисра үч қисқа ва саккиз тўлуқ ҳижонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисра: —V — — V — V — — — —.

Бунда ҳам мисраининг бошида бўлган қўш ҳижони V V формасига айлантириш мумкун.

Боғ аро гул юзингни сен очғанда
— V — — V — V — — — —

Лолалар чехрасида қон қолмайдир.
— V — — V — V — — — —

Сочларингни тараб ишпар сочғанда
— V — — V — V — — — —

Мушки анбарга қадру сон қолмайдир.
— V — — V — V — — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-мушаъс» бўлиб, ҳар мисраини «фоилотун мафоилун мафъулун» билан ўлчайдир.

V. Бу вазннинг ҳар мисраида — V V — — V V — — V — тўплами уч дафъя такрор этилади ва учинчи тўпламдан учинчи ҳижо тушиб қолади.

Бир мисра: — V V — — V V — — V —.

Шоир Муқимийнинг «Андижон зилзиласи тарихи» билан икки-уч ҳажвияси ва шу қатордан «Танобчи»си шу вазнда:

Саллалари бошларида оқ сават,
— V V — V V — — V —
Кўрна тагида ҳама ўн уч қават,
— V V — — V V — — V —
Қайсики қишилоққа тушар отидин,
— V V — — V V — — V —
Элни йигиб воқиф этар зотидин.
— V V — — V V — — V —
Дерки, кўзунгга ҳали кал жўжаман,
— V V — — V V — — V —
Махдум Аззамлик ўзим хожаман,
— V V — — V V — — V —
Бизларга Эрхуб бўладурлар тоға,
— V V — — V V — — V —
Аммамизни эрларицир Нурота.
— V V — — V V — — V —

Муқими(й)³⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Сариъ-мусадас-матви-мавқуф» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун муфтаилун фоилун» билан ўлчайдир.

VI. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилади ва тўртинчи тўпламидан сўнгги ҳижко тушиб қолади.

Бир мисраъ: V — — V — — V — — V —.

Эрон адабиётида Фирдавси(й)нинг «Шоҳнома»си, Низоми(й)нинг «Искандарнома»⁴⁰си ва бир кўп жангномалар шу вазнда ёзилган. Қадим уйғур адабий ёлгори бўлган «Кутадгу билиг» билан Навойининг «Искандарнома»си ҳам шу вазнда.

Сабо эснайур, кўр, ёғоч енг солур,
V — — V — — V — — V —
Булут ийгла юрда чечаклар кулур,
V — — V — — V — — V —
Бу мундоғ чечакликда кўнглум бугун.
V — — V — — V — — V —
Сенинг бирла ўлтуруб овунмоқ тилар
V — — V — — V — — V — *Рабғузий**

* Миён Бузрук бу парчани бармоқ ва аruz вазнларининг аралашганидан ҳосил бўлган деган, янгишишdir. Юқорида бу ҳақда сўз бўлди.

Пари чехралар кўп жафо қилдилар,
V – – V – – V – – V –
Фаму дард ила мубтало қилдилар,
V – – V – – V – – V –
Менинг рўзгорим қаро қилдилар,
V – – V – – V – – V –
Жафокорлар дур жафокорлар.
V – – V – – V – – V –

Муҳаммад Алихон⁴¹

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутақориб-мусамман-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраини «фаулун фаулун фаулун фаул» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V – – – тўплами уч дафъа такрор этилади, бироқ учинчи дафъа тўпламнинг охирги бир ҳижоси тушиб қолади.

Бир мисраъ: V – – – V – – – V – –.

Форсчада Низоми(й), Жоми(й), Хусравларнинг «Хусраву Ширин»лари шу вазнададир. Навойининг «Фарҳоду Ширин»и ҳам шу вазнададир.

Бу дам ким бўлди савдоий димоги,
V – – – V – – – V – –
Маразларга тўланди жисми дого.
V – – – V – – – V – –
Кўнгулда қолмади сабру қарори,
V – – – V – – – V – –
Элигдин борди барча ихтиёри.
V – – – V – – – V – –

(Навоий)⁴²

Араб-эрон арузида бунинг исми «Ҳазаж-мусаддас-мақсур» бўлиб, ҳар мисраини «мафоийлун-мафоийлун-фаулун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳар мисраъ беш қисқа ва олти тўлуқ ҳижонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V – – V – V – V V – –.

Сенинг оразингни боғ аро кўргач,
V – – V – V – V V – –
Гулу ё суманга ким соладир кўз.
V – – V – V – V V – –

Менинг ғамли оху нолаларимни,
V - - V - V - V V - -
Сабо сўйлабе(r) хабар санамимга.
V - - V - V - V V - -

Араб-эрон арузида бунинг исми «Музориъ-мусаддас-макфуф-маҳзуф»дир. Ҳар мисраъини «мафоийлу фоилоту фаулун» билан ўлчайдилар.

IX.Бу вазнда ҳар мисраъ 5+6 тарзида иккига бўлунади, фақат ораларида «ист» бўлмайди.

Биринчи бўлум — — V — V — ;

иккинчи бўлум V V — — тўпламидан иборат бўлади:
Мисраъ: — — V — V — V V — — — .

Кулбамда бир нафас ўтиrolмасдан
— — V — V — V V — — —

Ҳижрон жафоларин гапуролмасдан
— — V — V — V V — — —

Дарров чиқиб келиш бу зулумдир, бу
— — V — V — V V — — —

Мендек асир учун ўлумдир бу.
— — V — V — V V — — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мунсариҳ-мусаддас-ахраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу фоилоту мафоийлун» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+6 тарзида иккига бўлунади:

Биринчи бўлуми — — V V — — ;

иккинчи бўлуми V — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — — V V — — * V — V — — .

Бизларда курашлар зафар ўпушиған,
*— — V V — — * V — V — —*

Бизларда зафарлар кураш қучушиған.
*— — V V — — * V — V — —*

Отган ўқумиздан ҳадаф¹³ қочолмас,
*— — V V — — * V — V — —*

Чеккан тигимиздан тараф қочолмас.
*— — V V — — * V — V — —*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Қариб-мусаддас-ахраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу мафоийлу фоилотун» билан ўлчайдилар.

Ўн икки ҳижоликлар туркуми

Бу туркумда 12 вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъда V V – тўплами учта ярим «ист» билан тўрт дафъа такрор этилади. Ярим «ист»ларда турмай ўтуш ҳам мумкун.

Бир мисраъ: V V – V V – V V – V V –.

*Борамиз, борамиз далаларни ёриб,
V V – V V – V V – V V –
Ватан ишларини тузатиб, бажариб,
V V – V V – V V – V V –
Мана чашмаларин кулишиб оқиши,
V V – V V – V V – V V –
Гулу лолаларин безагин тақиши.
V V – V V – V V – V V –
Күёшин азамат сочучи кўзига,
V V – V V – V V – V V –
Мана боғчаларин севиниб боқиши,
V V – V V – V V – V V –
Далаларни ўйунга солиб борамиз,
V V – V V – V V – V V –
Ишимизни назарга олиб борамиз.
V V – V V – V V – V V –*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт «фаилун» билан ўлчайдилар.

Қадим эрон шоирлари бу вазнга «Номатбуъ» (яъни, ёқимсиз) деб, бунда жуда оз шеър ёзганлар. Сўнгги асрларда баъзилари икки мисраъни бир мисраъ қилиб, уни 24 лик вазнга чиқариб шеър ёздилар.

Машҳур Бедилнинг мана шу йигирматўртлик «Номатбуъ»да жуда ёқимли парчалари бор.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ – V – – V – тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: – V – – V – – V – – V –.

*Сурмадан кўзларини қаро қилдилар,
– V – – V – – V – – V –
Бизни юз дард ила мубтало қилдилар.
– V – – V – – V – – V –*

Биз дуо айлаганда сўкуб ўтдишлар,
— V — — V — — V —
Биз вафо излаганда жафо қилдилар.
— V — — V — — V —

Ҳашмат⁴⁴

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраъини тўрт «фоилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъда V — тўплами олти дафъа «ист»из такрор этилади.

Бир мисраъ: V — V — V — V — V — V —.

Фироқ аламлари билан саҳаргача
V — V — V — V — V — V —
Олов тиконлар узра талпинар эдим.
V — V — V — V — V — V —
Сенинг гўзал кулушларингни ёд этиб,
V — V — V — V — V — V —
Замон-замон кўнгулни шод этар экан.
V — V — V — V — V — V —
Видоъ этиб жўнаш замонин эслагач,
V — V — V — V — V — V —
Яна заҳарли ёш тўкар, турар эдим.
V — V — V — V — V — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «мафоилун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ иккита «ярим ист» билан 4+4+4 тарзида уч бўлумга бўлунади. Ҳар бўлуми — — V — тўпламидан иборатdir.

Бир мисраъ: — — V — — — V — — — V —.

Чиқдинг саҳар том устига юзни очиб,
— — V — — — V — — — V —
Тер донадан гулбарг уза шабнам сочиб.
— — V — — — V — — — V —
Оқ танин оқ кўйлак қучиб олган эди,
— — V — — — V — — — V —
Рашки менинг бағримга ўт солған эди.
— — V — — — V — — — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-солим» бўлиб, уч дафъа «мустафъилун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазннинг бир мисраъи – V – – тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: – V – – – V – – – V – –.

Кел эшишт, жоним, дилимнинг можаросин,

– V – – – V – – – V – –

Бир боқиб қил чора дарди бедавосин.

– V – – – V – – – V – –

Бир табассум нури бирла кетгиз, эй гул,

– V – – – V – – – V – –

Булбули шўриданинг баҳти қаросин.

– V – – – V – – – V – –

(Равнақ)⁴⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусадас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч «фоилотун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳар мисраъ V – – – тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V – – – V – – – V – – –.

Енгиб чиқдиқ кураш майдонида, биздан

V – – – V – – – V – – –

Зафар байроғини ҳеч ким ололмайдир.

V – – – V – – – V – – –

Букулмас азмимиз бор, чин қадамлар-ла

V – – – V – – – V – – –

Юрармиз, йўлни тоғлар ҳам тўсолмайдир.

V – – – V – – – V – – –

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусадас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «мафоийлун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазннинг ҳар мисраъида – V V – тўплами уч дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисра: –V V – – V V – – V V –.

Үлтурайин қайда эса йўл тушаринг,

– V V – – V V – – V V –

Балки тушар мен сари ҳам бир назаринг.

– V V – – V V – – V V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусадас-матви» бўлиб, ўлчови уч дафъа «муфтаилун»дир.

VIII. Бу вазнда ҳар мисра ё V — — V — — тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисра: V — — V — — V — — V — —.

Яна сенсиз оҳим ўти шуъла зандир
V — — V — — V — — V — —

Ки гардунга ҳар учқун оташ фикандир.
V — — V — — V — — V — —

Кириб ҳужж рам ичра кулу ўтни кўрсанг,
V — — V — — V — — V — —

Бу сўзон кўнгул ул бир озурда тандир.
V — — V — — V — — V — —

Қаён борса кўнглум аниң дардин истар,
V — — V — — V — — V — —

Недин ким мусоғирга майли ватандир.
V — — V — — V — — V — —

(Навоий)⁴⁶

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраини тўрт дафъа «фаулун» билан ўлчайдилар.

IX. Бу вазннинг ҳар мисраида иккита — V V — тўпламининг орасида битта — V — V тўплами ўрунлашган бўлади, «ист» йўқ.

Бир мисра: — V V — — V — V — V V —.

Сайра гўзал қуш, очилди тоза чаман,
— V V — — V — V — V V —

Оч, қанот оч, уч, ки синди эски қафас.
— V V — — V — V — V V —

Эски асоратли нолаларни унумт,
— V V — — V — V — V V —

Қайгули сайрашларин замони эмас.
— V V — — V — V — V V —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусаддас-матви» бўлиб, ҳар мисраини «муфтаилун фоилоту муфтаилун» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазннинг ҳар мисраида иккита V V — — тўпламидан кейин бир V — V — тўплами келади. «Ист» бўлмайди.

Бир мисра: V V — — V V — — V — V —.

Бу вазннинг биринчи кўш ҳижоси бўлган V V ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш ҳам мумкун.

Беракўр ул санамидан сабо хабар,
V V – – V V – – V – V –
Ки фироқи мени бағримни ёндирап.
V V – – V V – – V – V –
Сол кўзимга қадаминг губорини,
– V – – V V – – V – V –
Йўқса ҳижрон мени тез кунда ўлдирап.
– V – – V V – – V – V –

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Жадид-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «фаилотун фаилотун мафоилун» билан ўлчайдилар.

XI. Бу вазннинг ҳар мисраъида иккита V V – тўплами-нинг орасида бир V – V – тўплами ўрунлашган бўлади.

Бир мисраъ: V V – – V – V – V V – –.

Бунда ҳам мисраънинг биринчи қўш ҳижоси бўлган VV ни баъзи мисраъларда – V формасига солиш мумкун.

Беракўр бир хабар сабо санамидан,
V V – – V – V – V V – –
Ки фироқинда чиқди жон баданимдан.
V V – – V – V – V V – –

Юзи васли чаман-чаман гулим эрди,
V V – – V – V – V V – –
Менга бер мужда нозанин чаманимдан⁴⁷.
V V – – V – V – V V – –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «фаилотун мафоилун фаилатун» билан ўлчайдилар.

XII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V – – V тўплами икки дафъа такрор этилиб, – V – – тўплами унга қўшулади.

Бир мисраъ: V – – V V – – V – V – –.

Курашлар ва заҳарлар-ла бирга ўсдик,
V – – V V – – V – V – –
Бутун тескариликлар-ла йўлни тўйсдик,
V – – V V – – V – V – –
Не очлик била бизларга қўрқу солмоқ,
V – – V V – – V – V – –
Не ўтлар-ла, ўлумлар-ла ўчни олмоқ,
V – – V V – – V – V – –
Нолиб бўлмади душманга бир нафас ҳам⁴⁸.
V – – V V – – V – V – –

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Қаріб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраини «мафоийлу мафоийлу фоилотун» билан ўлчайдилар.

РУБОЬИ ВАЗНИ

Эрон шеърларида вазн эътибори билан нисбатан событ бир вазиятга эга бўлмагани классик рубоъидир.

Қадим эрон халқ адабиётига мансуб бўлганига шубҳа қўйманимиз бу тарз шеърнинг вазни, юқорида кўрсатканимиз «арузи(й) хусусияти» рамкасига юз фоиз кирмайди ва кира олмайди.

Яъни рубоъи вазнининг ҳар мисраида ҳижолар сон ва сифат эътибори билан айни миқдор ва айни тартибда бўлмайди.

Рубоъи вазнида бир мисра ўн ҳижолик бўлган ҳолда иккинчи мисра ўн ҳижоли бўла олади ва қисқа, тўлук ҳижо тартибини ҳам буза олади. Рубоъи вазни эрон халқ шеърининг жуда кўп севилган, жуда кенг тарқалған жонли бир вазни бўлгани учун буни аruz рамкасига киргизиш мумкин бўлмаган.

Фикримча, ўз кабинетларида ўтириб бу вазнни аruz рамкасига олишга урунган схоластик аruz қоидачилари халқ орасига киргач, рамканинг титилиб қолғанини кўрганлар ва ташаббуснинг имконсизлигини кўргач, бошқача чора топганлар:

Рубоъи учун йигирма тўрт вазн чиқарғанлар ва у йигирма тўрт вазнининг ҳар бирига бир исм таққанлар, ундан кейин ҳаммасини «бир вазн» санаганлар! Яъни бир рубоъи учун шу «йигирма тўрт» вазнининг ҳар қандай тўрттасини олиш мумкин, деганлар. Бу йигирма тўрт вазнининг музика эътибори билан, асосан, бир бўлуми уларнинг шундай бир ҳукум беришларига ёрдам этган.

Мен бу йигирма тўрт вазнни ўзбек тилининг «мад»-сизлик хусусиятларига қараб ўн бешга тушириб, тубандаги схемани туздим:

«Рубоъи вазнлари»нинг схемаси

1. — — — — — — — — —
2. — — V V — — — — — } ўнлик

3. - - - - - V V - - - -
 4. - - - - V - V - - - -
 5. - - - - - V - V - - - -
 6. - - V - - V V - - - -
 7. - - - - - - - - V V - -
 8. - - V V - - - - V V - -
 9. - - V V - V - V - V - - - -
 10. - - V V - - V V - - - -
 11. - - - - V - V - - V V - -
 12. - - - - - V V - - V V - -
 13. - - V V - - V V - - V V - -
 14. - - - - - V V - - V V - -
 15. - - V V - V - V - V - - V V - -
- } ўн бирликлар
- } ўн иккилик
- } ўн училик

Энди бир-икки мисол берайик:

Май таркини құлғали паришондур ман,
 - - V V - V - V - - - -
Билмам қилур ишишни, ҳайрондур ман,
 - - V V - V - V - - - -
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
 - - V V - - V - V - - - -
Мен тавба қилиб мену пушаймондир ман.
 - - V V - V - V - - - -

(Бобир)⁴⁹

Ғам дағғыи учун соғари саҳбо⁵⁰ яхши
 - - V V - - V V - - - -
Ҳам суҳбат анга ҳамдами доно яхши.
 - - V V - - V V - - - -
Бу базм агар онлар ила тонса вужуд,
 - - V V - - V V - - - -
Май сунғали бир соқийи барно яхши.
 - - V V - - V V - - - -

(Хувайдо)⁵¹

Андин бери ким қошимда ёрим йўқтур,
 - - V V - V - V - - - -
Ҳижронида жуз нолайи зорим йўқтур,
 - - V V - V - V - - - -
Дашт ичра қуюн каби қарорим йўқтур,
 - - V V - V - V - - - -
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.
 - - V V - V - V - - - -

(Навоий)⁵²

Ўнучликлар туркуми

Бу туркумда биргина вазн мавжуд бўлиб, у ҳам «ист»-сиздир. 1.Юқорида кўрганимиз ўниккиликларнинг тўққузинчи вазнига бир тўлуқ ҳижо (—) қўшулиши билан тузилади. «Ист» йўқ.

Бир мисраъ: — V V — — V — V — V V — —.

Кўнглум аро бир ажаб муҳол ҳавасдур,
— V V — — V — V — V V — —

Лабларидин ким ҳусули мумкун эмасдур.
— V V — — V — V — V V — —

Турмади тан чок-чок уйида кўнгулким,
— V V — — V — V — V V — —

Телба қуш ул, бул — ушалған эски қафасдур...
— V V — — V — V — V V — —

Куйса Навоий фироқ аро неажаб ким,
— V V — — V — V — V V — —

Ул итиқ ўтдур, бу айни заъфда хасдур⁵³...
— V V — — V — V — V V — —

(Навоий)⁵⁴

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мунсариҳ-мусамман-матви-манхуз» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ» билан ўлчайдилар.

Ўнтуртликлар туркуми

Бу туркумда 14 вазн бор.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзда иккига бўлунади.

Ҳар бўлуми V — — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V — — V — — * V — — V — — —.

Юзингдек қамар йўқдир, қадингдек шажар йўқдир,
V — — V — — * V — — V — — —

Шажар бўлса ҳам анда лабингдек самар йўқдир.
V — — V — — * V — — V — — —

Кўзим ашканинг руди⁵⁵ агар тунду тез андоқ,
V — — V — — * V — — V — — —

Ки гар уйқу кўз сари келур ҳам гузар йўқдир.
V — — V — — * V — — V — — —

Отин тутсалар ногоҳ кетар ўйла ҳушим ким,

*V - - V - - - * V - - V - - -*

Бадан ичра руҳимдин дегайсан асар йўқдир.

*V - - V - - - * V - - V - - -*

Кўнгул сўргали келдинг табибо шуни билким,

*V - - V - - - * V - - V - - -*

Ул оворадин сендек менга ҳам хабар йўқдир.

V - - V - - - V - - V - - -

(Навоий)⁵⁶

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-солим» бўлиб, икки дафъя «фаулун мафойлун» билан ўлчайдилар.

Бунинг V - - V - - - бўлимларида тўртинчи ўринда турган қисқа ҳижони бешинчи ўринга ўтказиш билан V - - V - - формасида янги бир вазн чиқардилар ва «Рамал-мусамман-маҳзуф» атаб, ҳар мисраини икки дафъя «мафойлун фаулун» билан ўлчайдилар. Бунинг музикада юқоридаги вазндан айирмаси йўқ.

II. Бу вазн тамоман I вазннинг ўзидир. Бироқ иккинчи бўлумнинг олтинчи ҳижоси V га айланади.

Бир мисраъ: V - - V - - - * V - - V - V - .

Чаман ичра бир булбул тонг отганда сайради,

*V - - V - - - * V - - V - V -*

Ки ёзниг насимидан гулу лола яйради.

*V - - V - - - * V - - V - V -*

Булут соя согандан кўкатларни бошиға,

*V - - V - - - * V - - V - V -*

Гул очди табассумлар самонинг қуёшиға.

*V - - V - - - * V - - V - V -*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраини «фаулун мафойлун фаулун мафойлун» билан ўлчайдилар.

Бизча, буни айрим бир вазн санаш мувофиқ эмас. Ё биринчи вазнга ё бундан сўнгра келадиган учинчи вазнга кўшиб юбориш мумкун.

III. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V-- V-V- тўпламидан иборатdir.

Бир мисраъ: V - - V - V - * V - - V - V - .

*Күёш зар қанотларин қоқаркан майин-майин,
 V -- V - V - * V -- V - V -
 Учар нағмалар учар, қучар ҳисни тинмайин.
 V -- V - V - * V -- V - V -
 Кураш наебаҳордек гўзал нақшлар учун
 V -- V - V - * V -- V - V -
 Кураш оташин кураш келар нашъалар учун.
 V -- V - V - * V -- V - V -*

(H. Раҳимий)⁵⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музореъ-мусамман-макфуф-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафоилу фоилот» билан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Бироқ, ҳар бўлуми – V – V – – – тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: –V – V – – – * – V – V – – –.

*Гул юзунда зулфунгни боғ аро намоён қил,
 – V – V – – – * – V – V – – –
 Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил,
 – V – V – – – * – V – V – – –
 Лола гул қабо жайбин тугмасин очиб гоҳе,
 Гул ёқосини чок эт, гунча бағрини қон қил.
 – V – V – – – * – V – V – – –
 Соқиё юзинг акси қилди бодани гулгун,
 – V – V – – – * – V – V – – –
 Лоларанг соғар тут базмни гулистон қил.
 – V – V – – – * – V – V – – –*

(Фазлийдан)⁵⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-аштар» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фоилун мафоийлун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумни – – V V – – – тўплами ташкил қиласи. Эрон адабиётидаги Хоқони(й)нинг «Мадойин» ва Лоҳутийнинг «Кремл» асарлари шу вазнададир.

Бир мисраъ: – – V V – – – * – – V V – – –.

*Май бирла юзинг там-там аҳмарми⁵⁹ экан оё
 – – V V – – – * – – V V – – –
 Ё шуъла аро бир-бир аҳгарми⁶⁰ экан оё,
 – – V V – – – * – – V V – – –*

Ҳар сори қулогингда гавҳарми экан ёхуд

— — V V - - - * - - V V - - -

Ҳар жонибда ойнинг ахтарму⁶¹ экан оё.

— — V V - - - * - - V V - - -

Рухсоринг узра тердин юз қатраки кўргуздинг,

— — V V - - - * - - V V - - -

Гул баргида шабнамдан жавҳарму экан оё.

— — V V - - - * - - V V - - -

Кўнглум қушиким қолмиш зулфинг аро саргардон

— — V V - - - * - - V V - - -

Савдо тунида учган шаппарму⁶² экан оё.

— — V V - - - * - - V V - - -

(Навоий)⁶³

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусамман-ахраб» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафъувлу мафойилун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини — — V — V — — тўплами ташкил қиласди.

Бир мисраъ: — — V — V — — * — — V — V — —.

Домига тушмаган кам турфа тузоқчи ҳожим,

— — V — V — — * — — V — V — —

Бермайди қилса нася судраб, чатоқчи ҳожим,

— — V — V — — * — — V — V — —

Енгил ҳазилни билмас нозу фироқчи ҳожим,

— — V — V — — * — — V — V — —

Кўрганда сўфи кундуз, оқшом қароқчи ҳожим,

— — V — V — — * — — V — V — —

Минганде ўзни олған эшак улоқчи ҳожим.

— — V — V — — * — — V — V — —

(Муқими(й)дан)⁶⁴

Ул ғамзадин ўқ отма онсиз бало қилурсен,

— — V — V — — * — — V — V — —

Хуснинг билан жаҳонни чун мубтало қилурсен.

— — V — V — — * — — V — V — —

(Лутфи(й)дан)⁶⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мунсариҳ-мусамман-ахраб» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафъувлу фоилотун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини – V V – – V – тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: – V V – – V – * – V V – – V –.

Шамъу гулу настарин ёд берур бўйидин

– V V – – V – * – V V – – V –

Атрини мушку хўтсан касб қилур мўйидин,

– V V – – V – * – V V – – V –

Гул юзидин мунфаъш⁶⁶, сарв қадидин заҳил,

– V V – – V – * – V V – – V –

Ранг олур муттасил лолаю гул бўйидин.

– V V – – V – * – V V – – V –

Жонга қилур юз ситам, кўнглума юз онча ҳам

– V V – – V – * – V V – – V –

Кўз оқизар жўйи ғам шўхи бало жомидин.

– V V – – V – – V V – – V –

(Навоий)⁶⁷

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Мунсариҳ-мусамман-матви-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «муфтаилун фоилун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумини V – – V V – – тўплами ташкил қилади.

Бир мисраъ: V – – V V – – * V – – V V – –.

Баҳор ўлди гулим кел кезайлик чаман ичра,

V – – V V – – * V – – V V – –

Қадаҳлар кўтарайлик гулу ёсуман ичра.

V – – V V – – * V – – V V – –

Ўтиб кетди у дамлар ки ер қорға ёпинмиш,

V – – V V – – * V – – V V – –

Ёттар эди ўлукдек, ки ётсин кафан ичра.

V – – V V – – * V – – V V – –

Қуёш хандаларидан ҳаёт оқди жаҳонга,

V – – V V – – * V – – V V – –

Ҳаёт шон берадир, шом бу шонли ватан ичра.

V – – V V – – V – – V V – –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-макфуф» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафойил» билан ўлчайдилар.

Бунинг ҳар бўлумини бир мисраъ қилиб «еттилик» тарзida ёзиш мумкун ва енгилроқдир.

Еттилигининг арузда исми «Ҳазаж-мураббаъ-макфуф»-дир.

IX. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 7+7 тарзida иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумини — V — V V — — тўплами ташкил қиласди.

Тонг насиими эсаркан боғчаларда кезардинг,
— V — V V — — * — V — V V — —

Лолаларни қучардинг, ғунчаларни ўпардинг.
— V — V V — — * — V — V V — —

Ўйнаб-ўйнаб ўтурғач, сув бўйида узанмиш,
— V — V V — — * — V — V V — —

Сабзаларнинг сочини бармогинг-ла тараардинг.
— V — V V — — * — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мушокил-мусамман-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фаилоту мафоил» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 7+7 тарзida иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумини — — V — V V — — тўплами ташкил қиласди:

Бир мисраъ: — — V — V V — * — — V — V V — —.

Сайр эт, қаро кечанинг энг сўнгги тин олғанин,
— — V — V V — * — — V — V V — —

Ҳар соҳада яшаган, тонгнинг ипак кулганин.
— — V — V V — * — — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Басит-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мустафъилун файлун» билан ўлчайдилар.

XII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзida иккига бўлунади. Бироқ ҳар бўлумини — V — — — V — тўплами ташкил қиласди:

Бир мисраъ: — V — — — V — * — V — — — V — .

Нозаниним кел буқун майли сахро айлагил,
— V — — — V — * — V — — — V —

Лолани шармандау гулни шайдо айлагил.
— V — — — V — * — V — — — V —

Чиқ хиром эт ноз ила кўк чаманлар устида
— V — — V — * — V — — V —
Ёсуманлар устида бир нафас жо айлагил.
— V — — V — * — V — — V —

(Ҳашмат)

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мадид-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фоилотун фоилун» билан ўлчайдилар.

Бундаги ҳижоларнинг жойини ўзгартириш билан тубандаги вазни чиқариш мумкин: — V — — V — — * — V — — V — —.

XIII. Бу вазн «ист»сиздир. Ҳар мисраъида уч дафъа такрор этилган — — V V тўпламига бир — — қўш ҳижоси илова қилинади.

Бир мисраъ: — — V V — — V V — — V V — —.

Ошуфтаси мен силсилаи мушки тарингни,
— — V V — — V V — — V V — —
Мафтууни буна гўшинга осған гуҳарингни,
— — V V — — V V — — V V — —
Мен йўқ ҳамма эл воласи нозик камарингни,
— — V V — — V V — — V V — —
Ҳай-ҳай на гўзал қошу на раъно қаду қомат,
— — V V — — V V — — V V — —
Паҳ-паҳ на бало золими танноз бир оғат.
— — V V — — V V — — V V — —

(Хувайдо)⁶⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳасаж-мусамман-макфуф-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу мафоийлу мафоийлу фаулун» билан ўлчайдилар.

Эрон шоирлари бу вазнда «Мустазод» (яъни, орттирилган) исм билан яна бир вазн чиқардилар: 14 ҳижодан иборат бўлган ҳар мисраъдан кейин айрим ярим мисраъ тарзида бир —VV— тўплами қўшадилар:

Гул сайдида юз ноз ила дилдор кезарди
— — V V — — V V — — V V — —

Сармасту тараёнок,
— — V V — —

Гуллар юзи олдида гирифтор тушарди
— — V V — — V V — — V V — —

Бемору жигар чок.
— — V V — —

Гулшандагилар ол юзи тобиндан эмаркан
— — V V — — V V — — V V — —

Бир нашдаи савдо,
— — V V — —

Май нашъасидек ҳар тарафа завқ сочарди
— — V V — — V V — — V V — —

Кўз сархуши бебок.
— — V V — —

Кўрганимиз ярим мисраъни ҳар мисраъдан кейин ортдириш ёки ҳар икки мисраъдан кейин ортдириш мумкин.

Қадимги назариячилардан бир кўплари «мустазод»ни ёлғиз шу кўрганимиз вазнга маҳсус деб биладилар, бошқа вазнларда «мустазод» ёзишни «қоида»га мувофиқ эмас, дейдилар. Бу, албатта, қуруқ бир қоидачилиқдан бошқа нарса эмас.

XIV. Бу вазнда ҳам «ист» йўқ. Икки дафъя қайтарилған
— — V — V — тўпламигининг ўртасида бир VV қўш ҳижонинг ўрун олишидан бу вазннинг бир мисраъи ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — — V — V — V V — — V — V —.

Минг заҳм урди ханжари ишқинг бу тан аро,
— — V — V — V V — — V — V —

Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро...
— — V — V — V V — — V — V —

Булбулни қўймасинки бир ўт ёқди қасдиға,
— — V — V — V V — — V — V —

Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.
— — V — V — V V — — V — V —

(Навоий)⁶⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музориъ-мусамман-ахраб-махзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу фоилоту мафойилу фоилун» билан ўлчайдилар.

Ўнбешликлар туркуми

Бу туркумда тўрт вазн бор.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ уч «ист» билан 4+4+4+3 тарзида тўртга бўлунади:

биринчи бўлум	— V V —;
иккинчи бўлум	V — V —;

учинчи бўлум — V V —;

тўртингчи бўлум — — —.

Бир мисраъ: — V V — V — V — — V V — — —

Мен била сен бу боғчанинг саҳнасида кезганда
— V V — V — V — — V V — — —

Икки юрак аламларин кўзга қараб сезганда
— V V — V — V — — V V — — —

Жилмайшишиб очилганин кўрган эдик бир гулнинг
— V V — V — V — — V V — — —

Тинглаб эдик унинг учун сайраганин булбулни(нг),
— V V — V — V — — V V — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-матви-мақтуъ-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун мафоилун муфтаилун мафъувлун» билан ўлчайдилар.

Фикримча, нисбатан комик бир характерга эга бўлган бу вазннинг ҳижо тартибларини тубандагича ўзгартириб, айни характерда бошқа вазнлар чиқариш ҳам мумкун:

V — V — * — V V — * — VV — * — — —

ёхуд

— V V — * V — V — * V — V — * — — —

ва бошқалар...

II. Бу вазн «ист»сизdir. Ҳар мисраъида V V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилиб, энг сўнгги тўпламнинг ҳижоси тушиб қолади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V — — V V — .

Бунинг биринчи қўш ҳижоси бўлган VV формасини баъзи мисраъларда —V формасига айлантириш ҳам мумкин.

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
V V — — V V — — V V — — V V —

Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин.
V V — — V V — — V V — — V V —

Турфа ҳолинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
V V — — V V — — V V — — V V —

Мови кўнглак уза гулранг қабосинму дейин.
V V — — V V — — V V — — V V —

(Навоий)⁷⁰

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «фаилотун» ва бир дафъа «фаилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнинг ҳар мисраида $V - V - VV -$ – тўплами икки дафъа қайтарилади, иккинчи дафъасида энг сўнти бир ҳижо тушиб қолади. «Ист» йўқдир.

Бир мисра: $V - V - VV - - V - V - VV -$.

Бунинг сўнгти уч ҳижоси бўлган VV – формасини баъзи мисраларда – – формасига (икки узун ҳижога) айлантириш мумкун:

Бирорки қўнди кечга ўзга ерга ёри анинг,
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

Кўзидин уйқу очарда не ихтиёри анинг,
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

Кишики дилбари ағёр бирла тутти қарор,
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

Ажаб эмасдир агар қолмаса қарори анинг...
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

Вафоға чунки жафо дур эваз хўш ул фориғ
 $V - V - VV - - V - V - - - *$

Ки, ишқ кишварида тушмағай гузори анинг...
 $V - V - VV - - V - V - - -$

Ҳаёт гулшанидан қайда бир тилар кўнглум
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

Ки, ғам ҳазонига бўлмиш бадал баҳори анинг.
 $V - V - VV - - V - V - VV -$

(Навоий)⁷¹

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраини «мафоилун файлутун мафоийлун файлун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнинг ҳар мисраида $- V - -$ тўплами тўрт дафъа такорор этилади. Бироқ, тўртинчи тўпламнинг сўнгти ҳижоси тушиб қолади.

Бир мисра: $- V - - - V - - - V - - - V -$.

Сурмадин кўзлар қаро қўллар хинодин лоларанг,
 $- V - - - V - - - V - - - V -$

Гозадин юзларда тобу ўсмадин қошлилар таранг,
 $- V - - - V - - - V - - - V -$

Заъфарони кўйлак узра аргувони кам зухур,
 $- V - - - V - - - V - - - V -$

Рўймол оғушидин пешонанинг аҳволи танг.
 $- V - - - V - - - V - - - V -$

* Юқорида ёзганимиз каби $VV -$ ўрнида $--$ қўйилган.

Барча нозик панжалар олтин йузукдин зебнок,
— V — — V — — V — — V —

Кўл биларзукдин музаййан нуқрадин оғизда чанг.
— V — — V — — V — — V —

Жаөҳар осған ҳалқалар сиймин бандогүшида банд,
— V — — V — — V — — V —

Кўринур зулфи тунида субҳи содиқдек аранг.
— V — — V — — V — — V —

(Фурқат)⁷²

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини уч «фоилотун» ва бир «фоилун» билан ўлчайдилар.

Ўнолтиликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V V — V — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V V — V — V — — * V V — V — V — —.

Кечак дилбаримни кўрдим, ўтурап чаман ичинда,
V V — V — V — — * V V — V — V — —

Куладур баҳор гўё гулу ёсуман ичинда.
V V — V — V — — * V V — V — V — —

Нечак қилмасин фифонлар туну кун шикаста булбул
V V — V — V — — * V V — V — V — —

Ки, кўрар гулини ҳардам неча юз тикан ичинда.
V V — V — V — — * V V — V — V — —

Қаро сочларни юзга таратиб табассум этди,
V V — V — V — — * V V — V — V — —

Дедиларки, тонг отиббур негадир туман ичинда.
V V — V — V — — V V — V — V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-машкул» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фаилоту фоилотун» билан ўлчайдилар.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми тўрт дафъа қайтарилған V — тўпламидан иборат бўлади. Демак, V — қўш ҳижоси айрим бир тўплам сифатида бутун мисраъда 8 дафъа такрор этилади.

Бир мисраъ: V – V – V – V – * V – V – V – V –.

Бу ўйноқ чиройлик вазн учун мисол тополмадим. Н. Раҳимиининг «Баҳор севинчлари» деган бир шеъри бор, асосан, шу вазнда. Лекин Раҳимиий бу вазннинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, «саккизлик» ёзган. Бу вазннинг оҳангини кўрсата олмоқ учун мен Раҳимиининг шу «саккизлик» шеърини оламан. Раҳимиий шеърининг бир мисраъи бу вазннинг ярим мисраъи микдоридадир.

<i>Нечун қадаҳ кўтармайин,</i>	<i>Суурлар, ғуурлар</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>
<i>Насим эсар тегармайин.</i>	<i>Ғуурлар, суурлар</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>
<i>Очили лолазорлар</i>	<i>Шафқатли нағбаҳорлар.</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>
<i>Буқун ватан чироқдай,</i>	<i>Буқун зафар саҳифаси,</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>
<i>Кулар қучоги боғдай,</i>	<i>Тароналар саҳифаси,</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>
<i>Шарафлар, ифтихорлар,</i>	<i>Дуторни сайратарлар.</i>
<i>V – V – V – V –</i>	<i>V – V – V – V –</i>

Фикримча, бу вазннинг ўнолтилигига нисбатан саккизлиги енгилроқ ва чиройлироқdir.

Бу вазннинг ўнолтилигининг арузда исми «Ҳазаж-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъя «мафоийлу» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 8+8 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумда уч дафъа (–V) ва бир дафъа (V–) тўплами тизилади: – V – V – V V –

Бир мисраъ: – V – V – V V – * – V – V – V V –.

Лабларингда жилмайшинг шаккар ичра жон дедилар,
– V – V – V V – * – V – V – V V –

Маст кўзларинг қарошин кўрдилар, амон дедилар.
– V – V – V V – * – V – V – V V –

Ойни оразинг ёнида билдиларки қул кабидир,
– V – V – V V – * – V – V – V V –

Лола фироқинг аро бағрин этди қон дедилар.
– V – V – V V – * – V – V – V V –

Музика ва оҳанг нуқтаи назаридан бу вазннинг ўнтўрт-

ликлардан бўлган – V – V – – – V – V – – – дан айирмаси жуда оздир. Бунинг араб-эрон арузида исми «Муқтазаб-мусамман-матви» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъя «фоилоту муфтаилун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ V V – тўпламининг тўрт дафъя «ист»из такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V V – – V V – – V V – – V V – –.

Неча кундирки хабар топмамишам сиймбаримдан,
V V – – V V – – V V – – V V – –

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан.
V V – – V V – – V V – – V V – –

Назарим олдида ойсиз кечадин тийратоқ ўлди,
V V – – V V – – V V – – V V – –

Ҳажр кундузлари то борди қуёшим назаримдан.
V V – – V V – – V V – – V V – –

Келурам оҳ ила расволиғ ўтин ҳар сори сочиб,
V V – – V V – – V V – – V V – –

Офият аҳли саломат қурингиз раҳгузаримдан.
V V – – V V – – V V – – V V – –

(Навоий)⁷⁴

Бунинг ҳар мисраъини бир «ист» воситаси билан V V – – V V – – V V – – V V – – формасида ёзиш оҳанглироқ бўлади:

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан.
V V – – V V – – V V – – V V – –

Ярим мисраъни бир мисраъ эътибор қилиб, саккизлик тарзида ёзиш ҳам мумкин. Араб-эрон арузида бунинг исми «Рамал-махбун» бўлиб, ҳар мисраъни тўрт дафъя «Фоилотун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумда – – V – тўплами икки дафъя такрор этилади. Демак, ҳар мисраъ бир «ист» билан бўлунган тўрт – – V – тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: – – V – – – V – * – – V – – – V – .

Ақлимни олди бир боқиб эй дилбари раъно кўзунг,
– – V – – – V – – – V – – – V –

Солди бошимга ҳар замон юз минг туман савдо кўзунг,
– – V – – – V – – – V – – – V –

*Илкингга олиб созни чексанг наво ҳар ён боқиб,
— — V — — — V — — — V — — — V —
Ушишоқ аро ўт солғуси гоҳо юзунг, гоҳо кўзунг.
— — V — — — V — — — V — — — V —*

(Комил Хоразмий)⁷⁵

*Жононга бордим бир кеча бир-бир босиб астагина,
— — V — — — V — — — V — — — V —
Жонон ётур ноз уйқуда, солдим қўлим астагина.
— — V — — — V — — — V — — — V —*

(Халқ ашулаларидан)

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраини тўрт дафъа «мустафъилун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига ажралади. Ҳар бўлум – V V – V – V – тўпламидан иборат.

Бир мисраъ: – V V – V – V – * – V V – V – V –.

*Зуҳра жабин санамлари чунки қўлиға соз олур,
— V V – V – V – — V V – V – V –
Нағмаси жонни зор этиб, тил ҳарокатидан қолур.
— V V – V – V – — V V – V – V –
Гоҳ «Баёти наср»⁷⁶ ўқуб, гоҳ «Ифори»син ҷолур,
— V V – V – V – — V V – V – V –
Базм эли сабрини олиб, рақсга жонларин солур,
— V V – V – V – — V V – V – V –
Мутриб⁷⁷ хуш навосининг шавқфизо⁷⁸ таронаси.
— V V – V – V – — V V – V – V –*

(Комил)⁷⁹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-махбун-матви» бўлиб, ҳар мисраини икки дафъа «муфтаилун мафоилун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳам мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъа – V V – тўпламидан ташкил топади.

Бир мисраъ: – V V – — V V – — V V – — V V –.

*Сен бу саҳар сув бўйида соч тараб ўтурган эдинг,
— V V – — V V – — V V – — V V –
Бир қарашинг бирла менинг бағрима ўт урган эдинг.
— V V – — V V – — V V – — V V –*

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-матви» бўлиб, тўрт дафъа «муфтаилун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазннинг ҳар мисраъи V — — — тўпламиининг «ист»сиз тўрт дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — — V — — —.

Эсаар еллар, гувиллар қонли тўйондан заҳар ханда,
V — — — V — — — V — — — V — — —

Булутлар қоп-қора чоршаф каби ёзган қанотини.
V — — — V — — — V — — — V — — —

Табиат чехрасини қоплаган минг ишлли қор парда,
V — — — V — — — V — — — V — — —

Ўлим тош қалбли бир аждар каби очган қулочини.
V — — — V — — — V — — — V — — —

(Faafur Fulom)⁸⁰

Куёш, тингла! Наво, юксал! Наво янгра, кўнгил яйра!

V — — — V — — — V — — — V — — —

Букун бизнинг тилаклар гуллаган, ҳой бўстон лола.

V — — — V — — — V — — — V — — —

(H. Раҳимий)⁸¹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «мафоийлун» билан ўлчайдилар.

Ёш шоирлардан Усмон Носир бу вазннинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, саккизлик шеър ёзган.

Юрак, сенсан менинг созим,

V — — — V — — —

Тилимни найга жўр этдинг⁸².

V — — — V — — —

Бунинг арузда исми «Ҳазаж-маштур» бўлиб, ҳар мисраъида икки «мафоийлун» билан ўлчайдилар.

Вазннинг асл(и)даги узун қиёсиға қарафандан шундай қисқартиргани тузукрак бўлади, деб ўйлайман.

IX. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами тўрт дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — — V — — —

Нозаниним, кел бугунлар майл саҳро айлагил сан,
— V — — — V — — — V — — — V — — —

Лолани шарманда қилғил, гулни шайдо айлагил сан.
— V — — — V — — — V — — — V — — —

Чиқ, хиром эт, ноз бирла кўп чаманлар узра ҳар ён,

— V — — V — — V — — V — —

Ёсуманлар устида ҳам бир нафас жо айлагил сан.

— V — — V — — V — — V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусаман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «фоилотун» билан ўлчайдилар.

Х. Бу вазнда ҳар мисраъ $V - V - V V - -$ тўпламиининг «ист»сиз икки дафъа такоридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: $V - V - V V - - V - V - V V - -$.

Дедингки ҳажр аро бер ишқ сўзу тобига таскин,
V - V - V V - - V - V - V V - -

Киши тамуғда қачон кўнглининг ўтини совутмиши.
V - V - V V - - V - V - V V - -

Кўнгулга ҳар неча жабру қарору панд берур мен,
V - V - V V - - V - V - V V - -

Бирини войки бошқармайин, бирини унумтиши.
V - V - V V - - V - V - V V - -

Умид нахрини ашким билан не тоза қилай ким,
V - V - V V - - V - V - V V - -

Самуми ҳажр ани кул айламиш, демаки: қурутмиши.
V - V - V V - - V - V - V V - -

(Навоий) ⁸³

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусаман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафойлун фаилотун» билан ўлчайдилар.

Ўнсаккизлик

Бунда биргина вазн бор. Уч «ист» воситаси билан $4+5+4+5$ тарзида бўлунади:

биринчи бўлум $V V - V -$;

иккинчи бўлум $- - V -$;

учинчи бўлум $V V - V -$;

тўртингчи бўлум $- - V -$.

Бир мисраъ: $V V - V - * - - V - * V V - V - * - - V -$.

Чаман ичра бир булбул саҳар ёниб ўртаниб сайрап эди,
V V - V - - - V - V V - V - - - V -

Гулу ёсуман кун нурига ўзаниб кулиб яйрап эди.
V V - V - - - V - V V - V - - - V -

Бу вазн бундан сўнгра келатурған йигирмаликнинг озгина ўзгаришдан бошқа нарса эмас ва бу ўзгариш музикага фойда эмас, зарар берган; эрон шоирлари бу вазнда йўқ даражада оз ёзганлар.

Фикримча, бунинг ярим мисраини бир мисраъ қилиб, тўққузлиққа айлантирилса ва шу тўққузлиқ ҳам $VV - V$ — — V — формасида эмас, — V — $VV - V$ — формасида ёзилса, яхшироқ чиқади. Араб-эрон арузида бунинг исми «Комил-мусамман-музмар» бўлиб, ҳар мисраини икки дафъя «мутафоилун мустафъилун» билан ўлчайдилар.

Йигирмалик

Бунда биргина вазн бор.

Бунда ҳар мисраъ икки «ист» воситаси билан $10+10$ тарзida тўртга бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъя $VV - V$ — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: $VV - V - VV - V - VV - V - VV - V -$.

*Менга ноз қилди тағофулинг дилужон дуъоға югурдилар,
 $VV - V - VV - V - VV - V - VV - V -$*

*Кўз учи билан қарадинг кулиб талабига етди гадоларинг.
 $VV - V - VV - V - VV - V - VV - V -$*

(Фазлий)⁸⁴

Бунинг араб-эрон арузида исми «Комил-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраини тўрт дафъя «мутафоилун» билан ўлчайдилар.

КИТОБДАГИ АРУЗ ВАЗНЛАРИ

(*Китобдаги тартиб билан*)

Ҳажаз-мураббаъ-ахраб-мақсур

Дафъя, 1. Мафъулу Мафоил
— — VV — —

Мутадорик-мусамман-мақтуъ

«—» 2. Фоилун фааъл
— V — V — — V — V —

Мураббаъ-матви-мавкуф-мақтуъ

«—» 1. Муфтаъилун мафъулун фаъ
— VV — — — —

Мутақориб-атрам-мақсур

«—» 1. Фааъ фаулун фааъ фаул
 — V V — — — V V

Мутақориб-мусаддас-солим

«—» 3. Фаулун
 V — — V — — V — —

Ҳазаж-мусаддас-ахраб-макфуф-мақсур

«—» 1. Мафъулу мафоилун фаулун
 — — V V — V — V — —

Мутақориб-мусамман-аслам

«—» 2. Фаълун фаълун
 — — V — — — V — —

Мутақориб-мусамман-мақбуз-аслам

«—» 2. Фоилун фааъл .
 — V — V — — V — V —

Воғир-мураббаъ-солим

«—» 2. Муфаалатун
 V — V V — V — V V —

Мутақориб-мусамман-асрам

«—» 2. Фаъа фаулун
 — V V — — — V V —

Ҳазаж-мусаддас-ахраб-макфуф

«—» 1. Мафулу мафоилу фаулун
 — V V — — V V — —

Рамали-мусаддас-маҳзуф

«—» 1. Фоилотун фоилотун фоилун
 — V — — — V — — — V —

Рамал-мусаддас-махбун-маҳзуф

«—» 1. Файлутун файлотун файлун
 V V — — V V — — V V —

Хафиф-махбун-мақтуъ

«—» 1. Файлутун мафоилун файлун
 V V — — V — V — V V —

Хафиф-машаъас

«—» 1. Фоилотун мафоилун мафъувлун
 — V — — V — V — — — —

Сариъ-мусаддас-матвиъ-мавқуф

«→» 1. Муфтаилун муфтаилун фоилун
— V V — — V V — — V —

Мутақориб-мусамман-маҳзуф

«→» 1. Фаулун фаулун фаулун фаул
V — — V — — V — — V —

Ҳазаж-мусаддас-мақсур

«→» 1. Мафоийлун мафоийлун фаулун
V — — — V — — — V — —

Музориъ-мусаддас-макфуф-маҳзуф

«→» 1. Мафоилу фоилоту фаувлун
V — — V — V — V V — —

Мунсариҳ-мусаддас-аҳраб-макфуф

«→» 1. Мафъулу фоилоту мафоийлун
— — V — V — V V — — —

Мутадорик-мусамман-маҳбун

«→» 3. Фоилун
— V — V —

Қариб-мусаддас-аҳраб-макфуф

«→» 1. Мафъулу мафоилу фоилотун
— — V V — — V — V — —

Мутадорик-мусамман-солим

«→» 1. Фоилун
— V — — V — — V — — V —

Ражаз-мусаддас-маҳбун

«→» 3. Мафоилун
V — V — V — V — V — V —

Ражаз-мусаддас-солим

«→» 3. Мустафъилун
— — V — — — V — — — V —

Рамал-мусаддас-солим

«→» 3. Фоилотун
— V — — — V — — — V —

Ҳазаж-мусаддас-солим

«→» 3. Мафойлун

V - - - V - - - V - - -

Ражаз-мусаддас-матви

«→» 3. Муфтаилун

- V V - - V V - - V V -

Ҳажаз-мусамман-аштар

«→» 2. Фоилун мафойлун

- V - V - - - - V - V - - -

Ҳазаж-мусамман-ахраб

«→» 2. Мафъувлу мафойлун

- - V V - - - - - V - V - - -

Музореъ-мусамман-ахраб

«→» 2. Мафъувлу фоилотун

- - V - V - - - - V - V - -

Мунсариҳ-мусамман-матвиъ-мавқуф

«→» 2. Муфтаилун фоилун

- V V - - V - - V V - - V -

Ҳазаж-мусамман-макфуф

«→» 2. Мафойлуда мафоил

V - - V V - - V - - V V - -

Мушокил-мусамман-макфуф

«→» 2. Фоилотуда мафоил

- V - V V - - - V - V V - -

Басит-солим

«→» 2. Мустафъилун фоилун

- - V - - V - - - V - - V -

Мадид-солим

«→» 2. Мустафъилун файлун

- - V - V V - - - V - V V -

Ҳазаж-мусамман-макфуф-маҳзуф

«→» 1. Мафъулуда мафойлуда мафойлуда фаявлун

- - V V - - V V - - V V - -

Мутақориб-мусамман-солим

«→» 4. Фаувлун

V — — V — — V — — V — —

Мунсариҳ-мусаддас-матвиъ

«→» 1. Муфтаилун фоилоту муфтаилун

— V V — — V — V — V V —

Жадид-махбун

«→» 1. Файлутун файлутун мафоилун

V V — — V V — — V — V —

Хафиғ-махбун

«→» 1. Файлутун мафоилун файлутун

V V — — V — V — V V — —

Қаріб-макфұф

«→» 1. Мафоийлу мафоийлу фоилотун

V — — V V — — V — V — —

РУБОЪИ ВАЗНЛАРИ

Дафъа. 1. Муфтаилун фаилату муфтаилун фаъ

— V V — — V — V — V V — —

Ҳазаж

Тавил-мусамман-солим

Фаулун мафоийлун

V — — V — — — V — — V — — —

Рамал-мусамман-маҳзуғ

Фоилатун фоилатун фоилатун

— V — — — V — — — V — — — V —

Тавил-мусамман-мақбуз

Фаулун мафоилун фаулун мафоилун

V — — V — V — V — — V — V —

Музореъ-мусамман-макфұф

Мафъулу фоилат мафоийлу фоилун

— — V — V — V — — V — V —

Музореъ-мусамман-ахраб

«→» 2. Мафъулу фоилатун

— — V — V — — — V — V — —

Ражаз-мусамман-матви-мақтуъ-махбун

«→» 1. Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафулун
 – V V – V – V – – V V – – –

Рамал-мусамман-махбун-мақсур

«→» 1. Фоилатун фоилатун фоилатун фаилун
 V V – – V V – – VV – – V V –

Махбун-мусамман

«→» 1. Мафоилун фоилатун мафоилун фаилун
 V – V – V V – – V – V – – V V –

Рамал-мусамман-машкул

«→» 2. Файлуту фоилотун
 V V – V – V – – V V – V – V – –

Ҳазаж-мусамман-мақбуз

«→» 2. Мафоилун
 V – V – V – V – V – V – V – V –

Муқтазаб-мусамман-матви

«→» 2. Фоилоту муфтаилун
 – V – V – V V – – V – V – V V –

Рамал-махбун

«→» 4. Файлутун
 V V – – V V – – V V – – V V – –

Ражаз-мусамман-солим

«→» 4. Мустафъилун
 – – V – – – V – – – V – – – V –

Ҳазаж-мусамман-солим

«→» 2. Мафойилун
 – V – – – V – – – V – – – V – –

Мужтасс-мусамман-махбун

«→» 2. Мафоилун файлотун
 V – V – V V – – V – V – V V –

Комил-мусамман-музмар

«→» 2. Мутафоилун мустафъилун
 V V – V – – – V – V V – V – – – V –

Комил-мусамман-солим

«→» 4. Мутафоилун
 V V – V – V V – V – V V – V – V V – V –

ИЗОХЛАР



«БЕДИЛ (БИР МАЖЛИСДА)»

Фитратнинг Бедил мавзуига қўл уриши XX асрнинг 10-йиллари-га тўғри келади, чунки жадидчиликнинг замирида, айниқса, Бухоро жадидларининг фалсафий қарашларига маълум маънода Бедил фалсафаси асос бўлгандир. Шунга қарамай, Фитратнинг бу мавзудаги маҳсус асари 1920 иили «Мирза Бедил» номли мақола сифатида «Тонг» журналида (2-сон) эълон қилинган. Фитрат Москвада экан, Бедил ижоди билан боғлиқ янги манбаларни кўриш натижасида бадиҳа усулида ёзилган «Бедил (Бир мажлисда)» асари туғилди. У Назир Тўракулов сўзбоиси билан («Дарвиш» имзоси остида) Москвада, Миллат ишлари Комиссарлиги қошидаги марказий «ШАРҚ» нашриёти томонидан араб ёзуvida 1923 йилда чоп қилинди. Ушбу нашрга мана шу манба асос қилиб олинди. Сўнгра ушбу асар алоҳида рисола ҳолида 1996 қайта нашр этилган. Қаранг: Фитрат. Бедил (Бир мажлисда) / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. Муҳаррир Муҳсин Умаров. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996.

Асар ҳақида бир нечта тақриз ва мақолалар яратилган. Улардан нисбатан машҳурлари:

1. Лазиз (Азиззода). Бедил // Туркистон. – 1924. – 11 март.
2. Э-к (Элбек). Бедил // Ўзгаришчи ёшлар. – 1924. – 3–4-сонлар.
3. Аҳмад Алиев. Фитрат ва унинг «Бедил» асари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989. – 13 янв.

¹ Юқоридаги тақризларнинг деярли ҳаммасида Кутлугнинг автобиографик қаҳрамон экани эслатилади. Фитрат Бухорода расмий вазифаларда ишлаётган пайтларида «Анжумани тарих» номли жамият тузиб, унинг ишига кўплаб тарихчи олимларни жалб этган эди. Бу ҳаракатнинг илк самараси сифатида «Бухоро арки тарихи» яратилганди. Фитрат Москвага чақирилиб олиниши билан бу иш бирмунча тўхтаб қолди. Бизнингча, муаллиф Кутлуг баҳонаси билан ўша тўхтаб қолган ишларни давом эттириш учун бир неча марта Бухорога келганини эслатмоқчи ҳамдир.

² Бу ўринда жадидлар назарда тутилгани қатор мақолаларда, жумладан, А. Алиевнинг мақоласида айтилган. Бизнингча, Фитрат бу билан 10-йиллар воқеасини эмас, балки 20-йилларнинг бошларида Бухорода шакланаётган демократик жумхуриятнинг миллий зиёлилари назарда тутилаётган бўлиши асар воқеаларининг изчил ривожига тўғри келади.

³ Афқори умумия – умум, яъни омманинг фикрлари.

⁴ Даф – доира.

⁵ «Ироқ»нинг «Буюк сақийли» – «Ироқ» Шашмақом таркибиага кирган мақомлардан бўлиб, унинг «Таснифи Ироқ», «Таржеи Ироқ», «Мухаммаси Ироқ», «Сақили Ироқ» (I, II) ва «Сақили Калон» каби чолғу кўйлари мавжуд. Шу тартибдаги сўнгтиси «Ироқ» мақомининг оғир, вазмин доира усулида ижро этиладиган чолғу қисми «Буюк Сақил»дир.

⁶ Сингир – суяқ.

⁷ Нукот – лугавий маъноси «ҳикматлар». Мирза Бедилнинг фалсафий асарларидан бири. Атиги 28 бетдан иборат бу асар ҳақида қатор шарҳлар битилган. Шулар қаторида Фитрат ҳам бу насрин асарни ўзига хос равишда шарҳлаб ўтган.

⁸ Форсий парчаларнинг таржимаси ва шарҳи асарнинг ўзида муаллиф томонидан баён қилингани учун уларни қайта таржима қилишга ҳожат қолмади. Жумладан, ушбу рубойнинг таржимаси 13-бетда келтирилган.

⁹ Сочим – наср. Фитрат «тизим» деб шеърий йўл билан ёзилган асарларни, «сочим» ёки «мансур» деб насрин асарларни атаган.

¹⁰ Мажоз, истиора, жинос – бадиий воситалар. Агар мажоз ва истиора, яъни метафора сўз кўчиши билан янги маъно ясаш учун хизмат қилса, жинослар (жинсдош – тажнис) ёрдамида бир неча маънони англатувчи шаклдош сўзлар ясалади.

¹¹ Вуқуъот – воқеълик, воқеъ бўлган нарсалар.

¹² Лаббайк – хизматга ҳозирлик белгиси сифатида айтиладиган сўз, унинг ҳозирги шакли «лаббайк».

¹³ Акбаршоҳ даврида яшаган форсигўй шоирлардан. Машхур шоир ва мутафаккир Абул Фазлнинг акаси. Бу ҳақда қаранг: Дж. Неру. Взгляд на всемирную историю. – М.: Т. 2, 1989. – 60-бет.

¹⁴ Киралаб – кирага олинган.

¹⁵ Ботил – ноҳақ, асоссиз.

¹⁶ Бу ерда умумжаҳон пролетариат кураши назарда тутилади. Фитрат Москвада экан, марксизм билан яқинлашишга ҳаракат қиласди.

¹⁷ Ваҳдати вужуд – лугавий маъноси: жисмоний бирлик. Бу таълимот Аллоҳнинг ягоналигини, мавжудлигини тан олади. Шарқдаги тасаввуф маслаги билан боғланган таълимотнинг илк намояндаси Мансур Ҳаллож бўлган. Кейинроқ Имом Фаззолий, Фаридиддин Атар томонидан давом эттирилган бўлиб, Мирза Бедил тасаввуфда унинг давомчиларидан саналган.

¹⁸ Фитратнинг «Бедил» китобига сўзбоши ёзган Н. Тўракулов (Дарвиш) шоирнинг ушбу байтини эпиграф қилиб олиб, уни ўзича талқин қилган эди. Фитрат қаҳрамон нутқи орқали бу таҳлилни яна ҳам чукурлаштиради.

¹⁹ Юмуртқа – тухум.

²⁰ Толға – долға, тўлқин.

²¹ Ирфон – лугавий маъноси: билим. Бедил достонининг номи.

Уни И.Мұмінов «поэма» деб атаган. Бедилнинг ўзи бу ҳақда «*Мешавад сози нусхаи «Ирфон», ҳиссае аз таважжұғы инсон*» деб ёзди. Яъни «Ирфон»да инсонга ҳүрмат – әхтиром созидан нусха берилади, унинг таважжұлары ҳақида баён қилинади. Достон ҳажми 11 минг байтдан иборат бўлиб, 1712 йида ёзиб тугалланган. Бир сюжетли достон бўлмай, таркибида турли ҳикоялар, шеърий парчалар, ҳатто кичик достонлар ҳам ўрин олган. Масалан, машхур «Комде ва Мудан» достони шу асар таркибида берилган.

²² **Такаммул назарияси** – Оврўпа олимларининг, хусусан, Чарлз Дарвиннинг эволюция назарияси назарда тутилади.

²³ **Қадатиб** – қадоқ қилиб.

²⁴ Бу ўринда Румда усмонийлар салтанати (султонлиги)нинг вұжудға келиши назарда тутилган бўлиши мумкин. Салжуктар салтанати ўн амирликка (яъни бекликка) бўлиниб кетади, улар орасида нисбатан кучлироқ санаалган Усмон амирлиги қолганларини босиб олиб, султонликка эришади. Кейинроқ Болқон ярим ороли мамлакатлари устидан ҳукмронлик ўрнатиб, машхур Усмонли империясига айланган.

²⁵ Фитратнинг «Бедил (Бир мажлисда)» асари шу ерда тутайди. Муаллиф Мирза Бедил ҳақида тугалроқ маълумот бермоқ ниятида у ҳақида кичик бир илмий ахборотни ўз асарига илова қиласди. Үндаги айтилган фикрлар олимнинг «Мирзо Бедил» мақоласи (1920, «Тонг», 2-сон)дан олингандир. Асарнинг ilk нашри (1923)да ва 1996 йилги нашрларида Фитрат асари алоҳида рисола ҳолида зылон этилгани учун бу кичик мақолача ҳам илова равишда бир муқова остида берилган эди. Ушбу нашрда бунга әхтиёж сезилмади.

«МУХТАСАР ИСЛОМ ТАРИХИ»

Ушбу рисола аслан форс тилида яратилган бўлиб, у бошлангич мактабларда илоҳиётдан сабоқ бериш учун мўлжалланган. Таржимага 1915 (хижрий 1333) йилда Газаров матбаасида чоп этилган ва ҳозирда Россиядаги «Императорский исторический московский музей»да XY 28411 рақами остида сақланаётган литографик нашр асос қилиб олинди. Айни замонда Фитрат каби Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Шокир Сулаймоннинг ҳам қисқа ислом тарихлари яратгани ҳақида маълумотта эгамиз. Фитрат асари бу рисолалардан воқеаларнинг аниқ, жонли ифодаси, миллатпарварлик руҳи тасвир қатига синглирлганни билан фарқ қиласди.

¹ Фитратнинг тарих фани ва унинг таркиби ҳақидаги қараашлари «Раҳбари нахож» асарида ҳам акс этган.

² Рум – ҳозирги Туркия ҳудуди бўлиб, тарихда Византия номи билан аталган. 1461 йилдан турклар томонидан ишғол этилгандан ҳозирга қадар турли номлар билан аталган: Онадўли, Туркия каби.

³ **Жазирату-л-араб** – Ҳижоз ярим ороли (ҳозирги Сауд Арабистони)даги катта сахро, чўл.

⁴ **Курайш қабиласи** – бу қабила ўн икки жамоани ташкил этган,

жамоаларнинг номлари уларнинг етакчилари исмлари билан аталган: Абдуманноф, Абдууддор, Асад, Зухра, Махдум, Тайм, Адий, Омир, Тайм, Голиб, Хорис ва Муҳарриб.

⁵ **Муҳаммад Амин** – амин сўзининг луғавий маъноси ишончли бўлиб, бизнинг тилда Ишончли Муҳаммад маъносига эга.

⁶ «**Иқраъ**, бисми Роббикал-лази халақ» – Алак сурасидаги дастлабки ояти карима. Зоҳирий маъноси: «Сизни халқ этган (яратган) Роббингнинг номи билан бошлаб ўқи!»

⁷ «**Йа аййуҳа-л-мудда-с-сиру кум фаанзир**» – Мудассир сурасидаги ояти карима. Зоҳирий маъноси: «Эй чодирға ўралгучи, ўрнингдан тур...»

⁸ **Асҳоб** – саҳобанинг кўплиги. Саҳоба «суҳбатдош» дегани. Пайғамбаримиз билан суҳбатлашиш шарафига мусассар бўлганларни саҳобалар ёки асҳоб деб аташган.

⁹ **Меъроҷ туни** – Пайғамбаримизнинг Буроқ отига миниб, арши аълога чиқишилари содир бўлган кеча. **Меъроҷ «юксалмоқ, юқорила-моқ»** маъноларида келади.

¹⁰ **Ҳижрат** – кўчиш маъносини англатади. Маккадан Мадинага кўчганларни «муҳожирлар», яъни ҳижрат қилганлар; уларни қабул этган мадиналик мезбонларни эса *ансор* деб аташ русум бўлган. Ҳижрий йил ҳисоби милодий йилдан фақат 622 йиллик сана билантина фарқланмайди. Ҳижрий сана қамарий йил (яъни йилда 354 кун) билан ҳисоб қилинади.

¹¹ Бу ояти карима Бақара сурасининг 150-оятидир: «Сиз қайси тарафда бўлсангиз юзингизни **Масжиди Ҳарам** тарафга қаратиб на-моз ўқинг...»

¹² **Жиҳот** – уруш, ислом йўлидаги муқаллас уруш. Бу ҳақда Ҳаж сурасининг 39 ва 40-ояти карималарида сўз юритилган: «Изн берилди урушиб турған мусулмонларға, ҳамонки аларға зулм бўлди, албатта, Аллоҳ булярнинг ёрдамлариға қодирдур...»

¹³ **Бадр** – Мадинадан 80 мил йироқдаги бир қишлоқ. Манбаларда Бадр газоти ҳақида қўп ёзилган.

¹⁴ **Эрон подшоҳи** – Хусрав Парвез назарда тутилган.

¹⁵ **Олтмиш уч ёш** – Пайғамбар ёши деб аталағиган ёш шу санадан қолган.

¹⁶ **Сабата бўғози** – ҳозирда Гибралтар бўғози деб аталади.

¹⁷ **Жабау-л-Ториқ** – Ториқ тоғи.

«НАЖОТ ЙЎЛИ»

Фитратнинг «Раҳбари нажот» асари 1914 йилнинг ёзиси яратилган бўлиб, 1915 йилда Петроградда форс тилида босилиб чиқди. Асар мазмунида ва муаллифнинг Истанбулда ёзилган ва чоп қилинган аввалги китоблари билан алоқадорлигидан келиб чиқиб, унинг Туркияда ёзилганиллигига шубҳа қилмаса бўлади. Ушбу маърифий рисолада муаллиф «нажот йўли, етакчиси» сифатида Куръони каримдаги илоҳий ҳукмлар ва Пайғамбаримизнинг ҳадиси шарифларида баён қилинган ҳикматларни билади ва ўзининг асари орқали буни исбот қиласиди.

«Нажот йўли» 1992 йили Душанбедаги «Садои Шарқ» журналида (7–9-сонлар) қайта нашр этилган ва 2001 йилда Шодмон Воҳид ва Гулбаҳор Музаффарзода томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, «Шарқ» НМАКда босилиб чиқкан. Ушбу жилдга ана шу таржима асос қилиб олинди ва ундаги айрим таҳрирбоп ўринилар тўлдирилди ҳамда изоҳлар кенгайтирилди. Муаллиф изоҳлари ўша саҳифанинг ўзида берилди, таржимонлар томонидан изоҳланган сўз, ибора ва номлардан кейин (тарж.) белгиси кўйилди. Қолган изоҳ ва кичик шарҳлар нашрга тайёрловчи томонидан амалга оширилди.

¹ Кейин, сўнг маъносида.

² Бу ўринда Фитрат тазкиралар ёзиш заарли деган фикрни илгари сураётгани йўқ, балки минг йиллардан бери мавжуд бўлган бу адабий жанр ўз тараққиётида давом этавериши мумкин. Фақат XX аср бошларига келиб аҳолини жаҳолат ботқогидан олиб чиқадиган ва гафлат уйкусидан уйғотадиган маърифий рисола ва публицистик чиқишлиларга эҳтиёж кетталигини уқтирумокчи, холос.

³ Сайид Муҳаммад Олимхон – Амир Абдулаҳад (1910 йили вафот этган)нинг ўғли. Бухоро амирилигига манғитлар сулоласининг охирги хукмдори (1910–1920). Афғонистон пойтахти Кобулда 1944 йили 23 апрелда вафот этган (тарж.).

⁴ 1332 ҳижрий йили – милодий 1914 йил июл-август (тарж.).

⁵ Фарсаҳ – узунлик ўлчови, бир фарсаҳга тенг.

⁶ Кулли явмин бадтар – кундан-кун баттар.

⁷ Ботил – ноҳақ, асосиз.

⁸ Таважжуҳ – юзланиш, қарап.

⁹ Вужуди бебизоат – бисотсиз вужуд, мол-мулксиз одам.

¹⁰ Қуръони карим, Раъд сураси, 11-оят.

¹¹ Умар бин ал-Хаттоб ал-Форуқ – чаҳорёр халифаларнинг иккинчиси, 644 йилнинг 7 ноябринда шаҳид бўлганлар.

¹² Эрону Рум маглубияти – 640 йилга келиб Сурия ва Фаластин Византиядан мусулмонлар томонидан тортиб олинди. 651 йилда Эрон худудлари Балх ва Омулгача араб халифалиги таркибиға киради (тарж.).

¹³ Умайя-Муовия бин Абу Суфён (тахминан 605–680) 661 йилдан уммавийлар даврида араблар Пиреней ярим оролигача босиб олиб, Франция худудларига босиб ўтганлар (тарж.).

¹⁴ Андалусия – Испания ва Португалиянинг ислом лашкарлари томонидан маҳ этилиб, мусулмонликни қабул қилган қисми.

¹⁵ Аббосий халифалари – аббосийлар сулоласига Абул Аббос (724–754) асос солган, 750–754 йиллари унинг ўзи халифа бўлган (тарж.).

¹⁶ Мабдан – чиқиш жойи.

¹⁷ Қуръони карим, Анфол сураси, 52–53-оятларнинг мазмуни (тарж.).

¹⁸ Қуръони карим, Юнус сураси, 23-оят.

¹⁹ Қуръони карим, Шўро сураси, 30–31-оятлар (тарж.).

²⁰ Халид ибн Валид – араб саркардаси. Исломни қабул қилмасдан олдин пайғамбар (с.а.в.) га қарши уруш очган. Кейинчалик мусулмон бўлгач, халифа Усмон даври (милодий 644 ноябр – 656 йил 17

июнь)да Сурия ва Фаластиннинг фатҳ этилишида фаол қатнашиб Византия қўшинларини мағлуб этган (тарж.).

²¹ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 165-оят (тарж.).

²² Куръони карим, Нисо сураси, 79-оят (тарж.).

²³ Куръони карим, Юнус сураси, 27-оят (тарж.).

²⁴ Куръони карим, Ал-Исрөй сураси, 16-оят (тарж.).

²⁵ Куръони карим, Ҳаж сураси, 48–49-оятлар (тарж.).

²⁶ Куръони карим, Зухруф сураси, 55–56-оятлар (тарж.).

²⁷ **Сафоҳат** – енгилтаклик, аҳмоқлик.

²⁸ **Бани Исроилнинг афсоналари** – Исроил фарзандлари ҳақида яратилган афсоналар.

²⁹ **Тааммул** – сабр, бардош.

³⁰ **Рибохўрлик** – судхўрлик.

³¹ «**Ал-жомеъ ас-сағир**» – «Кичик ҳадислар тўплами». Исломил Бухорий асари.

³² Байт Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийникидир (тарж.). Бу байт Фитратнинг аввалги асарларида, жумладан, «Ҳинд сайёҳининг баёноти»да ҳам келтирилган. Қаранг: Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: «Мъянивият», 2000.

³³ **Маъвиза** – ҳикмат, панд.

³⁴ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 22-оят (тарж.).

³⁵ Куръони карим, Ҳашр сураси, 4-оят (тарж.).

³⁶ Куръони карим, Жосия сураси, 7–8-оятлар (тарж.).

³⁷ **Мутакаллимлар** (калом) мазҳаби – нотиқ (сўзловчи) мазҳаби, бу ерда: мўътазилийлик мазҳаби.

³⁸ **Тасхир** – қўлга киритиш, эгалик қилиш.

³⁹ **Таваққуф** – тўхташ, тек туриш.

⁴⁰ **Ҳалим** – юмшоқ, мулоим.

⁴¹ **Фахру-л-мурсалин** – пайғамбарлар, расуллар бизнинг фахримиз.

⁴² **Довари ҳаким** – ҳаким (донишманд)лар шоҳи, яъни Худо.

⁴³ «**Вал-қад каррама бани Одам**» – ояти кариманинг зоҳирий маъноси: «Биз одам фарзандларини азиз қилдик».

⁴⁴ «**Лақад холақно ал-инсона фи аҳсани тақви(м)**» – Ояти кариманинг зоҳирий маъноси: «Биз инсонни гўзал тақво билан яратдик».

⁴⁵ Куръони карим, Бақара сураси, 200-оят (тарж.).

⁴⁶ Куръони карим, Бақара сураси, 201-оят (тарж.).

⁴⁷ **Баъд** – кейин.

⁴⁸ **Ман** – оғирлик ўлчови.

⁴⁹ **Воҳиб ал-атоё** – фойибдан тухфалар берувчи.

⁵⁰ **Илми ладуний** – гайб илми.

⁵¹ Куръони карим, Бақара сураси, 29-оят (тарж.).

⁵² Куръони карим, Луқмон сураси, 159-оят (тарж.).

⁵³ Куръони карим, Жосия сураси, 13-оят (тарж.).

⁵⁴ **Сартибб** – тиббиёт ҳамшираси, фельдшер.

⁵⁵ Куръони карим, Бақара сураси, 2–3-оятлар (тарж.).

- ⁵⁶ **Машруъ** – шариатга мувофиқ, тўғри.
- ⁵⁷ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 159-оят (тарж.).
- ⁵⁸ Куръони карим, Анкабут сураси, 22-оят (тарж.).
- ⁵⁹ **Имом Бухорий** – Муҳаммад бин Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Жавфий. 810–870 йилларда яшаган буюк муҳаддис (тарж.).
- ⁶⁰ **Китоб ал-салот** – намоз ҳақида китоб. Имом Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ» тўплами таркибиغا кирган китоб (тарж.).
- ⁶¹ **Имом Муслим** – Муслим бин Хаттот Абул Ҳусайн ал-Қушайрий ан-Нисобурий (вафоти 875 йил). Буюк муҳаддис (тарж.).
- ⁶² **Китоб ал-масожид** – шу мавзудаги ҳадислар мажмуаси (тарж.).
- ⁶³ **Шафий** – ҳимоячи, воситачи.
- ⁶⁴ Куръони карим, Юнус сураси, 18-оят (тарж.).
- ⁶⁵ Куръони карим, Зумар сураси, 44-оят (тарж.).
- ⁶⁶ **Муваҳид** – Аҳд китоби (Инжил)га ишонувчи.
- ⁶⁷ **Китоб ул-ҳаж** – ҳаж ҳақида ҳадислар тўплами (тарж.).
- ⁶⁸ **Ҳажарул-асвад** – қора тош.
- ⁶⁹ «**Инни жоилу фил арзи халифатун**» – «Ҳақиқатан мен ер юзига халифа қўлиб юборилганим».
- ⁷⁰ **Маозоллоҳ** – Худо паноҳ берсин.
- ⁷¹ **Хулафой рошидин** – ҳақ йўлидаги халифалар: Абубакир, Умар, Усмон ва Али.
- ⁷² **Асҳоби киромийлар** – Пайғамбарнинг иззат-икромга эга бўлган суҳбатдошлари.
- ⁷³ **Абужаҳл** – исломни қабул қилишдан бош тортган қабила бошлиғи.
- ⁷⁴ **Абулаҳаб** – Куръони каримда номи зикр қилинган кофирлардан бири.
- ⁷⁵ Куръони карим, Бақара сураси, 266-оят (тарж.).
- ⁷⁶ Куръони карим, Бақара сураси, 269-оят (тарж.).
- ⁷⁷ Куръони карим, Рум сураси, 24-оят (тарж.).
- ⁷⁸ «**Назала алайка ал-китоб**»дан мурод **Куръондир**» – «Сенга китоб нозил қилинди» сўзларидан мурод Куръондир».
- ⁷⁹ «**Вама анзална ала абадно явм ал-фурқона**» – «Бу (китоб)ни ибодат қилиш учун, фарқлаш кунини билдириш учун юбордик».
- ⁸⁰ **Имом Фаззолий** – Ал-Фаззолий, Абу Ҳамид Муҳаммад бин Муҳаммад ат-Тусий (1058–1111 йй. яшаган). Илоҳиётшунос, файласуф, шофеий мазҳабининг фоқиҳи.
- ⁸¹ «**Иҳё ал-улум**» – асарнинг тўлиқ номи «Иҳё улум ад-дин» («Диний илмларнинг тирилиши»)дир. Тўрт жилдан иборат бу асар Имом Фаззолийнинг асосий асари бўлиб, унда барча ақлий ва нақлий илмларнинг таърифи ва таснифи берилган. «Иҳё улум ад-дин»дан лавҳалар ўзбек тилида ҳам чоп этилган.
- ⁸² **Абу Сайд ал-Хадрий** – пайғамбар саҳобаларидан (тарж.).
- ⁸³ Куръони карим, Фотир сураси, 22-оят (тарж.).
- ⁸⁴ Куръони карим, Таҳо сураси, 114-оят (тарж.).
- ⁸⁵ **Хамир** – манъ қилинган ичимликлар.

⁸⁶ «Китоб ал-илем» — илм ҳақидаги ҳадислар мажмуи.

⁸⁷ Анас ибн Молик — Мұхаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 или 100 ёшида вафот этган.

⁸⁸ Ҳусайн ибн Ос — Пайғамбарнинг саҳобаларидан.

⁸⁹ Ибн Умар — Умар II бин Абдулазиз (681—720 йй.), Умавия халифаси (717—720 йй.).

⁹⁰ Ибн Масъуд — Абдуллоҳ ибн Масъуд, пайғамбар саҳобаларидан, 652 или вафот этган.

⁹¹ Абу Саид — 82-изоҳга қаранг.

⁹² Зарбу Зайд — Зайд урди.

⁹³ Ибн Аббос (тағсири) — Абдуллоҳ бин Аббос «Таржумон ал-Қуръон» номи билан машхур бўлган. Мұхаммад пайғамбар (с.а.в.)-нинг қариндоши. У 686 или вафот этган (тарж.).

⁹⁴ «Тағсири Табарий» — асарнинг асл номи «Жомиъ ул-баёни анташвил ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Мұхаммад ибн Жарир ат-Табарийдир. У 923 йил Бағдодда вафот этган. Асарнинг арабча матни 1903 или Қоҳирада нашр этилган. Сомоний амири Мансур бинни Нуҳ фармони билан араб тилидаги матни тожик тилида ал-Балъамий томонидан ўтирилиб қайта ишланган. «Тағсири Табарий» шу таржима орқали шуҳрат топган.

⁹⁵ Қози Байзовый — Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзовый, Қуръон мұфассири ва шореҳи, 1286 или вафот этган

⁹⁶ Замаҳшарий томонидан яратилган Тафсир.

⁹⁷ «Тағсири кабир» — улуғ тағсир, «Тағсири Ҳусайнний» назарда тутилган.

⁹⁸ Санаад — ҳужжат, далил.

⁹⁹ Испод — асос, тиргак.

¹⁰⁰ Ражъо ибни Маржий — мұҳаддис олим (тарж.).

¹⁰¹ Мұхаммад ибн Исҳоқ — Абу Абдуллоҳ Мұхаммад ибн Исҳоқ (704—768 й.), араб тарихиси. Мұхаммад пайғамбар тўғрисида биринчилардан асар ёзган. Унинг асари мисрлик олим Ибни Ҳишом таҳририда «Расууллоҳ сийратлари ҳақида китоб» номи билан бизгача етиб келган (тарж.).

¹⁰² Маданийут-табъ — жамоа бўлиб яшашга одатланиш, шаҳар тартиботи.

¹⁰³ Муомалот — муомалалар, алоқа ўрнатиши.

¹⁰⁴ Укубот — азоб бериш, жазо.

¹⁰⁵ Таваллул ва таносул — туғилган ҳолида наслан қандай бўлса, шундай қоладилар.

¹⁰⁶ Манкуҳот — манкуҳ нарсалар.

¹⁰⁷ Қиёс — ҳадисларнинг саҳиҳлигини аниқлаш усулларидан бири.

¹⁰⁸ Ижмо — фиқҳ усули.

¹⁰⁹ Имом Шофеий — Имом Абу Мұхаммад бин Идрис (767—820 йй. яшаган). Фақиҳ ва мұҳаддис. Шофеия мазҳабининг асосчиси (тарж.).

¹¹⁰ Ҳанафия ан-Нўймон бин Собит ал-Имом Аъзам (699—767 йй. яшаган). Фақиҳ ва мұҳаддис. Ҳанафия мазҳабининг асосчиси (тарж.).

- ¹¹¹ Шофея мазҳаби – Имом Шофеий издошлари.
- ¹¹² Вожиб таоло – Тангри таоло, Аллоҳ.
- ¹¹³ Куръони карим, Бақара сураси, 21–23-оятлар (тарж.).
- ¹¹⁴ Куръони карим, Бақара сураси, 116-оят (тарж.).
- ¹¹⁵ Куръони карим, Юнус сураси, 38-оят; Ал-Исрөй сураси, 38-оятлар мазмуни (тарж.).
- ¹¹⁶ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 145-оят (тарж.).
- ¹¹⁷ Куръони карим, Юнус сураси, 31-оят (тарж.).
- ¹¹⁸ Мўтазилий – жудо бўлғанлар, ажрашганлар. VII–IX асрларда катта роль йўнаган диний-сиёсий ҳаракат. Ал-Ҳасан ал-Басрий маҳфилидан унинг шогирдлари Восил бин Ато (748 й. вафот этган) ва Амр бин Убайд (761 й. ўлган) «ажрашиб» ўз таълимотларига асос солганлар. Муфассал қаранг: Ислом. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991 с. 175–176 (тарж.).
- ¹¹⁹ Восил иби Аъто – мўтазилия ҳаракатининг асосчиларидан (тарж.).
- ¹²⁰ Абу Ҳошим Абдуллоҳ иби Муҳаммад иби ал Ҳанифа иби Али ибни Абутолиб – Ҳасан ал-Басрий шогирдларидан. Фитрат фикрича, мўтазилия ҳаракатининг асосчиларидан (тарж.).
- ¹²¹ Ҳасан Басрий – Абу Саид иби Абул Ҳасан Жаъфар ал-Басрий (642–728 йй.) (тарж.).
- ¹²² Ҳижрий 131 йили – милодий 748 йил (тарж.).
- ¹²³ Ҳижрий 220 йили – милодий 835–836 йил (тарж.).
- ¹²⁴ Аҳмад Ҳанбал – Имом Абу Абдуллоҳ Аҳмад бин Ҳанбал иби Муҳаммад Шайбоний (780–855й.) Ҳанбалия номидаги диний-сиёсий ҳаракат ва мазҳаб асосчиси (тарж.).
- ¹²⁵ Мұтасим (билиоҳи) Аббосий – Ал-Мұтасим аббосий халифаларидан, 813 йили вафот этган (тарж.).
- ¹²⁶ Ал-Восиқ Биллоҳи – аббосийлардан, 813–847 йиллари халифа бўлган (тарж.).
- ¹²⁷ Абул Ҳасан Ашъарий – тўлиқ номи Абул Ҳасан Али ибн Исмоил. 873–935 йй. яшаган, калом ҳаракатининг намояндларидан (тарж.).
- ¹²⁸ Абу Али Алжабоий Мўтазилий – мўтазилия ҳаракатининг намояндларидан. 915 йили вафот этган (тарж.).
- ¹²⁹ Ҳижрий 300 йил – милодий 912/13 йилларга мувофиқ (тарж.).
- ¹³⁰ Маъжун – дори.
- ¹³¹ Имом Аъзам – Улу-имом, Ан-Нўймон бин Собит ал-Ҳанафийнинг таҳаллуси (тарж.).
- ¹³² Имом Абу Юсуф – Яъқуб бин Иброҳим ал-Куфи ал-Ансорий. 731–804 йилларда яшаган фақиҳ ва имом, энг биринчи қози ул-куззот (тарж.).
- ¹³³ 150 ҳижрий йили – милодий 767 йил (тарж.).
- ¹³⁴ 204 ҳижрий йили – милодий 819/20 йил (тарж.).
- ¹³⁵ Ибн Халдун – Абдураҳмон Абу Зайд ибн Муҳаммад ибн Халдун. Тунис ва Ал-Жазоирда яшаган буюк мутафаккир. «Китоб ул-ибар» – «Ибратли намуналар» китобининг муаллифи.

¹³⁶ **Ибн Халдун мұқаддимасидан лавҳалар.** Г. Музаффарзода таржимасыда босилган. Қаранг: Ўзбекистонда ижтимоий фикр, 1998 й., 1-сон. 158–161-бетлар.

¹³⁷ **Арасту** – буюк юонон файласуфи Аристотель (милоддан аввалги 384–322 йй. яшаган). Платоннинг шогирди, унинг академиясида қатнашган, лекин охирни устози таълимотини танқид қылган (тарж.).

¹³⁸ **Афлотун** – юонон файласуфи Платон (милоддан аввалги 428–347 йй. яшаган)нинг шарқона номи. Сократ (Сукрот)нинг шогирди. Афинада академияга асос солған Платонизм таълимотининг асосчisi (тарж.).

¹³⁹ Арасту ва Афлотуннинг муҳлислари қолмаган, дейиш билан XX аср бошларидаги Бухоро шароитида мўътазилий мазҳабига эътиқод қилувчилар йўқ, демоқчи. Арасту ва Афлотунга муносабатда Фитрат кейинчалик бу алломалар меросини ўргангани ва замона тақозоси билан талқин қилгани унинг асарларидан маълум.

¹⁴⁰ **Балорат илми** – араб филологиясидаги поэтика масалаларини ўрганувчи илм.

¹⁴¹ **Илми баён** – ифода хусусидаги илм.

¹⁴² **Илми бадеъ** – бадий санъатлар.

¹⁴³ «Маданият» сўзи бу ўринда «культура» маъносида эмас, балки бу арабча сўзининг (мадина – шаҳар) лисоний хусусиятларидан келиб чиқиб, шаҳарда яшовчи аҳоли, яъни жамият маъносида келади.

¹⁴⁴ «Тарихи Абулфидо» – Исмоил ибн Али Абулфидо (1273–1331 йилларда яшаган), араб тарихчиси ва географи. «Мухтасар фи тарих ал-башар»(Башариятнинг қисқача тарихи) ва «Тақвим ал-булдон» (Мамлакатлар тартиби) асарларнинг муаллифи (тарж.).

¹⁴⁵ «Тарихи Ибн Халдун» – Абдураҳмон Абу Зайд ибн Муҳаммад ибн Халдуннинг «Китоб ал-ибар» ва унинг «муқаддима»си назарда тутилмоқда (тарж.).

¹⁴⁶ «Тарихи Табарий» – Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаррир ат-Табарийнинг «Тарих ар-руслан вал-мулук» (пайғамбар ва подшолар тарихи) номли асари. Ислом давлатлари тарихини 915 йилгача баён қилган. Асар сомонийлар вазири ал-Бальзамий томонидан тожик тилига таржима этилиб, қайта ишланган (тарж.).

¹⁴⁷ Куръони карим, Аъроф сураси, 175–176-оятлар мазмуни берилган (тарж.).

¹⁴⁸ **Абу Исҳоқ Истаҳрий** – Абу Исҳоқ ал-Фориси ал-Истаҳрий (таксиминан 850–934 йй.), араб географи, асли эронлик. 930–933 йиллари кўп саёҳатлардан кейин «Китоб ал-масолик мамолик» (Йўллар ҳақида китоб) номли асарини ёзган. Китоб 950 йилдан кейин шуҳрат қозониб, кейинчалик географлар учун бирламчи манба бўлган (тарж.).

¹⁴⁹ **Ибн Хавқал ал-Маъсулий** – араб сайёхи. «Ал-масолик ва ал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар») номли асарнинг муаллифи (тарж.).

¹⁵⁰ **Идрисий** – Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Идрисий (1110–1165 йй.) араб географи ва сайёхи. Мароккода оламга келиб,

Картобада таҳсил олган. Кўп саёҳатлардан сўнг Палермога Сицилия қироли Рожер II (1130–1154 йй.) саройига келиб, унинг амри билан асарлар ёзган (тарж.).

¹⁵¹ Куръони карим, Муҳаммад сураси, 10-оят (тарж.).

¹⁵² Куръони карим, Оли Имрон сураси, 8-оят (тарж.).

¹⁵³ Абу Бакр Розий – Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё 865 йили Райдага туғилган, 934 йили вафот этган. Қомусий олим, файласуф ва табиб. Рай ва Бағдодда шифохоналар бошлиғи бўлган. Тиб илмидаги кўп кашфиётлар унинг номи билан боғлиқ (тарж.).

¹⁵⁴ Амир Мансур ибн Исмоил – сомоний амирларидан (тарж.).

¹⁵⁵ Абул Ҳасан Али ибн Ризвон Мисрий – фалакиёт ва тиб олими, файласуф (тарж.).

¹⁵⁶ 370 ҳижрий йили – милодий 912 / 13 йилга мувофиқ (тарж.).

¹⁵⁷ 428 ҳижрий йили – милодий 1036 / 37 йил (тарж.).

¹⁵⁸ «Китоб ат-тибб» – И мом Бухорийнинг шу мавзудаги ҳадислар мажмуи. «Ас-саҳиҳ ал-Бухорий» тўплами таркибиға кирган (тарж.).

¹⁵⁹ «Китоб ус-салом» – И мом Муслимнинг шу мавзудаги ҳадислар мажмуи (тарж.).

¹⁶⁰ «Китобул-истихроҳ» – И мом Бухорийнинг ҳадислар мажмуи (тарж.).

¹⁶¹ «Ҳинд сайёҳи баёноти»нинг матни ҳақида қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: «Маънавият», 2000.

¹⁶² Куръони карим, Раъд сураси, 3-оят (тарж.).

¹⁶³ Завжайн – икки хотин.

¹⁶⁴ Синфайн – икки жинс вакиллари.

¹⁶⁵ Куръони карим, Зумар сураси, 21-оят (тарж.).

¹⁶⁶ Куръони карим, Юнус сураси, 101-оят (тарж.).

¹⁶⁷ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий – 783–850 йй. яшаган.

¹⁶⁸ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 190-оят (тарж.).

¹⁶⁹ Ал-ассабоҳ – сабоҳда, эрталаб.

¹⁷⁰ Тануманд – тан-жони бутун.

¹⁷¹ Лоша – яғир эшак.

¹⁷² Куръони карим, Зориёт сураси, 20–21-оятлар (тарж.).

¹⁷³ И мом Али ибни Ҳусайн, 710 йилда вафот этган (тарж.).

¹⁷⁴ Куръони карим, Муҳаммад сураси, 14-оят (тарж.).

¹⁷⁵ Алалаксар – оқибатда, аксарият.

¹⁷⁶ Қазия – ҳукм (мантиқ илмининг истилоҳи сифатида).

¹⁷⁷ Валиъуллоҳ – Аллоҳнинг волийси (улуг бандаси).

¹⁷⁸ Солик – бу ерда: ҳаммаслак маъносида.

¹⁷⁹ Бақара сурасидан олинган.

¹⁸⁰ Ифрот – ҳаддидан, чегарадан чиқиш.

¹⁸¹ Тафрит – калтабинлик.

¹⁸² Балоҳат – нодонлик.

¹⁸³ Куръони карим, Аъроф сураси, 179-оят (тарж.).

¹⁸⁴ Куръони карим, Луқмон сураси, 21-оят (тарж.).

- ¹⁸⁵ «Китоби фазоилун наби» – Пайғамбар фазилатлари ҳақида китоб. Имом Муслимнинг асари.
- ¹⁸⁶ Куръони карим, Зумар сураси, 9-оят (тарж.).
- ¹⁸⁷ Тазвир – фириб, макр, алдаш.
- ¹⁸⁸ Куръони карим, Тавба сураси, 34-оят (тарж.).
- ¹⁸⁹ Фожир фоқиҳ – ахлоқсиз фоқиҳ (фиж олими, уламо).
- ¹⁹⁰ Эътидол – ўртача, мўътадиллик. Бу ерда: рисоладагидай.
- ¹⁹¹ Таҳаввур – ҳаддан зиёд ва ўринисиз жасорат.
- ¹⁹² Инхизол – ожизлик, журъатсизлик.
- ¹⁹³ Ҳасорат – зарар, зиён.
- ¹⁹⁴ Тазабзуб – иккиланиш.
- ¹⁹⁵ И nod – саркашлик.
- ¹⁹⁶ Муованат – ёрдам бериш, қўмак берувчи.
- ¹⁹⁷ Куръони карим, Бақара сураси, 261-оят (тарж.).
- ¹⁹⁸ Куръони карим, Тағобун сураси, 17-оят (тарж.).
- ¹⁹⁹ Куръони карим, Бақара сураси, 245-оят.
- ²⁰⁰ Мустаҳиқ – ҳақли, лойиқ. Бу ерда: ғайримустаҳиқ – нолойиқ.
- ²⁰¹ Ала ҳазал қиёс – ва шу кабилар.
- ²⁰² «Ҳатта танаффаку мимо тухиббун» – маъноси: «Одамлар хайр-эҳсон қилган вақтларда сени севадилар».
- ²⁰³ Куръони карим, Шўро сураси, 38-оят.
- ²⁰⁴ Куръони карим, Ал-Исрөъ сураси, 26–29-оятлар.
- ²⁰⁵ «Фатақъуда маълуман маҳсуро» – ояти кариманинг зоҳирий таржимаси: «У ердаги йиғилишларнинг зарарли экани маълум».
- ²⁰⁶ Куръони карим, Нисо сураси, 5–6-оятлар.
- ²⁰⁷ Куръони карим, Мұҳаммад сураси, 38-оят.
- ²⁰⁸ Куръони карим, Бақара сураси, 264-оят.
- ²⁰⁹ Куръони карим. Оли Имрон сураси, 180-оят.
- ²¹⁰ Куръони карим, Духон сураси, 38-оят (тарж.).
- ²¹¹ Алайҳи афзал ут-таҳиёт – унга мақтаб айтиш афзалдир.
- ²¹² Куръони карим, Мұҳаммад сураси, 35-оят (тарж.).
- ²¹³ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 175-оят (тарж.).
- ²¹⁴ Куръони карим, Бақара сураси, 155–157-оятлар (тарж.).
- ²¹⁵ Куръони карим, Юсуф сураси, 87-оят (тарж.).
- ²¹⁶ Куръони карим, Анкабут сураси, 23-оят (тарж.).
- ²¹⁷ И nod – қайсаrlик, ўжарлик.
- ²¹⁸ Куръони карим, Шўро сураси, 40-оят (тарж.).
- ²¹⁹ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 134–136-оятлар (тарж.).
- ²²⁰ Вақоҳат – уятсизлик.
- ²²¹ Тухнус – хунаса.
- ²²² Малақ – хушомад.
- ²²³ Иҳмол – оғирлик.
- ²²⁴ Хатака – хатака.
- ²²⁵ Вараъ – порсолик.
- ²²⁶ Куръони карим, Тавба сураси, 119-оят.

- ²²⁷ Куръони карим, Нисо сураси, 145-оят.
- ²²⁸ Куръони карим, Нисо сураси, 58-оят.
- ²²⁹ Куръони карим, Маориж сураси, 32–35-оятлар.
- ²³⁰ Куръони карим, Бақара сураси, 9-оят.
- ²³¹ Куръони карим, Қалам сураси, 10–13-оятлар.
- ²³² Куръони карим, Ҳужурот сураси, 6-оят.
- ²³³ Куръони карим, Жосия сураси, 12-оят.
- ²³⁴ **Кароҳат** – нохушлик, ёқимсизлик.
- ²³⁵ **Буз** – гина, кудурат.
- ²³⁶ Куръони карим, Мойда сураси, 6-оят.
- ²³⁷ Куръони карим, Аъроф сураси, 31–32-оятлар.
- ²³⁸ **Ворид бўлмоқ** – нақл қилинмоқ.
- ²³⁹ Куръони карим, Аср сураси, 1–3-оятлар.
- ²⁴⁰ Куръони карим, Нисо сураси, 122-оят.
- ²⁴¹ Куръони карим, Бақара сураси, 44-оят.
- ²⁴² **Тариқати жаҳрия** – ошкора зикр қилувчилар тариқати, бу ерда яссавийлик.
- ²⁴³ **Тариқати сиррия** – хуфия зикр қилувчилар, бу ерда: нақшбандийлик.
- ²⁴⁴ **Истихора намозлари** – тунги намозлар.
- ²⁴⁵ **Чубушак** – тошма касаллиги.
- ²⁴⁶ **Ҳозиқ** – билимдон.
- ²⁴⁷ Куръони карим, Наҳл сураси, 116-оят.
- ²⁴⁸ Куръони карим, Қасос сураси, 76–77-оятлар.
- ²⁴⁹ **Бебизоатлик** – бисотсиз, камбагалик.
- ²⁵⁰ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 112-оят.
- ²⁵¹ Куръони карим, Бақара сураси, 273-оят.
- ²⁵² Куръони карим, Ҳадид сураси, 273-оят.
- ²⁵³ Куръони карим, Жосия сураси, 12-оят.
- ²⁵⁴ Бобда Фитрат оила ҳақидаги умумий исломий ақидаларни бериш билан чекланган, кейинроқ бу хусусда маҳсус тўхталиш лозимлигини англаб, алоҳида рисола биттан.
- ²⁵⁵ Куръони карим, Нисо сураси, 30-оят.
- ²⁵⁶ Куръони карим, Бақара сураси, 228-оят.
- ²⁵⁷ Куръони карим, Нисо сураси, 34-оят.
- ²⁵⁸ **Исо Масиҳ эшаги** – бу ҳайвон пайғамбар Исонинг доим хизматида бўлгани «Инжил»нинг кўп жойларида зикр этилган.
- ²⁵⁹ **Асҳоби Каҳф ити**, асҳоби Каҳф – Фор дўстлари қиссаси Куръони карим (Каҳф сураси)да келтирилган бўлиб, унда золим ҳоким истибдодидан дини иймонларини сақлаб қолишлари учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир Каҳф – горга паноҳ тортиб кириши, у жойда уч юз йил қолиб кетишганидир. Шунда улар билан бирга чўпоннинг ити ҳам кирган экан.
- ²⁶⁰ **Солиҳ пайғамбарнинг туяси**. Бу қисса ҳам Куръони каримнинг кўп сураларида келтирилган. Ривоят қилишларича, Солиҳ пайғам-

барнинг қавми – Самут ундан ҳақ пайғамбар уларнинг кўз ўнгларида бир харсанг тошни тирик туяга айлантиради ва уни сўймай, ўлдирмай ўз ҳолига ташлаб қўйишларини буорадилар. Акс ҳолда бошларига бало келиши ҳақида уларни огоҳлантирадилар. Самут қавми түяни сўйганда жазога мустаҳиқ бўлган.

²⁶¹ Куръони карим, Нисо сураси, 128-оят.

²⁶² Мәъхуд – Машрабнинг издошлари бўлган қирқ қаландардан бири.

²⁶³ Маслаги – бу ерда: йўли, усули.

²⁶⁴ Куръони карим, Марям сураси, 96-оят.

²⁶⁵ Куръони карим, Бақара сураси, 195-оят.

²⁶⁶ Куръони карим, Исрө сураси, 23-оят.

²⁶⁷ Куръони карим, Анкабут сураси, 8-оят.

²⁶⁸ Куръони карим, Нисо сураси, 128-оят.

²⁶⁹ Куръони карим, Рум сураси, 21-оят.

²⁷⁰ Куръони карим, Ал-Исрөй сураси, 26-оят.

²⁷¹ Куръони карим, Нахл сураси, 90-оят.

²⁷² Куръони карим, Ҳужурот сураси, 10-оят.

²⁷³ Зайдий – исломдаги мазҳаблардан бири.

²⁷⁴ Куръони карим, Оли Имрон сураси, 103–105-оятлар.

²⁷⁵ Куръони карим, Бақара сураси, 208–209-оятлар.

²⁷⁶ Куръони карим, Бақара сураси, 41–42-оятлар.

²⁷⁷ Куръони карим, Нисо сураси, 59-оят.

²⁷⁸ Куръони карим, Шўро сураси, 10-оят.

²⁷⁹ «Ал-қистоси-л-мустанқим» – аниқ тарози. Имом Фаззолийнинг ваҳдати вужуд ҳақидаги асари.

«АРУЗ ҲАҚИДА»

Ушбу рисола 1936 йилда лотин ёзувида Отажон Ҳошимнинг масъул муҳаррирлигига чоп қилинган бўлиб, ўз вақтида адабий шов-шувларга сабаб бўлган аруздай мураккаб вазн хусусиятларини замонавий шеършунослик билан боғлашга ҳаракат қилинган илк илмий-методик тажрибадир. Асар фақат ижодкорларгагина эмас, балки талаба ва мутахассисларга мўлжаллангани учун 1997 йили олий ўқув юрглари учун ўқув қўлланмаси сифатида қайта нашр қилинган (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев).

«Аruz ҳақида» асари тўғрисида куйидаги тадқиқот ва мақолалар яратилган:

1. Ҳ. Болтабоев. Фитрат – арузшунос (сўзбоши). Китобда: Фитрат. Аруз ҳақида. – Т.: «Ўқитувчи», 1997. – 3–13-бетлар.

2. «Рисолай аруз» ва «Аруз ҳақида» // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. 5–6-сонлар.

3. Арузшуносликни чалкаштираётган воқеа ёхуд нон орасидан кир изламак. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1998 йил 1 май. – 0,3 б.т.

Ушбу рисоланинг иккинчи қайта нашри дастлабки нашрлар билан

солиширилди, ўз даврининг адабий ва имловий хусусиятларини акс эттирувчи ҳужжат бўлгани учун ҳам нашрдаги илк тамойиллар аслича сақланди. Муаллиф изоҳлари саҳифа остида қолдирилди. Зарур тушунчада, адабий истилоҳ ва исм кўрсаткичларига қўйида изоҳлар берилади:

¹ Илм уш-шеър – шеър илми. Араб тилида ёзилган кўпгина рисолалар бор. Биргина Форобийнинг «Китоб уш-шеър» асари бунга мисол бўлиши мумкин.

² Алишер Навоий. Мезонул-авзон. Асарлар. XIV жилд, Тошкент, 1967, 133–182-бетлар.

³ Ҳижо вазни – бармоқ вазни назарда тутилади.

⁴ Камият ва кайфият – бу ерда: миқдор ва сифат.

⁵ Миён Бузрук. Ижодий йўлимиз ҳақида. «Ўзбек совет адабиёти», 1935, 2-сон.

⁶ Ушбу парча Миён Бузрукнинг юқорида кўрсатилган мақоласидан олинган.

⁷ Басит – лугавий маъноси: ёйик. Халил Ибн Аҳмад тизимида учинчи баҳрнинг номи. Бу ерда: аслида оддий, жўн ҳодисани ёйиб тушунтириш.

⁸ «Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб» – Саъдий Шерозийнин байти. Мазмуни: араб шеъри унинг ҳолатидан дарак беради.

⁹ Халил ибн Аҳмад – машхур араб арузчиси. Тўла исми Абд ар-Раҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ал-Аздий (718–786). Араб тили ва адабиёти, товушлар назарияси ва мусиқа илми билан шугулланган. Аруз ҳақидаги рисоласи бизгача етиб келмаган, унинг асосий мазмунигина қайд сифатида мавжуддир. «Айн китоби», оҳанг ва ритм масалаларига бағишлиланган рисолалардан унинг назариясини ўрганиш мумкин. У ҳақда қаранг: Э. Талабов. Араб арузи. Тошкент, 1977, 5–6-бетлар.

¹⁰ Ахфаш – тўла номи Абул-Ҳасан-Саъид ибн Мусъад ал-Ахфаш, арузшуносларнинг Басра мактаби вакилларидан. Халил ибн Аҳмаднинг назарияси бўйича арузда 15 та баҳр тавсия этилган. 16-баҳр – мутадорик (лугавий маъноси: кейин англашилган) шу олим томонидан қўшилган.

¹¹ «Бурҳон Қотеъ» – қадимги форс маъхазларидан.

¹² Ибни Қайс – Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий назарда тутилади.

¹³ Маъҳаз – манба, материал. Бу ерда кўрсатилган «Табодат ушшувор» китоби XIII асрга тааллуқли. «Табарий» – машхур «Тарихи Табарий» («Пайғамбар ва подшоҳлар тарихи»). Асарнинг тўла нашри бизгача сақланмаган, қисқа нашри 1879–1901 йилларда Де Гуе тарафидан Лейденда нашр қилинган. Фитрат Юсуф Баёний таржимасидаги (1882) ўзбекча нусхани назарда тутаётган бўлиши керак.

¹⁴ «Фирдавсий ҳақидағи мақоламиз...» – Фитратнинг «Фирдавсий» («Социалистик фан ва техника», 1934, 10–11-бетлар), «Эртаклар ва ҳақиқат» («Машъала», 1934, 1-сон), «Абулқосим Фирдавсий

замони ва муҳити» («Ўзбек совет адабиёти», 1936, 10-сон) мақолала-рида бу фикр қайд этилган.

¹⁵ Ал-Муаррий — машҳур араб шоири. Милодий 979 йил 28 сентябрда Суриянинг Мааррат ан-Нуъмон шаҳрида туғилган. Байт унинг «Лузумийят» асаридан олинган.

¹⁶ Бу ҳақда қаранг: Баҳром Сирус. Арўзи тожики. Таҳқиқи интиқодий. Душанбе, 1936, 13–31-бетлар.

¹⁷ Шамси Қайс — тўла номи Шамсуддин Муҳаммад бинни Қайс Розий, эрон арузчиларидан. Унинг «Ал-мўъжам фи маори ашъор ал-ажам» асари (Техрон, 1935) назарда тутилади.

¹⁸ Бу ўринда Навоийнинг «Мезонул-авzon», Бобурнинг «Аruz risolasi» (яъни «Мухтасар») назарда тутилади. Бу эслатишнинг ўзиёқ Фитрат Навоий ва Бобур асарларидан яхши хабардор эканини далиллайди. Бу қайд ўз-ўзидан ўзбек арузчилари кўп тақрорлаган «Бобурнинг рисоласи биринчи марта 1968 йили Ўзбекистонга келтирилгани» (Қаранг: Сайдбек Ҳасан. Бобурнинг «Мухтасар» асари ҳақида. Кириш мақола// Бобур. Мухтасар. Тошкент, «Фан», 1971, 6-бет) ҳақидаги фикрнинг асоссиз эканини тасдиқлайди. Китоб мутолаасидан муҳтарам ўқувчилар ҳам яхши англашлари мумкинки, Фитратнинг қўлида Бобур рисоласининг нусхаларидан бири бўлган.

¹⁹ Фитрат келтирган қўчирма ушбу манбадан олинган: Муҳаммад Фуад Кўпрулу. Турк едебийати тарихи. Истанбул. «Милли матбаа», 1926, 165-бет.

²⁰ Қиаз — «князъ» сўзининг бузилган шакли. Бу сўз Миён Бузрукнинг мақоласида подшоҳ маъносида қўлланилгани учун Фитрат ҳам уни айнан сақлаган.

²¹ Ушбу парча ҳам Миён Бузрук мақоласидан келтирилган.

²² Фитратнинг бу эътирофи кўплаб халқ қўшиқлари мисолида тасдиқланади. Масалан, машҳур халқ қўшиқларидан бири Рамал баҳрида ёзилганини эслайлик:

Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётғонинг қани,
Мен ёмондин айрилиб яхшини топгонинг қани?
— V — — V — — V — — V —
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

²³ Бундай қавс ичидаги кўрсатилган сўз ва ҳарфлар Фитрат асарида учрамаган, бироқ шу кун имло қоидаларига биноан ишлатилиши лозим бўлган белгилардир.

²⁴ Айрим сабабларга кўра, «Аruz ҳақида»ги рисоланинг мана шу ўрнида жузъий қисқартиришлар бор.

²⁵ «Мадлик» — чўзиқлик, давомлилик.

²⁶ «Узун чўзгилик тиллар учун» — айрим тилларда чўзиқ унли жуда кўп ишлатилиди. Масалан, араб ва форс тиллари шундай тиллардан. Ўзбек тилида эса чўзиқ унлилар қаторида қисқа унлилар ҳам борки, улар аруз табиатига кўп ҳолларда мос келавермайди.

²⁷ «Фаръи(й) руқилар» — «фаръ» сўзининг лугавий маъноси: қисм, бўлак. «Аслий руқн»ларнинг қисқариши ёки ортирилишидан ҳосил бўлган ҳосила руқилар деб ҳам қабул қилиш мумкин.

²⁸ Зуҳофот — зиҳофлар. Арузда бир баҳрнинг ичидаги бўладиган товуш ўзгаришлари. Масалан, қисқа унлиниң вазни талаби билан чўзишлиши каби ҳоллар.

²⁹ Эргаш — машҳур шоир Эргаш Жуманбулбул ўғли назарда тутилган.

³⁰ Ушбу ва бундан кейинги парчалар ҳам Навоий асарларининг кейинги нашрлари билан солиширилиб, Фитратдаги айрим жузъий хатоликларни тузатган ҳолда келтириляпти. 4-мисрадаги «Ўт узра...» кейинги нашрларда «Кум узра...» деб берилади. Солишириш учун қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўлами. 9-жилд, Тошкент, 1992, 180-бет.

³¹ Бу парча бир вазнда ёзилгани учун Фитрат сўнгти мисрани келтириш билан чекланяпти. Фақат «ўт» сўзи «қўр» билан алмаштирилган. Фитрат, бизнингча, бу парчани ёдаки келтирган бўлиши эҳтимол.

³² Н. Раҳимий — юқорида эслатилган адаб.

³³ Бухороли Исмат — тўла номи Хожа Исмат Бухорий (1365–1436), машҳур шоир. Навоий у ҳақда «Мажолисун-нафоис» асарида тўхтади. Бизгача 8 минг байтли бир девони ва «Иброҳим Адҳам» номли 1035 байтли достони етиб келган.

³⁴ Комил — машҳур шоир Комил Хоразмий (1825–1919) назарда тутилди.

³⁵ Фазал тўла ҳолда ушбу нашрда келтирилган: Бобир. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 38-бет.

³⁶ Ушбу туюқ Лутфий асарларининг кейинги нашрларидан ҳам ўрин олган.

³⁷ Бу парча Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асаридан олинган. Қиёслаш учун қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1989, 40-бет.

³⁸ Ушбу парча Бобурнинг «Маснавий»ларидан олинган. Солишириш учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. 183-бет.

³⁹ Танобчилардан олинган бу парчани Муқимий асарларининг кейинги нашрлари билан солишириганда уларда вазни бузилган ҳолатларни кўриш мумкин. Эҳтимол, уларни Фитрат аруз қоидасига келтириш учун тўғрилаб кетгандир. Эҳтимол, асарнинг Фитрат қўлида бўлган нусхасида шундай ёзилгандир. Ҳарҳолда солишириб қаранг: Муқимий. Асарлар тўплами 11-том, Тошкент, 1960, 5–6-бетлар.

⁴⁰ Навоийнинг «Искандарнома»си... — бу ўринда «Садди Искандарий» назарда тутилди. Фитрат қисқаликка интилиб, шундай атаган бўлса керак. Бундай номлаш олимнинг бошқа асарларида ҳам учрайди.

⁴¹ Муҳаммад Алихон — Мадалихон, Кўқон хонларидан. Амир Умархон ва Нодирағимнинг ўғли.

⁴² Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган бу пар-

чанинг кейинги йиллар нашри учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 8-жилд, Тошкент, 1991, 195-бет.

⁴³ Ҳадаф — нишон жойи.

⁴⁴ Ҳашмат — XIX—XX аср бўсағасида ижод этган шоирлардан. Тазкиранавис сифатида ҳам шуҳрат қозонган.

⁴⁵ Равнақ — бу парча Паҳлавонқули Равнақ (1730—1800 йиллар охири) девонидан олинган.

⁴⁶ Келтирилган газал Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонидан. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 6-жилд, Тошкент, 1990, 132-бет.

⁴⁷ Фитрат кўп ўринларда муаллифи кўрсатилмаган парчаларни вазн талабига мос келадиган қилиб ёзган. Айим ўринларда эса маълум, ҳатто машхур газалларни мазмунига «хиёнат» қилмаган ҳолда вазн талаби билан қайта «ишланган». Бу парча ва бошқа намуналар бу фикрни далиллаши мумкин.

⁴⁸ Арузшуносликка оид рисолаларда рубоий вазнлари алоҳида кўрсатилмаган. Фақат ҳар вазнга мос ҳолда Бобур рубоийларини бериб кетган, холос. Шунинг учун ҳам Фитратнинг бу илмий ҳаракатига алоҳида эътибор билан қараш керак.

⁴⁹ Бу рубоий ҳам «Бобур. Танланган асарлар» китобида бор, 155-бет.

⁵⁰ Саҳбо — узум сувидан тайёрланган олий сифатли май.

⁵¹ Бу рубоий сўфий шоир Ҳувайдо қаламига мансуб.

⁵² Навоийнинг бу рубоийси «Фаройибус-сигар»даги 43-рубоийдир, унинг кейинги нашри учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 3-жилд, Тошкент, 1988, 571-бет.

⁵³ Мисранинг сўзма-сўз мазмуни: У тезлиқда ўтқир, ҳолсизликда эса ҳазон кабидир.

⁵⁴ Навоийнинг ушбу газали тўла ҳолда қўйидаги манбада келтирилган: Алишер Навоий. МАТ. 6-жилд, Тошкент, 1990, 139-бет.

⁵⁵ Руд — ариқ, сой, ҳатто айрим ўринларда дарё маъносида қўлланилади.

⁵⁶ Ушбу газал Навоий асарларининг кейинги нашри ўртасидаги фарқлар алоҳида ўрганилиши лозим бўлади. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 4-жилд, Тошкент, 1989, 123-бет.

⁵⁷ Н. Раҳимийнинг бу шеъри шоирнинг тўпламларида учрамайди.

⁵⁸ Фазлийдан келтирилган бу назм парчаси унинг девонидан олинган. Қўқон адабий мұхитида эътиборли шоирлардан ҳисобланган Фазлий «Мажимуаи шоирон» номли тазкира ҳам тузган.

⁵⁹ Аҳмар — қизил.

⁶⁰ Аҳгар — лахча чўғ.

⁶¹ Ахтар — юлдуз номи.

⁶² Шаппар — кўршапалак.

⁶³ Бу парча Навоийнинг «Фаройибус-сигар»ига кирган 36-газалдан олинган. Унинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 3-жилд, Тошкент, 1988, 52-бет.

⁶⁴ Бу мухаммас Муқимийнинг «Ҳожи қадоқчи» ҳажвидан. Унинг тўла матни учун қаранг: Муқимий. Асарлар тўплами. 2-том, Тошкент, 1960, 45-бет.

⁶⁵ Ушбу парча Лутфий «Девон»идан олинган. Фазалнинг тўла матни ушбу манбадан ўқиши мумкин: Ўзбек адабиёти, 1-том, Тошкент, 1959, 435-бет.

⁶⁶ **Мунфаъил** – таъсирангандан, ҳаяжонланган.

⁶⁷ Бу фазал Навоийники эмас, бу ерда янглиш кетган. Бизнингча, бу янглиш Фитратга тегишли эмас, чунки у «Ўзбек намуналари»да айни фазал матни тўла келтириб, уни Бобурнинг бошқа асарлари қаторида кўради. Бироқ, таассуфки, айни фазал Бобур асарларининг 1958, 1961, 1983 ва бошқа йиллардаги нашрларида келтирилмаган. Фитратнинг қўлида девонининг нисбатан мукаммал нашрларидан бири бўлганини аввал қайд этган эдик. (Бунинг тафсилоти учун қаранг: Ҳ.Болтабоев, Бобуршоҳ. Фитрат талқинида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1993, 12 март).

⁶⁸ Ҳувайдонинг ўйноқи бу фазали мустазоднинг асл мисралари ёзилган вазнда битилган. Шунинг учун ҳам кейинги мустазод (луғавий маъноси орттирилган) фазал тартибида ёзилган бўлса ҳам биз уни мустазод шаклида кўчирдик. Ўзбек шеъриятида бундан бошқа вазнларда мустазод яратилгани ҳам маълум.

⁶⁹ Навоийдан олинган ушба парчанинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 3-жилд, 41-42-бетлар.

⁷⁰ Навоийнинг бу машҳур фазалининг бир сатри «Кўзи қаҳринму дейин, кирпики заҳринму дейин» (2-байт, 1-сатр) тушиб қолган, натижада кўринишдан бу фазал парчаси мухаммасга ўхшаб қолганки, уни зинҳор мухаммас деб қарамаслик керак. Бизнингча, Фитрат бу қадар янглишга бормайди, матбаа хатоси бўлса керак. Фазалнинг тўла матни билан солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 4-жилд, 350-бет.

⁷¹ Ушбу фазал тўла матнининг кейинги нашрларида жузъий ўзгарышлар борки, уларни қиёсан ўрганиш муҳтарам навоийшуносларимизни қизиқтирса керак. Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 5-жилд, 245-бет.

⁷² Фурқатдан келтирилган машҳур фазал матнида ҳам айрим ўзгарышлар бор. Бу ҳақда қаранг: Фурқат. Таанланган асарлар. 1-том. Тошкент, 1959, 55-бет.

⁷³ Фитрат «замонавий совет шоири» сифатида кўп ўринда Н. Раҳимиидан мисоллар келтиради. Таассуфки, қўлимизда шоирнинг бирор тўплами (чоп этилган) йўқлиги туфайли солиштириш имкони бўлмади.

⁷⁴ Ушбу парча Навоийга тааллукли бўлиб, унинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 6-жилд, 304-бет.

⁷⁵ Комил Хоразмийнинг бу фазали унинг девонида бор.

⁷⁶ «**Баёти наср**» – тўғрироғи, наср баёти. Шашмақом (яни, олти мақом) «уч бутоққа» бўлинади. Улардан биринчиси ёлғиз кўйдан иборат бўлиб, уни «мушқулот» деб атайдилар. Иккинчиси кўй ва қўшиқ-

дан иборат бўлиб, уни «наср» деб атайдилар, агар наср қисми куй ва ўйиндан иборат бўлса, бунга «уфор» деб ном берилади. Нафақат шоир, машхур мусиқашунос бўлган Комил Хоразмий шунга ишорат қилипти. Бу ҳақда маълумот Фитратнинг асарида ҳам учрайди. (Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Самарқанд—Тошкент, 1927, 13—17-бетлар.)

⁷⁷ Мутриб — чолгучи.

⁷⁸ Шавқфизо — шавқ багишловчи, шавқ берувчи.

⁷⁹ Ушбу фазал Комил Хоразмийнинг девонида бор.

⁸⁰ Бу парча Fafur Fulomning «Совет қаҳрамонларига» шеъридан олинган. Шеърнинг тўла матни учун қаранг: Fafur Fulom. Асалар. Ўн томлик, 1-том, Тошкент, 1970, 131-бет.

⁸¹ Наби Раҳимийнинг ушбу шеъри ва Fafur Fulomning юқоридағи асаларини тўла равишида аруз вазнида битилган деб бўлмайди. Гарчи бу бошлангич бандлар вазнга тушгани билан шеърларнинг кейинги сатрлари аруздан узоқлашиб кетган. Фитратнинг рисоласида кўрилганидек, арузни совет шоирларига боғлаш учун қилинган ҳаракат натижаси бўлса керак.

⁸² Гарчи муаллифи кўрсатилмаган бўлса ҳам, бу парча Усмон Носирининг «Юрак» шеъридан олингани китобхонларга маълум бўлса керак.

⁸³ Навоийнинг бу фазали ҳам Фитрат келтирган парча билан солиштириб ўрганишга муҳтож. Қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 5-жилд, 182-бет.

⁸⁴ Ушбу парча Фазлийнинг «Девон»идан олинган.

МУНДАРИЖА

Бедил (Бир мажлисда)	5
Мухтасар ислом тарихи	36
Нажот йўли	62
Аруз ҳақида	208
Изоҳлар	283

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

V жилд
Илмий рисолалар

Тошкент «Маънавият» 2010

Муҳаррир *M. Ражабова*
Рассом *Г. Шоабдураҳимова*
Техн. муҳаррир *T. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *O. Бозорова*
Компьютерда тайёрловчи *Ш. Соҳибов*

Босишга 08.02. 2010 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,96. Нашр т. 13,86. 5000 нусха. Буюртма №930. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Паҳлавон Маҳмуд 2-берк кўча, 2-йй. Шартнома 04–10.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида чоп этилди. 100083. Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-йй. 2010.